

હિંદી ભાષાનું સુગમ વ્યાકરણ

લેખક

ખંડેરાવ સુળે, વિજ્ઞાનવિશ્વારથ

અને

નરેન્દ્ર નાયક, વિદ્યાલંકાર

સ્વસ્તિક પબ્લિશિંગ હાઉસ, મુંબઈ ૪

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૧૧૩ કિંમત ૧૦૦.

ગ્રંથનામ હિંદી ભાષાનું શુભાશીર્વાચન

વર્ગિક ૦૧૩૫૨

હિંદી ભાષાનું સુગમ વ્યાકરણ

: લેખક :

ખંડેરાવ સુળે, વિજ્ઞાનવિશારદ (ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ)

એડવોકેટ, હાઇકોર્ટ, મુંબઈ

અને

નરેન્દ્ર નાયક, વિદ્યાલંકાર,

(ગુરુકુલ વિશ્વવિદ્યાલય; કાંગડી)

સ્વસ્તિક પબ્લીશીંગ હાઉસ

મુંબઈ, ૪

કિંમત ૧ રૂપિયા

राष्ट्रभाषापरिचयग्रन्थमाला

: सम्पादक :

झीणाभाई रतनजी देसाई

खंडेराव त्र्यम्बक सुळे

प्रथमावृत्ति

१९३८

(All rights reserved by the Publishers)

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧. લું. વિષયપ્રવેશ	૧
પ્રકરણ ૨. ભું. વર્ણમાલા	૨
પ્રકરણ ૩. ભું. લિપિ	૪
પ્રકરણ ૪. થું. વર્ણોનો ઉચ્ચાર	૫
પ્રકરણ ૫. મું. શબ્દ વિચાર	૧૧
પ્રકરણ ૬. ઠું. વિકારી શબ્દ-સંજ્ઞા	૧૩
પ્રકરણ ૭. મું. નામોનું રૂપાંતર-લિંગ	૧૪
પ્રકરણ ૮. મું. પુંલિંગ શબ્દોપરથી સ્ત્રીલિંગ શબ્દો અનાવવાના નિયમો	૨૧
પ્રકરણ ૯. મું. વચન	૨૩
પ્રકરણ ૧૦. મું. નામોના એકવચન અને બહુવચનની રૂપાવલી	૨૭
પ્રકરણ ૧૧. મું. કારક	૨૮
પ્રકરણ ૧૨. મું. કારકવિચાર	૩૨
પ્રકરણ ૧૩. મું. નામોની કારકરચના	૩૪
પ્રકરણ ૧૪. મું. નામોની રૂપાવલી	૪૦
પ્રકરણ ૧૫. મું. વિકારી શબ્દ-સર્વનામ	૪૯
પ્રકરણ ૧૬. મું. સર્વનામોની રૂપાવલી	૫૯
પ્રકરણ ૧૭. મું. વિકારી શબ્દ-વિશેષણ	૬૬
પ્રકરણ ૧૮. મું. વિશેષણોની તુલના	૭૬
પ્રકરણ ૧૯. મું. વિશેષણોનું રૂપાંતર	૭૮
પ્રકરણ ૨૦. મું. વિકારી શબ્દ-ક્રિયા	૮૨
પ્રકરણ ૨૧. મું. ક્રિયાવિચાર-યોગિક ઘાત	૮૬

પ્રકરણ ૨૨મું. ક્રિયાવિચાર-પ્રેરણાર્થક ધાતુ	૮૭
પ્રકરણ ૨૩મું. ધાતુનાં પ્રેરણાર્થક રૂપો બનાવવાના નિયમો	૮૯
પ્રકરણ ૨૪મું. ક્રિયાવિચાર-નામધાતુ	૯૫
પ્રકરણ ૨૫મું. ક્રિયાવિચાર-કૃદંત	૯૭
પ્રકરણ ૨૬મું. ક્રિયાનું રૂપાંતર-વાચ્ય	૧૦૨
પ્રકરણ ૨૭મું. ક્રિયાનું રૂપાંતર-અર્થ	૧૧૧
પ્રકરણ ૨૮મું. ક્રિયાનું રૂપાંતર-કાલરચના	૧૧૩
પ્રકરણ ૨૯મું. કાળ-રચના-‘હો’ ધાતુ	૧૨૧
પ્રકરણ ૩૦મું. કાળ-રચના-વર્તમાનકાલ	૧૨૬
પ્રકરણ ૩૧મું. કાળ-રચના-ભૂતકાલ	૧૩૦
પ્રકરણ ૩૨મું. કાળ-રચના-ભવિષ્યત્કાલ	૧૩૪
પ્રકરણ ૩૩મું. કાળ-રચના-સંકેતાર્થ	૧૩૭
પ્રકરણ ૩૪મું. કાળ-રચના-આજ્ઞાર્થ અથવા વિધિકાલ	૧૩૯
પ્રકરણ ૩૫મું. કાળ-રચના-ક્રિયાનાં રૂપાખ્યાન	૧૪૧
પ્રકરણ ૩૬મું. ક્રિયાવિચાર-સંયુક્ત ક્રિયા	૧૪૬
પ્રકરણ ૩૭મું. અવિકારીશબ્દ-ક્રિયાવિશેષણ	૧૫૩
પ્રકરણ ૩૮મું. અવિકારીશબ્દ-સમ્બન્ધબોધક	૧૬૧
પ્રકરણ ૩૯મું. અવિકારી શબ્દ-સમુચ્ચયબોધક	૧૬૬
પ્રકરણ ૪૦મું. અવિકારી શબ્દ-વિસ્મયાદિબોધક	૧૭૧
પ્રકરણ ૪૧મું. વાક્યરચના-પદક્રમ, પદાન્વય	૧૭૨

શુદ્ધિ-પત્ર

(શરૂઆતના ૩૨ પાનાં સુધી 'વગેરે' 'શબ્દો ભાણવાં' અને કેટલીક અનુ-
સ્વારની ભૂલો ઘણી જગ્યાએ રહી ગઈ છે. તે આ શુદ્ધિ પત્રમાં અતાવી નથી.)

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૯	તત્સમ	—કાઠી નાખો—
૯	૨૫	ભલ	ભૂલ
૧૦	૨	અ નો	અ નું
૨૫	૨૬	સાફ-સાફ	સાફ-સાફ
૩૪	૨૧	ચૈબે ને	ચૈબે ને
૩૯	૮	બલકો ને	બાલકો ને
,,	૧૮	ધનુ	ધેનુ
૪૬	૨૧	ધનુઓં સે	ધેનુઓં સે
૪૯	૫	શબ્દ બોધ	શાબ્દ-બોધ
,,	૧૩	કર્મ	કર્મકારક
૫૧	૨૫	થાય	થાય છે
૮૧	૫	'ઘટિયા'	' ઘટિયા' નું
૯૮	૧૧	બહ-બહતી	બહ-બહતા
,,	૧૬	લલકી કા	લલકી કો
૧૨૫	૧૨	પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ	પ્રત્યક્ષવિધિ અને
		વિધિ નાં ૩૫	સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ નાં ૩૫
૧૩૧	૧૨	સંભાવ્ય ભત	સંભાવ્ય ભૂત
૧૩૧	૨૯	વહ ઉઠી	વે ઉઠી
૧૩૬	૧૩	ખાવે } સામાન્ય	ખાવે } સંભાવ્ય
		ખાવે }	ખાવે }
,,	૧૭	પીવે-સામાન્ય	પીવે-સંભાવ્ય
૧૩૭	૧૭	વહ खेलता	વહ खेलता होता
૧૩૮	,,	उठती होती	उठती होती
,,	૧૮	हाता	होती
૧૩૯	૨૧	अने	अने
૧૪૨	૯	तू चलना	तू चलता

રાષ્ટ્રભાષાપરિચયગ્રન્થમાળાનું નિવેદન

આપણી રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન હવે કાયમને માટે નિર્ણીત થઈ ચૂક્યો છે. આપણે જોઈશું તો હિન્દી મહાસભાએ હિન્દુસ્તાની ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારી તે પહેલાં પણ આંતર પ્રાન્તીય સામાજિક વ્યવહારોમાં સાધુ, જાતિ, જાત્રાળુ વગેરે એ ભાષાનોજ આશરો લેતા હતા. કબીર, સૂરદાસ, તુલસીદાસ આદિ સંતોનાં ભજનો પણ આપણા અનેક પ્રાન્તોને ખૂણે ખૂણે પ્રચાર પામ્યાં હતાં. અને જે સંસ્થાને રાજકારણસાથે કંઈજ લાગતું વળગતું નથી અને જે પોતાનો વિકાસ પ્રગતિ જરૂરિયાતોને અનુલક્ષીનેજ સાધી રહી છે એવી ‘બોલપટો’ ની સંસ્થાએ પણ હિન્દુસ્તાનીને પોતાનું માધ્યમ (medium) બનાવી અગાણતાં રાષ્ટ્રભાષા તરીકેની એની યોગ્યતાનો અચૂક નિર્દેશ કર્યો છે.

હિન્દુસ્તાનીને શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં ફરજિયાત વિષય બનાવવાની પ્રાન્તીય સરકારોની ઘોષણાને લઈને હવે હિન્દુસ્તાનીના અભ્યાસને અઠંગ પીઠબળ મળવાનો પાકો સંભવ છે. આવતા દસકામાં તો બાર તેર વરસનું પ્રત્યેક હિન્દવાસી બાળક હિન્દુસ્તાની ભાષા ભારે આસાનીથી બોલી લખી શકશે એવી શ્રદ્ધાને હવે પૂરતો અવકાશ છે. હિન્દુસ્તાની બને તેટલી ઉત્તમ રીતે શિખવવાની પદ્ધતિઓ શોધવાના હવેના દસકામાં અનેકવિધ પ્રયત્નો થશે. અને શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓને મન ઉત્તમોત્તમ પદ્ધતિ—એટલે અલ્પાલ્પ સમય અને પ્રયત્ન વડે વધારેમાં વધારે શુદ્ધિપૂર્વક ભાષાની પકડ હાંસલ કરવી તે. ખરી વાત તો એ છે કે ‘ઇતર’ ભાષાના અભ્યાસને અંગે અર્વાચીન સમયનો પ્રત્યેક શિક્ષણક્રમ આ દૃષ્ટિએજ યોગ્ય છે. પણ હિન્દુસ્તાની એ ‘ઇતર’ ભાષા નથી જ. હિન્દુસ્તાની તો આપણી માતૃભાષાને મળતી આવતી એક ભાષા છે.

આ બાબત ઉપર પૂરતો વિચાર કર્યા પછી અમે નીચેના મુદ્દાઓ તારવ્યા છે:—

(૧) જે શિક્ષકોએ પોતે સાક્ષાત્ સંપર્કથી અથવા ઉંડા અભ્યાસથી ભાષાની આગવી શક્તિ પિછાણી હોય એમને હાથેજ હિન્દી-હિન્દુસ્તાની શિખવવામાં આવવી જોઈએ.

(૨) અત્યંત સ્વાભાવિક અને અકૃત્રિમ વાતાવરણમાં તે શિખવવામાં આવવી જોઈએ, એટલે કે,

(૩) ક્રમે ક્રમે ઘરનિશાળને પરિચિત વિષયોથી શરૂ કરી માનવી અનુભવોનાં વિશાળ ક્ષેત્રો તરફ વિદ્યાર્થીઓને દોરવામાં આવવા જોઈએ.

(૪) કોઈપણ પ્રગ્નના પ્રગત્યને આંચકો લાગે એવું થવું ન જોઈએ. દા. ત. કોઈ હિન્દુ બાળક માતાને ‘અમ્મા, આદાબ !’ કહે અથવા મુસલમાન બાળક ‘માતાજી, અભિવાદન !’ કહે એમાં ચોખ્ખો ઔચિત્યભંગ જ છે.

(૫) સંસ્કૃતોત્થ ભાષાઓ બોલતા પ્રાન્તોમાં વિદ્યાર્થીઓનો શબ્દ ભંડોળ હિન્દી—હિન્દુસ્તાની—ઉર્દૂ એ ક્રમે વૃદ્ધિ પામવો જોઈએ.

આ પ્રકારની વિચારસરણીને અનુલક્ષીને આ ગ્રંથમાળાની રચના થઈ છે. આશા છે કે તદ્વિદ્યોને તેમજ અભ્યાસી શિક્ષકોને તે માન્ય થશે.

મુંબઈ }
તા. ૧૨-૧૨-૧૯૩૮ }

ઝીણાભાઈ દેસાઈ
ખંડેરાવ મુળે

લેખકોનું નિવેદન

આ પુસ્તક મુખ્યત્વે હિન્દીના અધ્યાપકો અને વધુ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓ માટે લખાયું છે. હિન્દી વ્યાકરણનાં પુસ્તકોમાં સામાન્ય રીતે જે જે ખીનાઓ આપવામાં આવે છે એ બધીનો અમે આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કર્યો છે.

એ ઉપરાંત, પ્રચલિત પાશ્વપુસ્તકોમાં ઉદ્દાનાં નામ, વિશેષણ વગેરે વિષે જે ઉપયોગી માહિતી નથી આપવામાં આવતી એ પણ અમે જૂદે જૂદે સ્થળે આપી છે. પુસ્તકની સામગ્રી અમે અમારી વિશિષ્ટ યોજના પ્રમાણે ગોઠવી છે, અને અમને આશા છે કે એથી વિષય સમજવામાં સહેલો બનશે. અમે ઘણાં સ્થળે સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમો પણ આપ્યા છે અને આથી હિન્દી ભાષાશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓને પણ એ જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે. આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં અમે ઘણા હિન્દી વ્યાકરણ ગ્રંથોની મદદ લીધી છે, અને તેમાંય પંડિત કામતાપ્રસાદ ગુરુના વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રંથના અમે ખાસ ઋણી છીએ. કોઈ કોઈ જગ્યાએ અમે એમનાથી અમારો મતભેદ નોંધાવવા હિંમત પણ કરી છે.

આ પુસ્તકમાં કેટલીક ગંભીર ભૂલો ધૂસી ગયેલી છે એ નોંધતાં ખેદ થાય છે, પરંતુ કાર્યબાહુલ્યને લીધે એના મુદ્રણમાં અમે ઇચ્છીએ એટલું ધ્યાન આપી શક્યા નહોતા એની પણ અમે સખેદ નોંધ લખીએ છીએ.

પુસ્તક લખાતું હતું એ વખતે કેટલાંક કિંમતી સૂચનો કરવા માટે અમે અમારા મિત્ર શ્રી. પ્રો. ઉમેદભાઈ મણિયાર, શ્રી. પ્રો. ઉમાશંકર જોષી અને શ્રી. બાલુભાઈ મહેતાનો સહાય આભાર માનીએ છીએ.

અમારા મિત્ર શ્રી. ખાનોલકરના સતત શ્રમ વિના અમારું આ પુસ્તક આટલું વહેલું બહાર પડી શક્યું ન હોત. આ શ્રમ અને ઉત્સાહ માટે અમે એમના પણ અત્યંત ઋણી છીએ.

આ પુસ્તકને લગતી કોઈપણ સૂચનાઓ હંમેશા આવકારદાયક લેખાશે જ.

ખંડેરાવ મુળે

નરેન્દ્ર નાયક

હિંદી ભાષાનું સુગમ વ્યાકરણ

પ્રકરણ ૧ લું

વિષયપ્રવેશ

આઠમા અથવા નવમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જે ભાષા બોલાતી હતી તે આદિ-હિંદી અથવા હિંદવી નામથી ઓળખાય છે. આ આદિ-હિન્દી સંસ્કૃત ભાષામાંથી નીકળેલી કોઈ પ્રાકૃતભાષાનો અપભ્રંશ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. કાળપ્રમાણે, તેમજ મુસલમાન, પોર્ચુગીઝ, અંગ્રેજ વગેરે લોકોના સંપર્કને લીધે જુની હિંદી ભાષામાં ધીમે ધીમે હજારો નવા શબ્દોનો સમાવેશ થયો. આજે શબ્દભેદને લીધે જુની હિંદીનાં હિન્દી, હિંદુસ્તાની અને ઉર્દૂ આવાં ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો પ્રચલિત થઈ ગયાં છે.

હિંદીભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો મોટા પ્રમાણમાં છે. ઉર્દૂ ભાષામાં ફારસી અને અરબી શબ્દોની પ્રચુરતા છે. પરંતુ ધણા ફારસી-અરબી શબ્દો ઉપર સંસ્કાર થઈ તેમનાં રૂપો હિંદી શબ્દો પ્રમાણેજ થઈ ગયાં છે. સર્વનામો, વિભક્તિઓ અને ભાષાનું પ્રધાન અંગ ક્રિયાઓ, એ બધાં ઉર્દૂ ભાષામાં હિંદીમાંથી આવ્યાં છે. ફક્ત કેટલાંક નામો, વિશેષણો અને નામો પરથી બનેલા નામધાતુઓ ઉર્દૂમાં અરબી અને ફારસીમાંથી આવ્યા છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના આમ લોકો સંસ્કૃતપ્રચુર હિંદી અથવા ફારસી-અરબી પ્રચુર ઉર્દૂ બોલતા નથી. તેમની ખરી ભાષા હિંદી અને ઉર્દૂની વચ્ચેની હિંદુસ્તાની ભાષા હોય છે. હિંદુસ્તાની ભાષામાં જેમ સંસ્કૃત, તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દો મળે છે તેમજ ફારસી અરબી શબ્દો પણ મળે છે. આમ લોકોની ભાષા હોવાથી તેમાં કંઈન અથવા વિદ્વત્તાપ્રચુર શબ્દો ઓછા પ્રમાણમાં છે.

હિન્દી અને ઉર્દૂ ભાષાની લિપિમાં મોટો ફરક છે. હિંદી મુખ્યતઃ દેવનાગરી અથવા બ્રહ્મી લિપિમાં લખાય છે જ્યારે કેટલાક ફેરફારો સાથે આજકાલની ઉર્દૂ ફારસી લિપિમાંજ લખાય છે. હિંદુસ્તાની, ઉર્દૂ અથવા દેવનાગરી લિપિમાં લખાય છે.

ઉર્દૂ અને હિંદુસ્તાનીનો અભ્યાસ કરવા માટે પણ હિંદી ભાષાના વ્યાકરણનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. હિંદી સંસ્કૃતોદ્ભવ ભાષા છે તેથી બીજી સંસ્કૃતોદ્ભવ ભાષાઓનું અને તેનું વ્યાકરણ લગભગ સરખુંજ છે. વ્યાકરણની પરિભાષા, વાક્યરચના વગેરે ઘણે ભાગે એકજ છે. આ પુસ્તકમાં હિંદી અને ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણના ભેદો સ્થળે સ્થળે સ્પષ્ટ કર્યા છે.

પ્રકરણ ૨મું

વર્ણમાલા

૧—હિન્દી વર્ણમાલામાં ૪૬ વર્ણો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્વરો-૧૧

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, ઌ, ઌ, ઓ, ઔ.

વ્યંજન-૩૫

ક,	ખ,	ગ,	ઘ,	ઙ
ચ,	છ,	જ,	ઝ,	ઞ
ટ,	ઠ,	ડ,	ઢ,	ણ
ત,	થ,	દ,	ધ,	ન
પ,	ફ,	બ,	ભ,	મ
ય,	ર,	લ,	વ	
શ,	ષ,	સ,	હ	

(અનુસ્વાર), : (વિસર્ગ).

૨—કેટલીક દેશી ભાષાઓમાં અનુસ્વાર અને વિસર્ગની ગણના સ્વરોમાં

ચાય છે. પરંતુ ધતર વ્યંજનોની જેમ એમના ઉચ્ચારમાં પણ સ્વરની જરૂર રહે છે માટે એમને હિન્દીમાં વ્યંજન ગણવામાં આવે છે. (') અને (:) ધણી વખતે અનુક્રમે ઙ, જ, ણ, ન, મ અને શ, ષ, સ, હ થઈ જાય છે. તેથી પણ જણાય છે કે તેઓ વ્યંજનોજ છે.

૩—અનુસ્વાર અને વિસર્ગ સિવાય એક બીજું પણ ચિન્હ છે જેને ચન્દ્રચિન્દુ (°) અથવા અનુનાસિક કહે છે.

૪—હિન્દી વર્ણમાલામાં લ્હ અને લ્હ્ કદી જોવામાં આવતાં નથી. તેમજ ઋ નો પ્રયોગ પણ કવચિતજ નજરે પડે છે. એનો પ્રયોગ સંસ્કૃત શબ્દોમાંજ મળે છે.

૫—ક્ષ, ત્ર, જ્ઞ સંયુક્ત વ્યંજન કહેવાય છે. ધણી લોકો એમને વ્યંજનોમાં ગણતા નથી.

૬—હિન્દીમાં ‘ળ’ હોતો નથી. જે સંસ્કૃત શબ્દોમાંના લ નો ગુજરાતીમાં ળ થઈ જાય છે તે શબ્દોનો ‘લ’ હિન્દીમાં કાયમ રહે છે. જેમકે, કાળ=કાલ, કળા=કલા.

૭—ઉર્દૂ વર્ણમાલામાં ક્ર, ઘ, છ, જ્ઞ, ઠ, ઢ, થ, ધ, મ અને ષ ને માટે કોઈ વર્ણ નથી. ઉર્દૂમાં ઘ, છ, જ્ઞ, ઠ, ઢ, થ, ધ અને મ આ અક્ષરો ગ, ચ, જ, ટ, ડ, ત, દ અને બ, આ અલ્પપ્રાણ વર્ણો સાથે હ જોડીને બનાવવામાં આવે છે. મહાપ્રાણ અક્ષરો પૈકી ઉર્દૂમાં ‘ઝ’ અને ‘ફ’ માટે સ્વતંત્ર વર્ણો છે. પણ ક+ઙ=ઝ અને પ+ઙ=ફ આ અક્ષરો નો ઉચ્ચાર ઉપર લખેલા ઝ અને ફ થી જુદો હોય છે.

૮—ક, ઝ, ગ, જ અને ફ ની નીચે ‘મીંડુ’ લગાડવાથી અનુક્રમે ક, ઝ, ગ, જ અને ફ બને છે. આ અક્ષરો ફારસી, અંગ્રેજી વિગેરે ભાષાઓના શબ્દોમાં મળે છે. ઢ અને ઢ ની નીચે પણ ધણી વખતે મીંડુ મુકવામાં આવે છે. તેનો વિચાર ઉચ્ચાર પ્રકરણમાં કર્યો છે.

૯—ઉર્દૂ વર્ણમાલામાં ‘અ’ ને માટે ‘અલિફ’ અને ‘એન’ આવા બે વર્ણો છે. તેમજ ‘ત’ ને માટે ‘તે’ અને ‘તોય’ અને ‘સ’ ને માટે ‘સીન’ ‘સ્વાદ’ અને ‘સે’ આવા ત્રણ ભિન્ન વર્ણો છે. આ અક્ષરોનો

બેદ બતાવવા માટે હિંદી લિપિમાં હજી સુધી કોઇ સાંકેતિક ચિન્હ આપવામાં આવતું નથી. * તેથી કુલસૂમ શબ્દમાં નો ‘સે,’ સરૌતા શબ્દમાં નો ‘સીન’ અને નસીબ, સાહિબ, સાફ વિગેરે શબ્દોમાં નો ‘સ્વાદ’ હિંદીમાં માત્ર એકજ વર્ણ ‘સ’ થી વ્યક્ત થાય છે. તેમજ ‘તરાજૂ’ ‘પતંગ’ ‘દવાત’ આ શબ્દોમાંનો ‘તે’ અને ‘તબાક’ ‘સ્વત’ ‘હર તરહ’ આ શબ્દોમાં નો ‘તોય’ હિંદીમાં ‘ત’ આ એકજ વર્ણ થી લખાય છે. એવીજ રીતે ‘અનાર’ શબ્દનો ‘અલિફ’ અને ‘અરબ’ શબ્દનો ‘એન’ હિંદીમાં ‘અ’ આ એકજ વર્ણ થી લખાય છે. (ક, ક઼, ख, ख़, ग, ग़, ज, ज़, અને फ, फ़ વિષે ઉચ્ચારપ્રકરણમાં વધારે વિચાર કરવામાં આવશે).

પ્રકરણ ૩મું

લિપિ

૧૦—ગયા પ્રકરણમાં જે લિપિમાં વર્ણમાલા આપવામાં આવી છે તે લિપિને દેવનાગરી લિપિ કહે છે. દેવનાગરી સિવાય કેથી, મહાજની વિગેરે લિપિઓમાં પણ હિંદી ભાષા લખાય છે. હિંદુસ્તાની ભાષા દેવનાગરી અને ઉર્દૂ લિપિમાં લખાય છે. ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષામાં દેવનાગરી લિપિને આલખોધ લિપિ કહેવાય છે.

૧૧—દેવનાગરી લિપિમાં નીચે આપેલા અક્ષરો જે રીતે લખાય છે:—

अ=अ, आ=आ, ओ=ओ, औ=औ એવીજ રીતે अं, अः.

झ=झ, ण=ण, ल=ल.

૧૨—હિંદીની અંક-લિપિ નીચે પ્રમાણે છે:—

१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, ०.

* થોડાક લેખકો ‘એન’ નો બેદ બતાવવા માટે ‘અ’ આમ લખે છે. જેમકે, मअलूम, बअज.

૫, ૮ અને ૯ (પાંચ, આઠ અને નવ) ૫, ૮ અને ૯ પ્રમાણે પણ લખવામાં આવે છે.

૧૩—સ્વરોની માત્રાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઌ, ઐ, ઔ,
ા, િ, િ, ુ, ૂ, ૃ, ૄ, ૅ, ૆, ે, ૈ, ૉ, ૊,

૧૪—કેટલાક લિપિસંશોધકો સ્વરો નીચે પ્રમાણે લખવાની ભલામણ કરે છે:—અ, આ, ઝિ, ઞી, ઞુ, ઞૂ, ઞે, ઞૈ, ઞો, ઞૌ.

૧૪—હિન્દી અને ગુજરાતીનાં વિરામચિન્હો લગભગ સરખાંજ છે, ફક્ત પૂર્ણ વિરામતું ચિન્હ બુદ્ધ છે. તે (।) આ પ્રમાણે લખાય છે. જેમકે, हर एक हिन्दुस्तानी को हिन्दी जाननी चाहिए ।

પ્રકરણ ૪થું

વર્ણોનો ઉચ્ચાર

સ્વર

૧૫—હિન્દીમાં સ્વરોનો ઉચ્ચાર નીચે પ્રમાણે હોય છે:—

અકારાંત શબ્દોના અંત્ય ‘અ’ નો ઉચ્ચાર ધણે ભાગે થતો નથી. જેમકે, कमल, कलम, धन, गुण, दिन, रात વિગેરે શબ્દોનો ઉચ્ચાર कमल्, कल्म्, धन्, गुण्, दिन्, रात् એ પ્રમાણે થાય છે.

અપવાદ—(અ) અકારાંત શબ્દોના અંત્યાક્ષર જો સંયુક્ત હોય તો ‘અ’ નો પૂર્ણ ઉચ્ચાર થાય છે. જેમ કે, सत्त्व, भक्त, राष्ट्र, दिव्य.

(આ) इ, ई અથવા ऊ પછી ય આવે તો અંત્ય ‘અ’ નો પૂર્ણ ઉચ્ચાર થાય છે. જેમકે, प्रिय, हिय, आत्मीय, देशीय, राजसूय.

(ઇ) એકાક્ષરી અકારાંત શબ્દોના અંત્ય અ નો પૂર્ણ ઉચ્ચાર થાય છે. જેમકે, क, व, च.

(ઈ) કવિતામાં અંત્ય ‘અ’ નો પૂર્ણ ઉચ્ચાર થાય છે:—

‘હે તરુવર, जब सूर्य चलाता है धरणी पर विषम त्रिशूल,
तब पंथी को तेरा छाता हो जाता है जीवन मूल ॥’

૧૬—ચાર અક્ષરના શબ્દોમાં બીજો અક્ષર જો અકારાંત હોય તો તેના ‘અ’ નો ઉચ્ચાર થતો નથી. જેમકે, झटपट, (झटपट) चुपचाप, (चुपचाप) बोलचाल, (बोलचाल).

અપવાદ:—બીજો અક્ષર સંયુક્ત હોય અથવા પહેલો અક્ષર ઉપસર્ગ હોય તો બીજા અક્ષરના ‘અ’ નો પૂર્ણ ઉચ્ચાર થાય છે. જેમકે, स्वर्गलोक, सुगमता, विचलित.

૧૭—ત્રણ કે ચાર અક્ષરોના કેટલાક શબ્દોમાં વચ્ચેના ‘અ’ નો ઉચ્ચાર થતો નથી. જેમ—लिखना, भागना, जागना, निकलना, समझना વિગેરેનો ઉચ્ચાર लिखना, भागना, जागना, निकलना, समझना એ પ્રમાણે થાય છે.

૧૮—बचपन, जेलखाना, चारपाई, घरवाली વિગેરે યૌગિક શબ્દોના મૂળ અવયવોના અંત્ય ‘અ’ નો ઉચ્ચાર થતો નથી.

ટીપ—બુઓ અનુવાક (૩૯).

૧૯—ऋ નો ઉચ્ચાર गुजरातीમાં ऋ થાય છે. જ્યારે હિંદીમાં એનેऌ ઉચ્ચાર રિ થાય છે. જેમકે, ऋतु = रितु, ऋषि = रिषि, ऋण = रिण.

૨૦—ऐ અને औ નો ઉચ્ચાર હિંદીમાં સંસ્કૃત ઉચ્ચારથી ભિન્ન હોય છે. હિંદીમાં ऐ નો ઉચ્ચાર अय्, અને औ નો ઉચ્ચાર अव् જેવો થાય છે. જેમકે ऐसा = अय्सा, है = हय्, चौथा = चव्था, और = अवर्.

હિંદીમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉચ્ચાર शुद्ध સંસ્કૃત પ્રમાણેજ થાય છે. જેમકે सदैव = सदैव, कैलास = कैलास.

૨૧—(ँ) આ અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર હોઠ ખંધ કરીને ફક્ત નાકમાંથી જ કરવાનો હોય છે. પણ (ञ) અનુનાસિક નો ઉચ્ચાર મુખ અને નાકમાંથી એકીસાથે થાય છે. એટલે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર તીવ્ર અને અનુનાસિકનો ધીમે થાય છે. જેમકે—रंग, मंदिर, तंग, गंदा, पसंद, गंगा વિગેરે શબ્દોમાં, અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર છે, અને दाँत, महंगा, चाँद, कुआँ, वहाँ, पहुँचना

વિગેરેમાં અનુનાસિકનો ઉચ્ચાર છે. એ ઉચ્ચાર ગુજરાતીના ‘અહીં’, ‘તહીં’, ‘ક્યાં’, ‘ત્યાં’ શબ્દોમાંના અનુનાસિકના ઉચ્ચાર જેવોજ છે.

(૨૫) ઠેઠ હિંદી શબ્દોના અંતમાં જે અનુસ્વાર આવે છે તેનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક પ્રમાણે થાય છે. જેમકે મૈં, મૈં, મેહૂં, જૂં.

(૨૫૧) પુરુષ અથવા વચનના ફેરફારને લીધે આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક પ્રમાણે થાય છે. જેમકે—

બાલકોં, સ્ત્રિયાં, હૂં, હૈં.

(૪) દીર્ઘ સ્વર પછી આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક પ્રમાણે થાય છે. જેમકે—ઑંલ, દાંત, ચાંદી, માં.

ટીપ—ગુજરાતીમાં ધણા લોકો હંસ, સિંહ, અંશ વિગેરેનો ઉચ્ચાર હંવસ, સિંવ્હ, અંવશ એવો કરે છે. પણ હિંદીમાં એનો ઉચ્ચાર હન્સ, સિંહ્, અન્શ પ્રમાણે થાય છે.

૨૨—વિસર્ગનો ઉચ્ચાર, ‘હ’ ના ધીમા ઉચ્ચાર જેવો થાય છે. જેમકે, છઃ, છિઃ, દુઃલ, અન્તઃકરણ નો ઉચ્ચાર . છહ્, છિહ્, દુહલ, અન્તહ્કરણ જેવો થાય છે.

વ્યંજનો

૨૩—ઉર્દૂના પ્રભાવને લીધે ક, લ, ગ આ અક્ષરોનો એક ખીજો ઉચ્ચાર હોય છે જે ગુજરાતી ભાષામાં જોવામાં આવતો નથી. આ ઉચ્ચાર-ભેદ ખતાવવા માટે આ અક્ષરોની નીચે મીઠું મુકવામાં આવે છે. જેમકે, ક, લ, ગ.

(૨૫) કમલ, કમી, કામ, કિનારા, કુત્તા વિગેરે શબ્દોમાંના ક નો ઉચ્ચાર ગુજરાતી ‘ક’ પ્રમાણેજ થાય છે. જ્યારે કલમ, કાનૂન, કબૂલ, કર્જ, કબીલા વિગેરે શબ્દોમાં ક નો ઉચ્ચાર ગળું થોડું સંકુચિત કરીને કરવો પડે છે. તેથી તેના ઉચ્ચારમાં થોડી શિથિલતા રહે છે. ઉર્દૂ લિપિમાં પ્રથમ પ્રકારના ક માટે કાફ (ک) આ વર્ણ વપરાય છે જ્યારે ખીજા ક માટે કાફ (ق) આ ખીજો વર્ણ વપરાય છે.

(અ) લખિયા, લલ, લલ, લોયા, લિલના, લલના વિગેરે શબ્દોમાંના લ નો ઉચ્ચાર ગુજરાતી ‘ખ’ પ્રમાણે જ થાય છે, જ્યારે લલ, લુલ, લાસ, લમીર, લલમલ, લલ્લ વિગેરે શબ્દોમાં ‘લ’ નો ઉચ્ચાર ઉપર (અ) માં લખ્યા પ્રમાણે જ ગળું સંકુચિત કરીને કરવો પડે છે. ઉર્દૂમાં પ્રથમ પ્રકારનો ‘લ’ ક્ + હ થી લખાય છે જ્યારે બીજા લ માટે ‘લે’ આ સ્વતંત્ર વર્ણ છે.

(ઇ) ગલા, ગાય, ગીત, ગંગા, ગુલાલ, ગોલા વિગેરે શબ્દોમાંના ‘ગ’ નો ઉચ્ચાર ગુજરાતી ‘ગ’ પ્રમાણે જ થાય છે. જ્યારે ગુલામ, દગા, ગૈર, ગાયલ, ગરીબ વિગેરે શબ્દોમાં ‘ગ’ નો ઉચ્ચાર ઉપર (અ) માં લખ્યા પ્રમાણે ગળું સંકુચિત કરીને કરવો પડે છે. ઉર્દૂમાં પ્રથમ પ્રકારનો ‘ગ’ ‘ગાફ’ વર્ણથી લખાય છે. જ્યારે બીજા ‘ગ’ માટે ‘ગૈન’ આ સ્વતંત્ર વર્ણ છે.

૨૪—હિંદીમાં જ ના બે ઉચ્ચાર છે. એક સંસ્કૃત જ પ્રમાણે તાલબ્ય અને બીજો અંગ્રેજી is (ઇઝ) has, (હૈઝ) આ શબ્દોના જ્ પ્રમાણે તાળવા અને દાંતમાંથી થાય છે. જીવન, જાતિ, જલ, જમાત, જાદૂ, જાન આ શબ્દોમાં પ્રથમ પ્રકારનો જ છે. ઉર્દૂમાં આ વર્ણ માટે ‘જીમ’ આ વર્ણ વપરાય છે. નજર, જરા, જબાન, જઈફ, બાજ, જોર, જરૂર આ શબ્દોમાં બીજા પ્રકારનો ‘જ’ છે. આ ઉચ્ચારબેદ બતાવવા માટે જ ની નીચે મીંડું મુકીને બીજો જ લખાય છે.

૨૫—ઉર્દૂમાં આ બીજા ‘જ’ માટે ચાર લિખ વર્ણો છે. જેમકે, જબાન માં ‘જે’, નજર માં ‘જોય’, જરા માં ‘જાલ’ જઈફ માં ‘જવાદ’ આ વર્ણો છે. આ વર્ણબેદ બતાવવા માટે હિંદીમાં કોઈ સાંકેતિક ચિન્હ નથી.

૨૬—‘ફ’ ના બે ઉચ્ચાર હોય છે. એક સંસ્કૃત ‘ફ’ પ્રમાણે ઓષ્ઠ્ય અને બીજો દાંત અને હોઠમાંથી અંગ્રેજી fool (ફૂલ) માં ના ‘ફ’ પ્રમાણે થાય છે. આ બીજો ઉચ્ચાર બતાવવા માટે તેની નીચે મીંડું મુકવામાં આવે છે.

ફલ, ફૂલ, ફેલના, કાફૂર આ શબ્દોમાં પ્રથમ પ્રકારનો ‘ફ’ છે. અને દફતર, સફાઈ, ફુરસત, ફલાના, લિફાફા વિગેરે શબ્દોમાં બીજો ‘ફ’ છે.

ટીપ—(૧) ઉર્દૂમાં પ્રથમ પ્રકારનો ફ, પૂનઃ થી લખાય છે. જ્યારે બીજા ફ માટે ‘ફે’ આ સ્વતંત્ર વર્ણ છે.

(૨) ધણા લોકો અંગ્રેજીના પ્રભાવને લીધે ફળ, ફલ, ફલુસ, ફાગ વિગેરે સંસ્કૃતોદ્ભવ શબ્દોનો ઉચ્ચાર ફલ, ફૂલ, ફળસ, ફાગ આ પ્રમાણે કરે છે તે ભૂલ છે.

૨૬—હિંદીના ધણા શબ્દોમાં ઢ અને ઢ ની નીચે મીંડું મુકવામાં આવે છે. તેનો ઉચ્ચાર ગુજરાતીના લડવું, ચઢવું માંનાં ડ અને ઢ પ્રમાણે થાય છે. હંમેશના ડ, ઢ કરતાં આ ઢ, ઢ નો ઉચ્ચાર સહેજ મૃદુ થાય છે.

(અ) ઢ અને ઢ જો શબ્દની શરૂઆતમાં હોય તો કદી મીંડું મુકાતું નથી. જેમકે, ડર, ઢોલ, ઢક્કન, ઢાકુ.

(આ) હિંદીમાં વપરાતા સંસ્કૃત શબ્દોના ઢ, ઢ ની નીચે મીંડું મુકવામાં આવતું નથી. જેમકે, વિઢાલ, માઢવ્ય, ગૌઢીય.

(ઇ) હ્રસ્વ સ્વર પછી અનુનાસિક વ્યંજન સાથે ઢ આવે તો મીંડું મુકાતું નથી. જેમકે, પંડિત, ચંડી, ચંડન, મુંડન, પિંડ.

ટીપ:—આ ઢ, ઢ અને ઢ, ઢ ના ઉચ્ચારોને પં. કામતાપ્રસાદ ગુરુ અનુક્રમે મૂર્દન્ય અને દ્વિસ્પૃષ્ઠ કહે છે. દ્વિસ્પૃષ્ઠ ઉચ્ચાર જીભનો અગ્રભાગ ઉલટાવીને મૂર્ધા સાથે લગાડીને થાય છે.

(ઈ) દીર્ઘ સ્વર પછી અનુનાસિક વ્યંજન સાથે ઢ આવે તો મીંડું વિકલ્પે મુકાય છે. જેમકે, ચાંડ, ચાંઢ, મેંઢા, મેંઢા, મેંઢક, મેંઢક સૂંઢ, સૂંઢ.

ટીપ:—આટલા ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે ગુજરાતી કરતાં હિંદીમાં ક, જ, ગ, જ, ફ, ઢ અને ઢ આ અક્ષરો વધારે છે. અક્ષરોની નીચે મુકાતા આ મીંડાને નુક્તા અથવા બિંદી કહે છે.

૨૭—જ નો પ્રયોગ સંસ્કૃત ભાષામાંથી આવેલા શબ્દો સિવાય બીજી ભાષાઓના શબ્દોમાં થતો નથી. એટલે જુશ, કોશિશ, મુશ્કિલ વિગેરે ઉર્દૂ શબ્દોના જ નો ઉચ્ચાર ધણા લોકો મૂર્ધન્ય જ જેવો કરે છે તે ભલ છે. તેનો ઉચ્ચાર તાલવ્ય જ પ્રમાણે જ કરવો જોઇએ.

૨૮—જ, જ્ અને જ નો બનેલું સંયુક્ત વ્યંજન છે. એનો ઉચ્ચાર બુદ્ધે બુદ્ધે ઠેકાણે બુદ્ધો બુદ્ધો થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ગ્ય અથવા ગ્યૈ આવે બોલાય છે. ગુજરાતમાં ગ્યૈ અને મહારાષ્ટ્રમાં દુન્યૈ ઉચ્ચાર થાય છે. એનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર જ્યૈ જેવો છે.

૨૯—હિંદીમાં ય અને વ નો ઉચ્ચાર મરાઠી અથવા ગુજરાતી કરતાં સહેજ મૃદુ, અધઃસ્વર જેવો થાય છે. પૂર્ણ ઉચ્ચાર કરવા માટે ઘણી વખતે આ વ્યંજનોનું દ્વિત્વ કરવામાં આવે છે. જેમકે, આર્ય, કાર્ય, સૂર્ય, પૂર્વ, ઉર્વશી.

સ્વર પછી રૂ સાથે હ સિવાય કોઈ પણ વ્યંજનનો સંયોગ થાય તો તે વ્યંજનનું વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. જેમકે, ધર્મ, કર્મ, કર્તા અથવા ધર્મ, કર્મ, કર્તા.

૩૦—સ્કૂલ, સ્ટૂલ, સ્ટેશન, સ્ત્રી, સ્તુતિ, સ્થાન, સ્નાન ઇત્યાદિ સ્ થી શરૂ થતાં સંયુક્ત વ્યંજનોના શબ્દોનો ઉચ્ચાર પંજાબમાં કેટલાક લોકો સ્કૂલ, સ્ટેશન, સ્થાન, સનાન કરે છે. જ્યારે સંયુક્ત પ્રાન્તમાં કેટલાક લોકો ઇસ્કૂલ, ઇસ્ટૂલ, ઇસ્ટેશન, ઇસ્ત્રી, ઇસ્તુતિ આ પ્રમાણે કરે છે.

૩૧—સ ના ઉચ્ચારમાં થતો આ ફેરફાર સ થી શરૂ થતા કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દોનાં ફ્રેન્ચ રૂપાન્તરોમાં પણ જોવામાં આવે છે.

૩૨—હિંદીમાં અંગ્રેજીમાંથી આવેલા મેનેજર, મેંચ, લેમ્પ, જોર્જ, ડૉક્ટર વિગેરે શબ્દો મૈનેજર, મૈચ, લૈમ્પ, જાર્જ, ડાક્ટર આ પ્રમાણે લખાય છે, પણ તેમનો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી પ્રમાણે થાય છે. આવા શબ્દો મેનેજર, મેંચ આદિ ઉપર આપેલા શબ્દો પ્રમાણેજ લખવાં એ યોગ્ય છે.

પ્રકરણ પમું

શબ્દવિચાર

૩૨—હિંદી ભાષામાં ચાર પ્રકારના શબ્દો જોવામાં આવે છે:—

તત્સમ, તદ્ભવ, દેશજ અને વિદેશી.

૩૩—તત્સમ—સંસ્કૃત ભાષામાંથી ફેરફાર થયા વગર આવેલા શબ્દો—જેમકે, રાજા, પવન, કવિ, વ્યાકરણ વિગેરે.

૩૪—તદ્ભવ—સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી અનેલા શબ્દો. જેમકે—આગ, તેલ, ખેત, હાથ, મેહ, સૂંડ, દાંત વિગેરે.

૩૫—દેશજ—જે શબ્દો સંસ્કૃત ભાષામાંથી નીકળ્યા નથી પણ અહીંની પ્રાચીન દેશીય ભાષાઓમાંથી આવેલા હોય અથવા આવશ્યકતા પ્રમાણે અન્યા હોય એવા શબ્દો. જેમકે, પેટ, છાતી, ગાદી, ઝૂંઘૂં, મ્યાઝૂં, મૌમૌ વિગેરે.

૩૬—વિદેશી—ફારસી, અરબી, અંગ્રેજી, પોર્ચુગીઝ વિગેરે વિદેશી ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દો. જેમકે, સ્વર્ચ, સ્વલીતા, કૂચ (ફારસી), ફસ્તેમાલ, ફશારા, જમાના (અરબી), જજ, સ્ટેશન, સ્કૂલ (અંગ્રેજી), મસ્તૂલ, પિસ્તૂલ, ઍંગરેજ, પલટન, ગોદામ, (પોર્ચુગીઝ), તોપ, બેગમ, ઉર્દૂ (તુર્કી).

૩૭—વ્યુત્પત્તિની દ્રષ્ટિએ શબ્દો ત્રણ પ્રકારના છે:—

રૂઢ, યૌગિક અને યોગરૂઢ.

૩૮—રૂઢ—જે શબ્દોના પૃથક્ અવયવોનો અર્થ થતો નથી તે શબ્દો રૂઢ કહેવાય છે. જેમકે, અર્થ, પાઠ, ધન, યમ વિગેરે.

૩૯—યૌગિક—૩૯ શબ્દો સાથે ઉપસર્ગ કે પ્રત્યય લગાડવાથી, અથવા એ કે એ કરતાં વધારે શબ્દો અથવા શબ્દાંશોના યોગથી અનેલા શબ્દો. જેમકે, નિયમ, દુર્જન, ધનવાન, બુદ્ધિમાન, વૈદ્યરાજ, પાઠશાળા વિગેરે.

૪૦—યોગરૂઢ—યૌગિક શબ્દો પ્રમાણેજ એ શબ્દો અથવા શબ્દાંશોથી અનેલા શબ્દો, જેમાંથી કોઈ વિશેષ અર્થ પ્રકટ થાય છે. જેમકે, પંકજ=કમલ, સુધાકર = ચંદ્રમા, અંગરક્ષા.

પ્રયોગાનુસાર શબ્દોના ભેદો

૪૧—શબ્દ જ્યારે વાક્યમાં વપરાય છે ત્યારે અર્થાનુસાર અથવા પ્રયોગાનુસાર કેટલાક શબ્દોના રૂપોમાં ફેરફાર થાય છે. આવા શબ્દોને વિકારી શબ્દ કહે છે. જે શબ્દોમાં કોઈ જાતનો ફેરફાર થતો નથી તેમને અવિકારી શબ્દ અથવા અવ્યય કહે છે.

૪૨—પ્રયોગ પ્રમાણે શબ્દોના આઠ ભેદ થાય છે.

૪૩—સંજ્ઞા, સર્વનામ, વિશેષણ, અને ક્રિયા આ ચાર વિકારી શબ્દો છે.

- (૧) સંજ્ઞા, (એને ગુજરાતીમાં નામ કહે છે) જેમકે, કિતાબ, કલમ, ગોપાલ, ગોવિન્દ વિગેરે.
- (૨) સર્વનામ, જેમકે, मैं, तू, आप, कौन વિગેરે.
- (૩) વિશેષણ, જેમકે, बड़ा, अच्छा, काला, पीला, ऊंचा, पहला વિગેરે.
- (૪) ક્રિયા—पढ़, लिख, देख, खा વિગેરે.

૪૪—ક્રિયાવિશેષણ, સમ્બન્ધબોધક, સમુચ્ચયબોધક અને વિસ્મયાદિબોધક આ ચાર અવિકારી શબ્દો અથવા અવ્યય કહેવાય છે.

- (૫) ક્રિયાવિશેષણ, જેમકે आज, कल, परसों, यहाँ, वहाँ, ज़रा, थोड़ा, नहीं, मत વિગેરે.
- (૬) સમ્બન્ધબોધક, (ગુજરાતીમાં એને નામયોગી કહે છે) જેમકે, पास, विना, सहित, समेत, परે વિગેરે.
- (૭) સમુચ્ચયબોધક, (ગુજરાતીમાં એને ઉભયાન્વયી કહે છે) જેમકે, और, वह, अथवा, परन्तु, इसलिए વિગેરે.
- (૮) વિસ્મયાદિબોધક, (ગુજરાતીમાં એને કેવળપ્રયોગી કહે છે) જેમકે, ओहो, धन्यधन्य, धिक्, छि: વિગેરે.

૪૫—વિકારી શબ્દોમાં લિંગ, વચ્ચન, પુરુષ વિગેરેને લીધે ફેરફાર થાય છે. જેમકે,

વિકારી શબ્દ		લિંગ	વચન	પુરુષ
નામ	શબ્દ			
સંજ્ઞા	લડકા	લડકા (પુ.) લડકી (સ્ત્રી.)	લડકા (૧.) લડકે (વ.)	—
સર્વનામ	મેં	—	મેં (૧.) હમ (વ.)	—
વિશેષણ	અચ્છા	અચ્છા (પુ.) અચ્છી (સ્ત્રી.)	અચ્છા (૧.) અચ્છે (વ.)	—
ક્રિયા	ચલ	લડકા ચલા લડકી ચલી	લડકા ચલા લડકે ચલે	મેં ચલા (ઉત્તમ પુરુષ) વે ચલે (અન્ય પુરુષ)

ટીપ—ક્રિયામાં લિંગ, વચન અને પુરુષ સિવાય વાચ્ય, અર્થ અને કાલ ને લીધે પણ ફેરફાર થાય છે.

૪૬—અવિકારી શબ્દો અથવા અવ્યયોમાં લિંગ, વચન અને પુરુષને લીધે કોઈ જાતનો ફેરફાર થતો નથી. જેમકે,

આજ—ગોપાલ આજ બંબઈ જાયગા । (પુલિંગ-કર્તા)
કમલા આજ બંબઈ જાયગી । (સ્ત્રીલિંગ-કર્તા)
હમ આજ બંબઈ જાયેંગે । (બહુવચન-કર્તા)
તુમ આજ બંબઈ જાઓગે । (મધ્યમ પુરુષ-કર્તા)

પ્રકરણ ૬૬

વિકારી શબ્દ—૧

સંજ્ઞા (નામ)

૪૭—વસ્તુમાત્રનું નામ સૂચિત કરનાર પ્રત્યેક વિકારી શબ્દને સંજ્ઞા (નામ) કહે છે.

અર્થ પ્રમાણે સંજ્ઞા ના પાંચ ભેદો કરી શકાય છે:—જાતિવાચક, વ્યક્તિવાચક, ભાવવાચક, સમૂહવાચક અને દ્રવ્યવાચક.

(અ) જાતિવાચક—જે શબ્દ થી એક જાતિના સર્વ પદાર્થોનો અથવા વ્યક્તિઓનો સમાન બોધ થાય છે તેને જાતિવાચક સંજ્ઞા કહે છે. જેમકે, હાથી, ઘોડા, મનુષ્ય, નદી.

(આ) વ્યક્તિવાચક—જે શબ્દથી એકજ વ્યક્તિનો અથવા વસ્તુનો બોધ થાય છે તેને વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞા કહે છે. જેમકે, ગોપાલ, કાશી, જમુના, બંબઈ.

(ઇ) ભાવવાચક—જે શબ્દથી પદાર્થોના ધર્મ, ગુણ, દોષ, લાવ વિગેરેનો બોધ થાય છે તેને ભાવવાચક સંજ્ઞા કહે છે. જેમકે, મિઠાસ, સમસ, ચોરી, બુઢાપા, નમ્રતા.

(ઈ) સમૂહવાચક—જે શબ્દથી અનેક પદાર્થોના અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહનો બોધ થાય છે તેને સમૂહવાચક સંજ્ઞા કહે છે. જેમકે, મીઠ, સમા, હુંડ, સેના, ગુચ્છા.

(ઉ) દ્રવ્યવાચક—જે શબ્દથી કોઈ દ્રવ્ય અથવા પદાર્થનો બોધ થાય છે તેને દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા કહે છે. જેમકે—તેલ, દૂધ, ઘી, સોના, ચૌંદી.

ટીપ—અનેક હિંદી વૈયાકરણો સંજ્ઞા ના ઉપર લખેલા પાંચ ભેદો કરતા નથી. તેઓ સમૂહવાચક અને દ્રવ્યવાચક સંજ્ઞા જાતિવાચક માંજ ગણે છે. પં. કામતાપ્રસાદે પદાર્થવાચક અને ભાવવાચક એમ સંજ્ઞા ના બેજ ભેદ કર્યા છે. તેમના મત પ્રમાણે જાતિવાચક અને વ્યક્તિવાચક આ પદાર્થવાચક સંજ્ઞા નાજ બે ભેદ છે. ઉપર આપેલા સંજ્ઞા ના પાંચ ભેદો ગુજરાતી અને અંગ્રેજી વ્યાકરણને મળતાં આવે છે.

૪૮—ભાવવાચક સંજ્ઞા ત્રણ પ્રકારના શબ્દોથી બને છે:—

(અ) જાતિવાચક સંજ્ઞા થી—જેમકે, બૂઢા-બુઢાપા, લઢકા-લઢકપન, પંડિત-પંડિતાઈ, મિત્ર-મિત્રતા, ચોર-ચોરી

(આ) વિશેષણ થી—ગર્મ-ગર્મી, સરલ-સરલતા, ચતુર-ચતુરાઈ

(ઇ) ક્રિયા થી—લઢના-લઢાઈ, ચઢના-ચઢાઈ, પઢના-પઢાઈ, સજાના-સજાવટ, મારના-માર, સીના-સિલાઈ.

ટીપ—સર્વનામ અને અવ્યય ઉપર થી પણ બનેલાં કેટલાંક માવવાચક નામો જોવામાં આવે છે. જેમકે—અહં—અહંકાર, તુલ્ય—તુલ્યતા, સમાન—સમાનતા.

૪૯—‘બહોંકા આદર કરો’, ‘ગુણિયોંકી પૂજા હોતી હૈ’, ‘યહાં કા જલવાયુ અચ્છા હૈ’, ‘હાં મેં હાં મિલના’, ‘उनकी बड़ी वाह-वाह हुई’ છત્યાદિ વાક્યોમાં બહોં, ગુણિયોં આ વિશેષણોનો પ્રયોગ નામની જગ્યાએ થયો છે. તેમજ યહાં અને હાં આ ક્રિયાવિશેષણો છે અને વાહ-વાહ વિસ્મયાદિવોધક છે. આ અવ્યયોનો ઉપયોગ પણ અહીં નામને રથાને થયો છે.

પ્રકરણ ૭મું

નામોનું રૂપાંતર

લિંગ—જાતિ

૫૦—લિંગ (જાતિ), વચન. અને કારક ને લીધે નામોમાં રૂપાંતર થાય છે. જેમકે,

ઘોડા—(પુલિંગ) ઘોડી—(સ્ત્રીલિંગ)

ઘોડા—(એકવચન) ઘોડે—(બહુવચન)

ઘોડા— ઘોડે પર (અધિકરણ કારક—
સાતમી વિભક્તિ)

લિંગ—જાતિ

૫૧—હિંદી ભાષામાં બેજ લિંગો છે. પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ. નપુંસક લિંગ એટલે નાન્યતર જાતિ હિંદી ભાષામાં નથી. હિંદી ભાષામાં લિંગોનો પૂર્ણ નિર્ણય કરવો એ અઘરું છે. વ્યવહારમાં આવતા શબ્દોની જાતિ ધ્યાનમાં રાખવાથીજ એ જાણી શકાય છે. તથાપિ શબ્દના અર્થ અને રૂપ ઉપરથી ઘણીવાર લિંગનો નિર્ણય કરી શકાય છે. પ્રાણિવાચક શબ્દોની જાતિ, અર્થપ્રમાણે અને અપ્રાણિવાચક શબ્દોની જાતિ, રૂપ પ્રમાણે નક્કી થાય છે.

૫૨—જે પ્રાણિવાચક નામોથી જોડાં-યુગ્મ-નો ખોધ થાય છે, તેમાંનાં પુરુષખોધક નામો પુલ્લિંગ માં અને સ્ત્રીખોધક નામો સ્ત્રીલિંગ માં હોય છે. જેમ કે, ઘોડા-ઘોડી, પુરુષ-સ્ત્રી, મોર-મોરની. આમાં ઘોડા, પુરુષ, મોર, આ શબ્દો પુલ્લિંગમાં અને ઘોડી, સ્ત્રી, મોરની આ શબ્દો સ્ત્રીલિંગમાં છે.

પુલ્લિંગ

૫૩—નીચે આપેલા શબ્દો પુલ્લિંગ હોય છે.

(૧) કેટલાક પ્રાણિવાચક શબ્દો—

પક્ષી, ઉલ્લૂ (ધુવડ), મેઢિયા (વર), કૌવા (કાગડો), સ્વટમલ (માકણ), ચીતા, કહ્નુઆ (કાચખો), તીતર, સીંગુર (તમર), છઠ્ઠૂંદર (ચેંણ), બિચ્છૂ, સાંપ, અજગર વગેરે.

(અ) વછરૂ, શિશુ, કેતરૂ (કુતરો અને કુતરી), દમ્પતી આ શબ્દો નર અને નારી વાચક હોવા છતાં પુલ્લિંગ માંજ વપરાય છે.

(આ) બુલબુલ શબ્દ અને લિંગોમાં વપરાય છે.

(૨) કેટલાક અનાજના નામો—

મટર (વટાણાં), ઉઢદ, જૌ, મેહૂં (ધઉ), ચના, ગન્ના (શેરડી), તિલ (તલ), બાજરા વગેરે.

અપવાદ—મક્કા (મકાઈ), જુઆર, મૂંગ (મગ), અરહર (તુવર), ફમલી (આમલી) આ નારીજનતીનાં છે.

(૩) પ્રવાહી પદાર્થો—

ઘી, તેલ, દહીં, સિરકા (સરકો), શરબત, અતર વગેરે.

અપવાદ—છાછ (છાશ) સ્યાહી (શાહી) આ નારીજનતીનાં છે.

(૪) પહોડો, ઘ્રહો, દિવસો, મહીનાઓ, ઝાડો, રત્નો અને ધાતુઓનાં નામો—હિમાલય, વિંધ્યાચલ, ચન્દ્રમા, મંગલ, સોમવાર, બુધવાર, ચૈત્ર, વૈશાખ, આમ, પીપલ, બરગદ (વડ), સોના, તાંબા, સીસા, હીરા, પન્ના, મોતી.

અપવાદ—ચાંદી, નિકલ વગેરે. કેટલાક પીતલ ને પણ સ્ત્રીલિંગ માં ગણે છે. મણિ, ચુન્ની, લાલકી પણ સ્ત્રીલિંગજ છે.

(૫) ધંધો બતાવનારા શબ્દો—

ધોબી, દર્જી, નાઈ (હળમ) તેલી (ધાંચી) વગેરે.

(૬) કેટલાંક સમુદાયવાચક નામો—

મંડલ, દલ, સમૂહ, છુંડ, કુટુંબ, સંઘ, પરિવાર વગેરે.

અપવાદ—સમા, પ્રજા, મીઠ, સેના, ફૌજ, ટોલી, સરકાર વગેરે.

(૭) વર્ણુમાલાના રૂ, ર્, અને ઋ સિવાયના બધા વર્ણોનાં નામો પુલ્લિંગ હોય છે.

સંસ્કૃત પુલ્લિંગ શબ્દો—

(૮) જે નામોના અંતમાં ણ હોય છે એવા સંસ્કૃત શબ્દો—

ચિત્ર, ક્ષેત્ર, ચરિત્ર, શસ્ત્ર, નેત્ર, ગોત્ર, પુત્ર, મિત્ર, પૌત્ર વગેરે.

(૯) જે નામોના અંતમાં ન આવે છે એવા સંસ્કૃત શબ્દો—

ભરણ, પાલન, વાચન, પઠન, દમન, વચન, લોચન વગેરે.

અપવાદ—પવન ઉભયલિંગ છે.

(૧૦) જે નામોના અંતમાં જ ઉપપદ હોય છે:—

જલજ, પંકજ, મનસિજ, પિંડજ, ઉદ્ભિજ વગેરે.

(૧૧) જે ભાવવાચક નામોના અંતમાં ત્વ, ત્ય, વ અથવા ય હોય છે. કર્તૃત્વ, સત્વ, નૃત્ય, કૃત્ય, સત્ય, લાઘવ, શૈશવ, વૈભવ, આશ્ચર્ય, તાત્પર્ય, માધુર્ય વગેરે.

(૧૨) જે સંસ્કૃત શબ્દોના અંતમાં આર, આદ, આય અથવા આસ હોય છે—વિસ્તાર, આકાર, વિકાર, પ્રકાર, આહ્વાદ, વિષાદ, પ્રસાદ, ઉપાય, અધ્યાય, ઉપાધ્યાય, ઉલ્લાસ, વિકાસ વગેરે.

અપવાદ—સહાય ઉભયલિંગ છે. આય સ્ત્રીલિંગ છે.

(૧૩) નીચેના સ્ત્રીલિંગ સંસ્કૃત શબ્દો હિંદીમાં પુલ્લિંગમાં વપરાય છે:—
દેવતા, વ્યક્તિ, તારા.

(૧૪) જે ભાવવાચક નામોના અંતમાં ના, આવ, પન અથવા પા હોય છે એવા શબ્દો—

આના, ગાના, બહાના, ચઢાવ, બઢાવ, લઢકપન, બચપન, ગુંડાપન, ગુણપા વગેરે.

ઉર્દૂ પુંક્ષિંગ શબ્દો—

(૧૫) જે શબ્દોના અંતમાં આબ હોય છે—

ગુલાબ, હિસાબ, જવાબ, જનાબ વગેરે.

અપવાદ—શરાબ, મિહરાબ, કિતાબ, તરકીબ, શબ વગેરે.

(૧૬) શકારાંત શબ્દો—

તાશ, ગોશ, ગશ, જોશ, હોશ, મેવાફરોશ વગેરે.

અપવાદ—કોશિશ, નાલિશ, લાશ, તલાશ, બરિશાશ.

(૧૭) જે શબ્દોના અંતમાં આર કે આન આવે છે—

બાજાર, હક્તિહાર, હનકાર, હક્રાર, હમ્તિહાન, અહસાન, મેહમાન, મકાન, સામાન, આસ્માન વગેરે.

અપવાદ—સરકાર, તક્રાર, દુકાન, જબાન, કમાન વગેરે.

(૧૮) જેમના અંતમાં હ હોય છે—હિંદીમાં આ હ નો આ થઈ ને તે અંત્ય સ્વર સાથે મળી જાય છે. જેમકે, ગુસ્તા, રાસ્તા, ચશ્મા, કિસ્તા પરદા વગેરે.

અપવાદ—દફા.

(૧૯) નીચેના શબ્દો પણ પુંક્ષિંગ છે—

શરબત, દસ્તખત, દરખ્ત, બંદોબસ્ત, વક્ત, તખ્ત, મુહાવરા, દગા, તાલીજ, વગેરે.

(૨૦) કોટ, બૂટ, લેક્ચર, હૅટ, સોડા, કેમરા વગેરે અંગ્રેજી શબ્દો પુંક્ષિંગમાં વપરાય છે.

સ્ત્રીલિંગ

૫૪—(૧) કેટલાક પ્રાણિવાચક શબ્દો—

ચીલ (સમડી), કોયલ, બેટર, ગિલહરી (ખિસકોલી), જૌક (જળો), શીમક (ઉધઈ), મેઘ (ધેટું), ચિંચિયા.

(૨) નદી, તિથિ, નક્ષત્ર, કરીઆણું અને ભોજનનાં નામો—

નદી—ગંગા, ગોદાવરી, નર્મદા વગેરે.

તિથિ—પરિવા, દૂજ, તીજ, ચૌથ વગેરે.

નક્ષત્ર—અશ્વિની, કૃત્તિકા વગેરે.

કરીઆણું—લૈંગ, કેસર, દાલચીની, વગેરે.

ભોજન—પૂરી, રોટી, તરકારી, લિચ્છી, પકૌઢી વગેરે.

અપવાદ—સિન્ધુ, સોન, પુનર્વસુ, હસ્ત, કપૂર, માત, રાયતા, હાથુઆ વગેરે.

(૩) નારી જાતિના સંસ્કૃત શબ્દો—

શાલા, માલા, માષા, દયા, નિરાશા વગેરે.

અપવાદ—તારા, દેવતા, વ્યક્તિ.

(૪) ઇકારાંત નામો—

ટોપી, શીશી, શાઈ વગેરે.

અપવાદ—પાની, ઘી, દહીં, મોતી વગેરે.

(૫) કેટલાંક તકારાંત નામો—

રાત, બાત, છત, નૌબત, કસરત વગેરે.

(૬) કેટલાંક ઊકારાંત નામો—

બાલ્ડ, લ્ડ, દારુ, બહુ, મ્હાઢુ વગેરે.

(૭) લઘુતાવાચક આકારાંત નામો—

પુલિયા, ઠિલિયા, બુલિયા, ડિલિયા, બિટિયા વગેરે.

(૮) અનુસ્વારાંત નામો—

સરસૌ (સરસવ) સ્વઢાઝૈ (પાવડી).

અપવાદ—કોદૌ, ગેઢૌ.

(૯) સકારાંત નામો—

પ્યાસ, મિઠાસ, રાસ (લગામ), રાંસ, રાંસ.

અપવાદ—નિકાસ, કાંસ.

(૧૦) કેટલાંક ઇકારાંત ભાવવાચક નામો—

ગરીબી, ગમી, ચાલાકી, નવાબી, અમીરી.

(૧૧) કૃદંતનાં અકારાંત નામો—

દૌડ, છાપ, ચમક, પુકાર, સંભાલ, માર, સમક્ષ વગેરે.

અપવાદ—સેલ, નાચ, મેલ, બોલ, બિગાફ, ઉતાર.

(૧૨) ભાવવાચક નામો, જેમના અંતમાં ‘ ટ ’ ‘ ટ ’ અથવા ‘ હટ ’ આવે છે—મિલાવટ, ઘસારાહટ, સજાવટ, ચિકનાહટ, ઘસઘસાહટ વગેરે.

(૧૩) કૃદંતનાં કેટલાંક નકારાંત નામો—

રહન, જલન, સૂજન, ઉલ્લસન, પહચાન.

અપવાદ—ચલન, ચાલ-ચલન ઉભયલિંગ છે.

(૧૪) વર્ણમાલાના હ, હ અને ઋ વર્ણો.

(૧૫) નીચે લખેલા સંસ્કૃત શબ્દો સંસ્કૃતમાં પુલિંગ અથવા નપુંસક લિંગ હોય છે પણ હિંદીમાં સ્ત્રીલિંગમાં વપરાય છે—

વાસ, ગંધ, સુગન્ધ, સંતાન, શપથ, જય, દેહ, દાહ, તાન, ઔષધ, इन्द्रिय, પુસ્તક, આય, વ્યય, રાશિ, નિધિ, વિધિ, ઉપાધિ, સમાધિ, વ્યાધિ, અગ્નિ, મૃત્યુ, વસ્તુ, આયુ, વાયુ, આત્મા, મહિમા, દારા વગેરે.

(૧૬) વિજય, વિનય, સમાજ, તરંગ, ઉમંગ, પવન, શરણ, શ્વાસ, સામર્થ્ય, સહાય, સન્તાન, આત્મા વગેરે શબ્દો અંતે લિંગોમાં વપરાય છે.

(૧૭) સૌંદ (શપથ), સૌંદ અને સૌંદ આ શબ્દો હિંદીમાં સ્ત્રીલિંગમાં હોય છે. એમના મૂળ સંસ્કૃત શબ્દો પુલિંગ છે.

(૧૮) અંગ્રેજીના નિમ્ન શબ્દો સ્ત્રીલિંગમાં વપરાય છે—

બોટલ, ડેસ્ક, ઇંજિન, કૉંગ્રેસ, કાન્ફરેન્સ, લિસ્ટ, લાલટેન, પેન્સિલ, રિપોર્ટ, રેલ, લૅમ્પ, ચિમની, ગિની, ડિક્શનરી, લાયબ્રેરી, સિગરેટ, પુલિસ, ફીસ વગેરે.

(૧૯) ઘણા અરા સામાસિક શબ્દોની જાતિ અંત્ય શબ્દના લિંગપ્રમાણે હોય છે. ગૌશાલા (સ્ત્રી) મૌં બાપ (પુ)

પ્રકરણ ૮મું

પુંલિંગ શબ્દોપરથી સ્ત્રીલિંગ શબ્દો બનાવવાના નિયમો

૫૫—અકારાંત અને આકારાંત પુંલિંગ શબ્દોના છેલ્લા સ્વરને બદલે **ઈ** લગાડવાથી—

ગોપ-ગોપી,	લકડકા-લકડકી	ગધા-ગધી
નર-નારી	અચ્છા-અચ્છી	સાહબ-સાહબા, સાહિબા
દેવ-દેવી	બુરા-બુરી	મતીજા-મતીજી

કાકી, મામી, દાદી, નાની, સાલી આ સ્ત્રીલિંગ શબ્દો આ રીતેજ બન્યા છે.

૫૬—હીનતા અથવા વહાલ બતાવવા માટે કોઈ કોઈ વખતે **ઈ** ને બદલે ‘**હ્યા**’ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે,

કુત્તા-કુતિયા, બચ્છા-બચ્છિયા, બેટા-બિટિયા, બૂદા-બુદિયા.

૫૭—હીનતા અથવા સૂક્ષ્મતાના અર્થમાં અપ્રાણિવાચક શબ્દોમાં **ઈ** અથવા **હ્યા** પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે,

રસા-રસી, લોટા-લુટિયા, ડિબ્બા-ડિબિયા, ગાગર-ગગરિયા, ગગરી.

૫૮—કેટલાક ધંધો બતાવનારા શબ્દોના અંત્યસ્વરમાં **ઈ**ન લગાડવાથી—

ગ્વાલા-ગ્વાલિન,	તેલી-તેલિન,	લુહાર-લુહારિન,
ધોબી-ધોબિન,	ચમાર-ચમારિન,	જુલાહા-જુલાહિન.

૫૯—કેટલાક શબ્દોના અંતમાં **ઈ**ન, ની અથવા આની પ્રત્યય લગાડવાથી—

બાઘ-બાઘિન,	સાંપ-સાંપિન,	જાટ-જાટની,
મોર-મોરની,	રીછ-રીછની,	ઝૂંટ-ઝૂંટની,
હાથી-હાથીની,	હિન્દૂ-હિન્દુની,	મેહતર-મેહતરાની,
સેઠ-સેઠાની,	જેઠ-જેઠાની,	દેવર-દેવરાની,
ભવ-ભવાની.		

૬૦—ઉપનામવાચક અથવા પદવીવાચક શબ્દોના અંત્ય સ્વર ને બદલે
' આઈન ' પ્રત્યય લગાડવાથી—

ચૌબે-ચૌબાઈન, બાબૂ-બબુઆઈન, દુબે-દુબાઈન,
બનિયા-બનિયાઈન, ઠાકુર-ઠકુરાઈન, લાલા-લલાઈન,
પાઠક-પઠકાઈન.

૬૧—કેટલાક પુંલિંગ શબ્દોનું સ્ત્રીલિંગ અનિયમિત હોય છે—

રાજા-રાની, માઈ-બહિન, બાપ-મૉં,
મિયૉં-બીબી, સાહબ-મેમ, સસુર-સાસ.

૬૨—કેટલાક શબ્દો રૂપમાં એક ખીજનાં જોડાં જેવા લાગે છે પણ
તેમનો અર્થ લિન્ન લિન્ન હોય છે. જેમકે:—

સૉંઢ (આખલો)—સૉંઢની (ઊંટડી).
ઢાકૂ (ધાડપાડુ)—ઢાકિની (ડાકણ).
મેઢ (ધેટું)—મેઢિયા (વર).

૬૩—કેટલાક પુંલિંગ ઉર્દૂ શબ્દોનું સ્ત્રીલિંગ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

(આ) વ્યંજનાંત પુંલિંગ શબ્દોના અંતમાં ' હ ' લગાડવાથી. જેમકે,
વાલિદ-વાલિદહ (વાલિદા), સાહબ-સાહબહ (સાહબા).

(આ) કેટલાક શબ્દોના અંતમાં મ પ્રત્યય લગાડવાથી. જેમકે,
સ્વાન-સ્વાનમ, બેગ-બેગમ.

૬૪—એકજ લિંગવાળા શબ્દોવચ્ચે નર અને નારીનો ભેદ બતાવવામાટે
આગળ નર અને માદા શબ્દો લગાડવામાં આવે છે. જેમકે, નર મેઢિયા,
માદા મેઢિયા.

પ્રકરણ ૯મું

વચન

૬૫—હિંદીમાં બે વચન છે—એકવચન અને બહુવચન.

૬૬—એકવચન થી એક વસ્તુનો બોધ થાય છે. બહુવચન થી એક કરતાં વધારે વસ્તુઓનો બોધ થાય છે. આદર ખતાવવા માટે વ્યક્તિ એક હોય તો પણ બહુવચન વપરાય છે. જેમકે, ‘પિતાજી આજ બંબઈ સે આપે છે ।’ ‘સ્વીન્દ્રનાથ હિન્દુસ્તાન કે મહાન્ કવિ છે ।’

૬૭—હિંદીમાં નામનાં બહુવચનમાં બે જાતનાં રૂપો થાય છે. (૧) વિભક્તિરહિત બહુવચન અને (૨) વિભક્તિસહિત બહુવચન. જેમકે, લક્ષ્મી (એકવચન)—લક્ષ્મી (બહુવચન). અહીં ‘લક્ષ્મી’ આ વિભક્તિરહિત બહુવચનનું રૂપ છે. જ્યારે ‘લક્ષ્મી કો’ આ ‘લક્ષ્મી’ શબ્દનું વિભક્તિ સહિત બહુવચનનું રૂપ છે. કારકને લીધે આ વિકાર થાય છે. ગુજરાતીમાં એવો ફેરફાર થતો નથી.

૬૮—નામોનું વિભક્તિરહિત બહુવચન બનાવવાના નિયમો:—

(ક) પુલ્લિંગ શબ્દ

વિભક્તિરહિત બહુવચન.

(૧) આકારાંત પુલ્લિંગ નામો સિવાયનાં બીજાં બધાં પુલ્લિંગ નામોનું રૂપ એકવચન અને બહુવચનમાં સરખું જ રહે છે.

અ. વ.

અકારાન્ત— ઘર
ઇકારાન્ત— કવિ
ઈકારાન્ત— હાથી
ઉકારાન્ત— સાધુ
ઊકારાન્ત— ડાકુ
એકારાન્ત— ચૌકે
એકારાન્ત— બરવૈ
ઓકારાન્ત— રાસો
ઔકારાન્ત— જૌ

બ. વ.

ઘર
કવિ
હાથી
સાધુ
ડાકુ
ચૌકે
બરવૈ
રાસો
જૌ

૬૯—હિંદીમાં કેટલાંક આકારાંત નામોનું ૩૫ અહુવચનમાં તેમજ વિભક્તિ સાથે પણ અદલાય છે અને કેટલાંકનું અદલાતું નથી. એવાં આકારાંત નામોને અનુક્રમે વિકારી આકારાન્ત અને અવિકારી આકારાન્ત કહે છે.

વિકારી આકારાન્ત પૂર્લિંગ શબ્દ—

૭૦—વિકારી આકારાન્ત પૂર્લિંગ નામોનું અહુવચન બનાવવા માટે અંત્ય આ ને અદલે એ લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—

લઢકા-લઢકે,	ઘોઢા-ઘોઢે,	બેટા-બેટે,
કપઢા-કપઢે,	બકરા-બકરે,	ગધા-ગધે.

૭૧—હિંદીમાં અવિકારી આકારાન્ત શબ્દો નીચે લખ્યા પ્રમાણે હોય છે—

- (૧) સંસ્કૃતના ઋકારાન્ત શબ્દો જે હિંદીમાં આકારાંત છે. જેમકે—
પિતા, માતા, ભ્રાતા, નેતા, વક્તા વગેરે.
- (૨) સંસ્કૃતના અન્ પ્રત્યયાંત શબ્દો જે હિંદીમાં આકારાંત છે.
જેમકે—રાજા, બ્રહ્મા, આત્મા, મહિમા વગેરે.
- (૩) સંસ્કૃતના સકારાન્ત શબ્દો જે હિંદીમાં આકારાંત છે. જેમકે—
ચન્દ્રમા, વેધા વગેરે.
- (૪) સંસ્કૃતનાં આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામો. જેમકે—માલ, શાલ, દયા વગેરે. (સ્ત્રીલિંગ નામોને વિચાર આગળ કરવામાં આવશે.)
- (૫) સગપણ બતાવનાર કેટલાક આકારાન્ત શબ્દો—
બાબા, નાના, ચાચા, કાકા, દાદા વગેરે.
- (૬) અરબી અને ફારસીના કેટલાક શબ્દો—
ખુદા, બલા, હવા, સજા, દવા, કજા, દરિયા, મિયાં વગેરે.
- (૭) કેટલાક સ્થાનવાચક શબ્દો—
ગયા, એશિયા, અફ્રીકા, અમરીકા વગેરે.

અપવાદ—(અ) રાજા, મહારાજા, પાઠશાલ, દેવતા, તારા (નક્ષત્ર), દાદા, દુલહા, જર્ગ, અદના, આલા વગેરે શબ્દોનું વિકારી ૩૫ પણ કોઈક વખતે જોવામાં આવે છે.

(આ) ધણા આકારાંત સ્થાનવાચક શબ્દો વિકારી હોય છે. જેમકે—
પટના, આગરા, દરમંગા, પૂના, કલકત્તા વગેરે.

૭૨—અવિકારી આકારાન્ત પુલ્લિંગ નામોનું એકવચન અને દુબ-
વચનનું ૩૫ સરખુંજ હોય છે. જેમકે—

एक भ्राता—अनेक भ्राता.

एक राजा—अनेक राजा.

एक चन्द्रमा—चार चन्द्रमा.

(ख) स्त्रीलिङ्ग शब्द

विभक्तिरहित बहुवचन

૭૩—અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનું બહુવચન અંત્ય સ્વરને બદલે ઈ
લગાડવાથી બને છે. જેમકે—

किताब-किताबें, बात-बातें; कलम-कलमें.

आँख-आँखें, गाय-गायें, चादर-चादरें वगैरे.

૭૪—આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોમાં ઈ લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—

माता-माताएँ, अप्सरा-अप्सराएँ, शाला-शालाएँ.

૭૫—ઈકારાન્ત અને ર્કારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોમાં (અંત્ય ર્કે ને હ્રસ્વ
કરીને) યૌ લગાડવાથી, જેમકે—

तिथि-तिथियाँ, शक्ति-शक्तियाँ, रोटी-रोटियाँ.

लक्ष्मी-लक्ष्मियाँ, स्त्री-स्त्रियाँ, नदी-नदियाँ, વગેરે.

૭૬—બાકીના સ્ત્રીલિંગ શબ્દોના અંત્ય સ્વર પછી ઈ લગાડવાથી
વિભક્તિરહિત બહુવચન થાય છે. ઝકારાન્ત શબ્દોમાં અંત્ય ઝ હ્રસ્વ
થઈ બાય છે. જેમકે—

आशा-आशाएँ, लता-लताएँ, वस्तु-वस्तुएँ.

धेनु- धेनुएँ, बहु-बहुएँ, लू- लूएँ.

भाड़ू- भाड़ूएँ, हरें- हरेंएँ, जै- जैएँ, गौ-गौएँ वगैरे.

૭૭—યાકારાન્ત (લઘુતાવાચક) નામોના અંતમાં અનુસ્વાર લગાડીને. જેમકે—બુદિયાँ, खटियाँ, डिबियाँ, चिबियाँ, लठियाँ વગેરે.

૭૮—સાનુસ્વાર ઓકારાન્ત અને ઔકારાન્ત નામોમાં અહુવચનનું ૩૫ અક્ષરો નથી. જેમકે—સરસોં-સરસોં, दौं-दौं.

૭૯—જે મનુષ્યવાચક પુલ્લિંગ શબ્દોનાં એકવચન અને અહુવચનનાં ૩૫ સરખાં હોય છે તેમનું અહુવચન બતાવવા માટે લોગ, ગણ, વર્ગ, જન, વગેરે શબ્દો લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—

बाबू लोग, ऋषिगण, बन्धुवर्ग, गुरुजन, सज्जनवृन्द વગેરે.

૮૦—કેટલાક શબ્દોનો પ્રયોગ ધણે ભાગે અહુવચનમાંજ થાય છે. જેમકે—પ્રાણ, દામ, લોગ, હોશ, દર્શન, ઑસૂ, ઑઠ, હિજે (જોડણી) વગેરે.

૮૧—કેટલાક ઉદ્ધૃત શબ્દોનું અહુવચન નીચેપ્રમાણે થાય છે:—

(અ) ‘આન’ લગાડવાથી—મુર્ગ-મુર્ગાન, ज़न-ज़नान, दोस्त-दोस्तान, साहब-साहबान, मालिक-मालिकान વગેરે.

(આ) અપ્રાણિવાચક નામોને ‘ હા ’ લગાડવાથી—

बार-बारहा, सद-सदहा, कूच-कूचहा વગેરે.

(ઇ) પ્રાણિવાચક પુલ્લિંગ શબ્દોમાં ફેન લગાડવાથી—

मुसलिम-मुसलमीन, हाज़िर-हाज़िरीन વગેરે.

(ઈ) ‘આત’ લગાડવાથી—

मस्तूर-मस्तुरात, खयाल-खयालात, मुकद्दमा-मुकद्दमात,
मकान-मकानात, कागज़-कागज़ात, दिह-दिहात (ગામડાં).

(ઉ) કેટલાક ઉદ્ધૃત શબ્દોનું અહુવચન અનિયમિત થાય છે. જેમકે—

हाकिम-हुकाम,	किताब-कुतुब,	मसजिद-मसाजिद,
हुक्म-अहकाम,	कायदा-क्वाइद,	अमीर-उमरा,
ख़बर-अख़बार,	बली-औलिया,	हर्फ-हुरूफ़,
लफ़्ज़-अल्फ़ाज़,	बज़ीर-उज़रा,	शरीफ़-अशराफ़.

(ઊ) કેટલાક અરબી, ફારસી શબ્દોના બહુવચનનું ફરીથી બહુવચન થાય છે. એને ‘ જમા-उलजमा ’ કહે છે. જેમકે—

દવા-અદવિયા-અદવિયાત (દવાઓ)

લાજિમા-લવાજિમા-લવાજિમાત (જરૂરી ચીજો)

જૌહર-જવાહિર-જવાહિરાત (ઝવેરાત)

इस्म-इस्मा-आसामी (આસામી-વ્યક્તિ)

(એ) કેટલાક ઉર્દૂના બહુવચનાન્ત શબ્દો હિંદીમાં એકવચનમાં જ આવે છે. જેમકે—આસામી, અશરાફ, અલ્ખબાર, કવાઈદ, વારિદાત, તહકીકાત વગેરે.

(ઐ) સૌદા, દરિયા, મિયાँ ઇત્યાદિ શબ્દો બહુવચનમાં બદલાતા નથી.

પ્રકરણ ૧૦મું

નામોનાં એકવચન અને બહુવચનની રૂપાવલી

પુલ્લિંગ	एकवचन	बहुवचन	ફેરફાર
અકારાન્ત	બાલક	બાલક	•
આ ,, (વિકારી)	લડકા	લડકે	ए
આ ,, (અવિકારી)	પિતા	પિતા	०
ઈ ,,	કવિ	કવિ	•
ઈ ,,	માલી	માલી	०
ઉ ,,	ગુરુ	ગુરુ	०
ઊ ,,	ડાકુ	ડાકુ	०
એ ,,	ચૌબે	ચૌબે	०
એ ,,	બવૈં	બવૈં	०
ઓ ,,	રાસો	રાસો	०
ઔ ,,	જૌ	જૌ	०

સ્ત્રીલિંગ	एकवचन	बहुवचन	ईश्वर
अकारान्त	बहिन	बहिनैं	(अ)-एँ
आ ,,	शाला	शालाएँ	+ एँ
या ,,	चिबिया	चिबियाँ	+ ें
इ ,,	शक्ति	शक्तियाँ	+ याँ
ई ,,	नदी	नदियाँ	(ई-इ) + याँ
उ ,,	वस्तु	वस्तुएँ	+ एँ
ऊ ,,	बहू	बहुएँ	(ऊ-उ) + एँ
ए ,,	हरें	हरेंएँ	+ एँ
ऐ ,,	जै	जैएँ	+ एँ
ओ ,,	०	०	०
औ ,,	सरसों	सरसों	०
औ ,,	गौ	गौएँ	+ एँ

પ્રકરણ ૧૧મું

કારક

૮૨—નામ અથવા સર્વનામનો વાક્યની ક્રિયા (અથવા ધાતુજ) સાથે જે સંબંધ હોય છે તેને કારક કહે છે. જેમકે—રાની બ્રાહ્મણ કો દાન દેતી હૈ । એમાં ‘આપવાની’ ક્રિયા રાણી કરે છે એટલે રાની શબ્દ મૂળ રૂપમાંજ હોવા છતાં કર્તાકારક માં છે એમ કહેવાય છે. ‘દેતી હૈ’ આ ક્રિયાનું કર્મ ‘દાન’ છે એટલે ‘દાન’ શબ્દ મૂળ રૂપમાં હોવા છતાં કર્મ કારક માં છે. દાન બ્રાહ્મણને અપાય છે એટલે ‘બ્રાહ્મણ કો’ એ સંપ્રદાન કારક માં છે. અહીં બ્રાહ્મણ શબ્દનું મૂળરૂપ બદલાઈને ક્રિયાસાથે સંબંધ બતાવવા માટે ‘બ્રાહ્મણ કો’ એમ થઈ ગયું છે.

૮૩—કારક સૂચિત કરવા માટે એટલે ક્રિયાપદ જોડે અન્વય દર્શાવવા સારૂ નામ અથવા સર્વનામને જે પ્રત્યય લાગે છે તેને વિમક્તિ કહે છે.

ટીપ—અનેક હિંદી વૈયાકરણો, નામ અથવા સર્વનામના જે રૂપથી તેનો સંબંધ વાક્યના ખીજા કોઈ શબ્દ જેડે પ્રકટ થાય છે. તે રૂપનેજ કારક કહે છે. ઘણા લોકો કારકનેજ વિભક્તિ સમજે છે. પણ વિભક્તિ એ કારક દર્શાવનાર પ્રત્યય છે. (જુઓ અનુવાક ૮૫-ટીપ).

૮૪—હિંદીમાં યુજરાતી પ્રમાણે પહેલી, ખીજી, ત્રીજી એવી વિભક્તિઓ કહેવામાં આવતી નથી.

૮૫—કારક-પ્રત્યયસહિત શબ્દને પદ કહે છે. જેમકે—રામ ને, ઘર પર, મેજ પર એ ‘પદ’ છે.

૮૬—હિંદીમાં આઠ કારક છે. તેમનાં નામો અને વિભક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

	કારક	વિભક્તિ
(૧)	કર્તા	૦, ને
(૨)	કર્મ	૦, કો
(૩)	કરણ	સે
(૪)	સમ્પ્રદાન	કો
(૫)	અપાદાન	સે
(૬)	સમ્બન્ધ	કા, કે, કી
(૭)	અધિકરણ	મેં, પર, પૈ
(૮)	સમ્બોધન	૦

૮૭—(૧) કર્તાકારક—નામના અથવા સર્વનામના જે અન્વયથી ક્રિયાના કરનારનો બોધ થાય છે તેને કર્તાકારક કહે છે. જેમકે—લજ્જા પદ્મા હૈ । ગુરુ ને શિષ્ય કો પદાયા । આ વાક્યોમાં ‘લજ્જા’ અને ‘ગુરુ ને’ કર્તાકારક માં છે. પ્રથમ વાક્યમાં લજ્જા શબ્દ સાથે કોઈ વિભક્તિ નથી. અને ખીજા વાક્યમાં ગુરુ શબ્દને ‘ને’ વિભક્તિ લગાડવામાં આવી છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે અહીં કર્તા તૃતીયા વિભક્તિ માં છે.

૮૮—(૨) કર્મકારક—જે વસ્તુ ઉપર ક્રિયાના વ્યાપારનું કૃણ પડે છે તે દર્શાવનાર નામના રૂપને ‘કર્મકારક’ કહે છે. કર્મકારકની વિભક્તિ ‘કો’ છે. કોઈક વખતે ‘કો’ નો લોપ થઈ જાય છે. જેમકે—રામ આજ.

ખાતા હૈ । રામ ને રાવણ કો મારા । આ વાક્યોમાં ‘આમ’ અને ‘રાવણ કો’ આ બંને કર્મકારક માં છે.

ટીપ—‘રામ સે કહો’ આ વાક્યમાં રામ કો કહો ને બદલે રામ સે કહો એવો પ્રયોગ થયો છે.

૮૯—(૩) કરણકારક—નામના જે રૂપથી ક્રિયાના સાધનનો બોધ થાય છે તેને કરણકારક કહે છે. જેમકે વહ કલમ સે લિખતા હૈ ।

કરણકારક ની ‘સે’ વિભક્તિ છે.

૯૦—(૪) સંપ્રદાનકારક—જેને માટે કોઈ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેનો બોધ કરાવનાર નામના રૂપને સંપ્રદાનકારક કહે છે. જેમકે—રાની ને બ્રાહ્મણ કો દાન દિયા । લઢકા પઢને કો ગયા હૈ । સંપ્રદાન કારકની વિભક્તિ ‘કો’ છે.

૯૧—(૫) અપાદાનકારક—નામના જે રૂપથી પૃથક્ત્વ, વિભાગ અથવા અંતર સૂચિત થાય છે તેને અપાદાનકારક કહે છે. અપાદાનકારક ની વિભક્તિ ‘સે’ છે. કરણકારક ના ‘સે’ થી સાધન સૂચિત થાય છે. બ્યારે અપાદાનકારક ના ‘સે’ થી પૃથક્ત્વનો બોધ થાય છે. જેમકે—બંબઈ સે દિલ્હી ૧૬૧ મીલ દૂર હૈ । ગંગા હિમાલય સે નિકલતી હૈ । વહ કુત્તે સે ડરતા હૈ ।

૯૨—(૬) સમ્બન્ધકારક—નામના જે રૂપ થી કોઈ એક વસ્તુનો સંબંધ બીજી કોઈ વસ્તુ સાથે પ્રકટ થાય છે તેને સમ્બન્ધકારક કહે છે. સમ્બન્ધકારક ની ‘કા’ ‘કે’ ‘કી’ આ ત્રણ વિભક્તિઓ છે. જેમકે, ‘મજદૂર કા લઢકા’ ‘રાજા કે ઘોડે’ ‘વસિષ્ઠ કી ગાય’ ‘ઘોડે કી ટાંગે’.

૯૩—સમ્બન્ધકારક નું રૂપ, સંબંધી શબ્દના લિંગ, વચન, અને કારક-પ્રમાણે બદલાય છે.

(અ) સમ્બન્ધી શબ્દ પુલ્લિંગ એકવચનાંત અને વિભક્તિરહિત હોય તો સંબંધકારક ની ‘કા’ વિભક્તિ આવે છે. જેમકે, ‘રામ કા લઢકા જાતા હૈ’ આ વાક્યમાં સંબંધી શબ્દ ‘લઢકા’ પુલ્લિંગ એકવચનાંત અને વિભક્તિરહિત છે.

(આ) સમ્બન્ધી શબ્દ પુલ્લિંગ બહુવચનનાંત હોય અથવા વિભક્તિસહિત એકવચનાંત હોય તો સંબંધકારક ની 'કે' વિભક્તિ આવે છે. જેમકે—

(૧) રાજા કે ઘોડે દૌડે । (ઘોડે પુલ્લિંગ બહુવચન).

(૨) નૌકર રાજા કે ઘોડોં કો દાના ચિલાતા હૈ । (ઘોડોં કો સવિભક્તિક પુલ્લિંગ, બહુવચન).

(૩) નૌકર રાજા કે ઘોડે કો દાના ચિલાતા હૈ । (ઘોડે કો પુલ્લિંગ, વિભક્તિસહિત એકવચન).

(ઈ) સમ્બન્ધી શબ્દ જે સ્ત્રીલિંગમાં હોય તો સમ્બન્ધકારક ની 'કી' વિભક્તિ આવે છે. જેમકે,

(૧) કિસાન કી કન્યા ગાતી હૈ ।

(૨) કિસાન કી કન્યા કા વિવાહ હો ગયા ।

(૩) કિસાન કી ગૌં ચરતી હૈ ।

૯૪—(૭) અધિકરણકારક—નામના જે રૂપથી ક્રિયાના આધારને બોધ થાય છે તેને અધિકરણકારક કહે છે. અધિકરણકારકની 'મેં, પર અને વૈ' આ ત્રણ વિભક્તિઓ છે. જેમકે—

‘મછલી પાની મેં રહતી હૈ ।’ ‘ચિડિયા પેઢ પર બૈઠી હૈ ।’ ‘હમ સુપૂત ભારતમાતા પૈ બારબાર બલિ જાવે ।’

૯૫—(૮) સંબોધનકારક—નામના જે રૂપથી કોઈને સાવચેત કરવાનો અથવા બોલાવવાનો બોધ થાય છે તેને સંબોધન કારક કહે છે.

સંબોધનકારક માટે કોઈ વિભક્તિ નથી. તે પ્રકટ કરવામાટે હે, અજી, અહો, અરે વગેરે અવ્યયો શબ્દની પૂર્વે આવે છે, જેમકે—

રામ, મેરી બાત સુનો । હે દુષ્ટ, તૂ પાપ સે નહીં ડરતા । અરે ગોપાલ, તૂ કહાં જા રહા હૈ ।

૯૬—સંસ્કૃત વૈયાકરણો સમ્બન્ધ અને સંબોધન ને કારકોમાં ગણ્ય નથી કારણકે તેમનો ક્રિયાની સાથે કોઈ સંબંધ હોતો નથી.

પ્રકરણ ૧૨મું

કારકવિચાર

૯૬—હિંદીમાં કારકોના પ્રત્યયો (વિભક્તિઓ) શબ્દોની સાથે જોડીને લખવામાં આવતા નથી, પૃથક્ લખવામાં આવે છે. જેમકે, રામ કા માઈ । રામકા માઈ આ રીતે લખાતું નથી.

૯૭—સર્વનામોની વિભક્તિઓ સર્વનામોની સાથે જોડીનેજ લખવામાં આવે છે. જેમકે—उसने नौकर को बुलाया । मैंने दूध पिया ।

૯૮—હિંદીમાં વિભક્તિઓ એકવચન અને બહુવચનમાં સરખીજ હોય છે. જેમકે, નદી કા પાની, નદિયોં કા પાની ।

૯૯—વિભક્તિનો યોગ થયા પહેલાં શબ્દમાં જે રૂપાંતર થાય છે તેને વિકૃત રૂપ અથવા સામાન્ય રૂપ કહે છે. જેમકે, કર્તાકારક ની ‘ ને ’ વિભક્તિ લાગ્યા પહેલાં લઙ્કા શબ્દના એકવચનમાં લઙ્કે અને બહુવચનમાં લઙ્કો એવી વિકૃતિ અથવા રૂપાંતર થાય છે. અને ત્યારપછીજ લઙ્કે ને અને ‘ લઙ્કો ને ’ એવાં રૂપો બને છે.

૧૦૦—કર્તાકારક—કર્તા બે જાતના હોય છે—પ્રધાન અથવા ઉક્ત અને અપ્રધાન અથવા અનુક્ત. રામ પુસ્તક પઢતા હૈ । સીતા ગ્રંથ પઢતી હૈ । આ વાક્યોમાં રામ અને સીતા આ શબ્દો પ્રધાન અથવા ઉક્ત કર્તા છે; રામ ને પુસ્તક પઢી, સીતા ને ગ્રંથ પઢા આ વાક્યોમાં કર્તા અપ્રધાન અથવા અનુક્ત છે. કર્તા જ્યારે પ્રધાન હોય છે ત્યારે તેને વિભક્તિ લગાડવામાં આવતી નથી, અને જ્યારે અપ્રધાન હોય ત્યારે ‘ ને ’ વિભક્તિ લાગે છે. સાધારણ રીતે અનુક્ત કર્તા સકર્મક ક્રિયાના ભૂતકાલમાંજ આવે છે.

૧૦૧—કર્મકારક—કર્મકારક ની ‘ કો ’ વિભક્તિ સાધારણરીતે પ્રાણિ—વાચક કર્મોની સાથે આવે છે. જેમકે—રામ કુત્તે કો મારતા હૈ । રામ આમ જાણતા હૈ । આ વાક્યમાં આમ પ્રાણિવાચક કર્મ નથી.

૧૦૨—અધિકરણકારક—વિભક્તિઓ સાધારણ રીતે છેલ્લે આવતા પ્રત્યયો છે. છતાં પણ અધિકરણકારક ની વિભક્તિ પછી કોઈ કોઈ વખતે સમ્બન્ધ અથવા અપાદાનકારક ની વિભક્તિઓ વપરાય છે. જેમકે—

લોટે મેં કા પાની (લોટામાંનું પાણી).

કુર્ષે પર સે (કુઆ પર થી).

૧૦૩—અપ્રાણિવાચક શબ્દો સાથેની વિભક્તિઓનો, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન અને અધિકરણ કારકોમાં ઘણી વખતે લોપ થઈ જાય છે. જેમકે—

કર્મકારક—વહ આમ (કો) खाता है ।

કરણકારક—ન ઑંલોં (સે) देखा न कानों (से) सुना ।

સંપ્રદાનકારક—વહ નદી મેં તૈરને (કો) गया ।

અધિકરણકારક—इस साल (में) बहुत वर्षा हुई । शाम तक मैं घर (पर) ही रहूँगा ।

૧૦૪—વિભક્તિની જગ્યાએ આવનારાં કેટલાંક અવ્યયોઃ—વિભક્તિઓની જગ્યાએ કોઈ કોઈ વખતે નીચે લખેલાં સંબંધસૂચક અવ્યયો આવે છે—

(૧) કર્મકારક—પ્રતિ, તર્ફ—राम के प्रति.

(૨) કરણકારક—દ્વારા, કરકે, જરિય, કારણ, મોરે, હેતુ—आलस्य के हेतु, शान द्वारा, भूख के मोरे, कृपा करके, रस्सी के ज़रिए.

(૩) સંપ્રદાનકારક—लिए, हेतु, निमित्त, अर्थ, वास्ते—राजा के लिए, धर्म के हेतु, भरत के निमित्त, राम के वास्ते.

(૪) અપાદાનકારક—अपेक्षा, बनिस्वत, सामने, आगे, साथ—उसकी अपेक्षा यह बड़ा है । गोपाल की बनिस्वत दयाम होशियार है । मकान के सामने, सूर्य के आगे दीपक.

(૫) અધિકરણકારક—मध्य, बीच, भीतर, अन्दर, ऊपर—महल के मध्य, सभा के बीच, घर के भीतर, घर के अंदर, सिर के ऊपर.

ટીપ—ઉપરના દાખલાઓ પરથી જોઈ શકાય છે કે અપેક્ષા અને બનિસ્વત આ બે અવ્યયો સિવાયનાં બીજાં બધાં સંબંધસૂચક અવ્યયો પૂર્વે કે પ્રત્યય આવે છે. જ્યારે ગુજરાતીમાં આવાં અવ્યયો પહેલાં ‘ની’ પ્રત્યય આવે છે. જેમકે, ધરની અંદર, મારી આગળ, સભાની વચ્ચે, મહેલની સામે વગેરે.

પ્રકરણ ૧૩મું

નામોની કારક-રચના

૧૦૫—ગયા પ્રકરણમાં કારકોની વિભક્તિઓ આપવામાં આવી છે. વિભક્તિનો યોગ થયા પહેલાં શબ્દોનું જે વિકૃત રૂપ થાય છે તેના નિયમો નીચે આપવામાં આવે છે.

૧૦૬—વિકૃત રૂપોના નિયમો રચી કરવા માટે સવિભક્તિક (વિભક્તિ સહિત) અને અવિભક્તિક (વિભક્તિરહિત) કર્તાકારક અને સંબોધનકારક નાં રૂપો નીચે આપ્યાં છે.

પૂર્ણિંગ શબ્દ—

૧૦૭—એકવચન

(૧) વિકારી આકારાન્ત નામો (ઘોડા, લલ્કા વગેરે) સિવાય અન્ય નામો કોઈ પણ એકવચનાંત વિભક્તિમાં બદલાતાં નથી. જેમકે—

શબ્દ	કર્તાકારક	કર્તાકારક	સંબોધનકારક
(અવિભક્તિક)	(સવિભક્તિક)		
અકારાન્ત	બાલક	બાલક	હે બાલક
આ ,, (અવિકારી)	રાજા	રાજા ને	હે રાજા
ઈ ,,	કવિ	કવિ ને	હે કવિ
ઈ ,,	હાથી	હાથી ને	હે હાથી
ઉ ,,	સાધુ	સાધુ ને	હે સાધુ
ઊ ,,	ડાકૂ	ડાકૂ ને	હે ડાકૂ
ઍ ,,	ચૌબે	ચૌબે ને	હે ચૌબે
ઐ ,,	બવૈ	બવૈ ને	હે બવૈ
ઓ ,,	રાસો	રાસો ને	હે રાસો
ઔ ,,	જો	જો ને	હે જો

૧૦૮—(૨) વિકારી આકારાન્ત નામોમાં સંબોધન અને બધાં સવિભક્તિક કારકોમાં અંત્ય આ નો એ થાય છે. જેમકે,

શબ્દ	કર્તાકારક (અવિભક્તિક)	કર્તાકારક (સવિભક્તિક)	સંબોધનકારક
ઘોઢા	ઘોઢા	ઘોડે ને	હે ઘોડે
લઢકા	લઢકા	લઢકે ને	હે લઢકે
કૌઆ	કૌઆ	કૌએ ને	હે કૌએ
કુત્તા	કુત્તા	કુત્તે ને	હે કુત્તે

પુંલિંગ બહુવચન

૧૦૯—(૧) (૨૫) વિકારી આકારાન્ત નામોનાં વિભક્તિરહિત કર્તા અને કર્મ કારકોમાં અંત્ય આ ને બદલે એ થાય છે. જેમકે—

ઘોઢા—ઘોડે—ઘોડે દોડતે હૈં । (કર્તાકારક) .

,, —ઘોડે—અમીર ઘોડે खरीदता है । (કર્મકારક) .

खिलौना—खिलौने—खिलौने मिट्टी के बने हैं । (કર્તાકારક) .

,, —खिलौने—बालक ने खिलौने खरीदे । (કર્મકારક) .

(૨૫) બીજાં પુંલિંગ નામોમાં વિભક્તિરહિત કર્તા અને કર્મ કારકોમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી. જેમકે,

मकान—मकान—ये अमीरों के मकान हैं । (કર્તા)

,, —मकान—अमीर ने चार मकान खरीदे । (કર્મ)

આ પ્રમાણેજ રાજા, કવિ, હાથી વગેરેનાં રૂપો સમજવાં.

૧૧૦—(૨) સંબોધનકારક અને સવિભક્તિક કારકો માં—

(૨૫) અકારાંત અને વિકારી આકારાંત નામોના અંત્ય અ અને આ ને સ્થાને સંબોધન અને સવિભક્તિક કારકોમાં અનુક્રમે ઓ અને ઑ આવે છે. જેમકે—

શબ્દ	સંબોધન	કર્તા (સવિભક્તિક)
बालक	હે બાલકો	બાલકો ને
वृक्ष	હે વૃક્ષો	વૃક્ષો ને
लड़का	હે લઢકો	લઢકો ને

(આ) અવિકારી આકારાંત અને એ, ઇ, ઓ, ઔ—કારાન્ત નામેના અંતમાં અનુક્રમે ઓ અને ઔ લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—

શબ્દ	સંબોધન	કર્તા (સવિભક્તિક)
રાજા	હે રાજાઓ	રાજાઓં ને
ચૌબે	હે ચૌબેઓ	ચૌબેઓં ને
બરવૈ	હે બરવૈઓ	બરવૈઓં ને
રાસો	હે રાસોઓ	રાસોઓં ને
જૌ	હે જૌઓ	જૌઓં ને

(ઇ) હ અને ઈ—કારાન્ત નામેના અંત્ય સ્વરને બદલે સંબોધન અને સવિભક્તિક કારકોમાં અનુક્રમે ‘ હ્યો ’ અને ‘ હ્યો ’ થાય છે. ઊ અને ઋ—કારાંત નામેમાં ‘ ઊઓ ’ અને ઊઓં ’ થાય છે. જેમકે—

શબ્દ	સંબોધન	કર્તા (સવિભક્તિક)
કવિ	હે કવિયો	કવિયોં ને
ધોબી	હે ધોબિયો	ધોબિયોં ને
સાધુ	હે સાધુઓ	સાધુઓં ને
ડાકુ	હે ડાકુઓ	ડાકુઓં ને

સ્ત્રીલિંગ શબ્દ—

૧૧૧—એકવચન

(૧) સ્ત્રીલિંગ શબ્દોના મૂળરૂપમાં કોઈપણ વિભક્તિનો યોગ થતાં ફેરફાર થતો નથી. જેમકે—

શબ્દ	કર્તાકારક (અવિભક્તિક)	કર્તાકારક (સવિભક્તિક)	સંબોધન
અકારાંત બહિન	બહિન	બહિન ને	હે બહિન
આ ,, શાલા	શાલા	શાલા ને	હે શાલા
યા ,, ચિઢિયા	ચિઢિયા	ચિઢિયા ને	હે ચિઢિયા
હ ,, શક્તિ	શક્તિ	શક્તિ ને	હે શક્તિ
ઈ ,, નદી	નદી	નદી ને	હે નદી

શબ્દ	કર્તાકારક (અવિભક્તિક)	કર્તાકારક (સવિભક્તિક)	સંબોધન
ઉ ,, ધેનુ	ધેનુ	ધેનુ ને	હે ધેનુ
ઝ ,, બહૂ	બહૂ	બહૂ ને	હે બહૂ
ઁ ,, હરે	હરે	હરે ને	હે હરે
એ ,, જૈ	જૈ	જૈ ને	હે જૈ
ઓ ,, —	—	—	—
ઑ ,, સરસો	સરસો	સરસો ને	હે સરસો
ઔ ,, ગૌ	ગૌ	ગૌ ને	હે ગૌ

૧૧૨—સ્ત્રીલિંગ બહુવચન

(૧) વિભક્તિરહિત કર્તા અને કર્મ કારકોમાં સ્ત્રીલિંગ શબ્દોના બહુ-વચનમાં—

(૨) અકારાન્ત નાભોના અ ને સ્થાને ઈ થાય છે. જેમકે—

કિતાબ— કિતાબે— કિતાબે અચ્છી હૈં । (કર્તાકારક)

,, — કિતાબે— રામ ને કિતાબે પડી । (કર્મકારક)

(૩) હ અને ઈકારાન્ત નાભોના અન્ત્ય સ્વરને સ્થાને ‘ ઈયો ’ થાય છે. જેમકે—

શક્તિ-શક્તિયો—(કર્તા કારક), શક્તિયો । (કર્મકારક)

મિઠાઈ-મિઠાઈયો-મિઠાઈયો અચ્છી હૈં । (કર્તાકારક)

,, -મિઠાઈયો-ઉસને મિઠાઈયો ખાઈ । (કર્મકારક)

(૪) આ, ઊ, ઝ, ઁ, એ, ઓ, ઔ-કારાન્ત શબ્દોના અન્ત્ય સ્વરને ઈ લગાડવામાં આવે છે. અન્ત્ય ઝ હ્રસ્વ થઈ જાય છે. જેમકે—

માતા-માતાઈ—(કર્તાકારક અને કર્મકારક)

એજ પ્રમાણે વસ્તુ-વસ્તુઈ, બહૂ-બંહુઈ વગેરે રૂપો સમજવાં.

૧૧૩—(૨) સ્ત્રીલિંગ बहुवचन—સંબોધન અને સવિભક્તિક કારકોમાં—

(અ) અકારાંત અને યાકારાંત નામોના અંત્ય અ અથવા યા ને સ્થાને સંબોધન અને સવિભક્તિક કારકોમાં અનુક્રમે ઓ અને ઑ થાય છે. જેમકે—

बहिन-हे बहिनो—बहिनों ने

बुढ़िया-हे बुढ़ियो—बुढ़ियों ने

(આ) આકારાંત અને ए, ऐ, ओ, औ—કારાન્ત નામોના અંતમાં સંબોધન અને સવિભક્તિક કારકોમાં અનુક્રમે ઓ અને ઑ લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—

शब्द संबोधन कर्ता (सविभक्तिक)

माता हे माताओ माताओं ने

हरें हे हरेंओ हरेंओं ने

जै हे जैओ जैओं ने

गौ हे गौओ गौओं ने

(ઇ) इ અને ईકારાન્ત નામોના અંત્ય સ્વરને બદલે સંબોધન અને સવિભક્તિક કારકોમાં હ્યો અને ह्यौ થાય છે. उ અને ऊકારાન્ત નામોમાં उओ અને उओं થાય છે. જેમકે—

शब्द संबोधन कर्ता (सविभक्तिक)

तिथि हे तिथियो तिथियों ने

नदी हे नदियो नदियों ने

धेनु हे धेनुओ धेनुओं ने

बहू हे बहुओ बहुओं ने

ટીપ—કેટલાંક નામોનાં રૂપો અનિયમિત હોવાથી તેમનો નિર્દેશ રૂપાવ-લીખ કરવામાં આવ્યો છે.

નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ નામોનાં
રૂપોનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાશે.

શબ્દ	एकवचन			बहुवचन		
	कर्ता (अवि- भक्तिक)	कर्ता (सवि- भक्तिक)	संबोधन	कर्ता (अवि- भक्तिक)	कर्ता (सवि- भक्तिक)	संबोधन
बालक (पु.)	बालक	बालक ने	हे बालक	बालक	ब लकों ने	हे बालको
बहिन (स्त्री.)	बहिन	बहिन ने	हे बहिन	बहिनें	बहिनों ने	हे बहिनो
घोड़ा (पु.)	घोड़ा	घोड़े ने	हे घोड़े	घोड़े	घोड़ों ने	हे घोड़ो
राजा (पु.)	राजा	राजा ने	हे राजा	राजा	राजाओं ने	हे राजाओ
शाला (स्त्री.)	शाला	शाला ने	हे शाला	शालाएँ	शालाओं ने	हे शालाओ
कवि (पु.)	कवि	कवि ने	हे कवि	कवि	कवियों ने	हे कवियो
शक्ति (स्त्री.)	शक्ति	शक्ति ने	हे शक्ति	शक्तियाँ	शक्तियों ने	हे शक्तियो
हाथी (पु.)	हाथी	हाथी ने	हे हाथी	हाथी	हाथियों ने	हे हाथियो
नदी (स्त्री.)	नदी	नदी ने	हे नदी	नदियाँ	नदियों ने	हे नदियो
साधु (पु.)	साधु	साधु ने	हे साधु	साधु	साधुओं ने	हे साधुओ
धेनु (स्त्री.)	धेनु	धेनु ने	हे धेनु	धेनुएँ	धेनुओं ने	हे धेनुओ
डाकू (पु.)	डाकू	डाकू ने	हे डाकू	डाकू	डाकूओं ने	हे डाकुओ
बहू (स्त्री.)	बहू	बहू ने	हे बहू	बहुएँ	बहुओं ने	हे बहुओ
चौबे (पु.)	चौबे	चौबे ने	हे चौबे	चौबे	चौबेओं ने	हे चौबेओ
हरें (स्त्री.)	हरें	हरें ने	हे हरें	हराँ	हराँओं ने	हे हरेंओ
बवें (पु.)	बवें	बवें ने	हे बवें	बवें	बवेंओं ने	हे बवेंओ
जै (स्त्री.)	जै	जै ने	हे जै	जैएँ	जैओं ने	हे जैओ
रासो (पु.)	रासो	रासो ने	हे रासो	रासो	रासोओं ने	हे रासोओ
जौ (पु.)	जौ	जौ ने	हे जौ	जौ	जौओं ने	हे जाओ
गौ (स्त्री.)	गौ	गौ ने	हे गौ	गौएँ	गौओं ने	हे गौओ

પ્રકરણ ૧૪મું

નામોની રૂપાવલી

(૧) પુંલિંગ શબ્દ

અકારાન્ત પુંલિંગ—બાલક શબ્દ

કારક	एकवचन	बहुवचन
કર્તા	બાલક, બાલક ને	બાલક, બાલકો ને
કર્મ	બાલક, બાલક કો	બાલક, બાલકો કો
કરણ	બાલક સે	બાલકો સે
સંપ્રદાન	બાલક કો	બાલકો કો
અપાદાન	બાલક સે	બાલકો સે
સમ્બન્ધ	બાલક કા, કે, કી	બાલકો કા, કે, કી
અધિકરણ	બાલક મેં, પર	બાલકો મેં, પર
સમ્બોધન	(હે) બાલક	(હે) બાલકો

ટીપ—અધા અકારાન્ત પુંલિંગ શબ્દોનાં રૂપો આ પ્રમાણેજ થાય છે.

વિકારી આકારાન્ત પુંલિંગ—‘ ઘોડા ’ શબ્દ

કર્તા	घोड़ा, घोड़े ने	घोड़े, घोड़ों ने
કર્મ	घोड़ा, घोड़े को	घोड़े, घोड़ों को
કરણ	घोड़े से	घोड़ों से
સમ્પ્રદાન	घोड़े को	घोड़ों को
અપાદાન	घोड़े से	घोड़ों से
સમ્બન્ધ	घोड़े का, के, की	घोड़ों का, के, की
અધિકરણ	घोड़े में, पर	घोड़ों में, पर
સમ્બોધન	(हे) घोड़े	(हे) घोड़ों

ટીપ—અધા વિકારી આકારાન્ત પુંલિંગ શબ્દોનાં રૂપો આ પ્રમાણેજ થાય છે, પણ બેટા શબ્દનું સંબોધન—एकवचन નું રૂપ ‘ બેટા ’ જ રહે છે. લિલ્લના, પઢના, જાના, જાનેવાલા, આનેવાલા વગેરે ધાતુસાધિત શબ્દો પણ વિકારી આકારાન્ત ગણાય છે.

અવિકારી આકારાંત પૂર્લિંગ—‘ પિતા ’ શબ્દ

કર્તા	પિતા, પિતા ને	પિતા, પિતાઓ ને
કર્મ	પિતા, પિતા કો	પિતા, પિતાઓ કો
કરણ	પિતા સે	પિતાઓ સે
સંપ્રદાન	પિતા કો	પિતાઓ કો
અપાદાન	પિતા સે	પિતાઓ સે
સમ્બન્ધ	પિતા કા, કે, કી	પિતાઓ કા, કે, કી
અધિકરણ	પિતા મેં, પર	પિતાઓ મેં, પર
સમ્બોધન	(હે) પિતા	(હે) પિતાઓ

ટીપ—અધા અવિકારી આકારાંત પૂર્લિંગ શબ્દોનાં રૂપો આ પ્રમાણે થાય છે. પરંતુ રાજા, મહારાજા, બાપદાદા, દેવતા, તારા વગેરે શબ્દોનું વિકારી રૂપ પણ જોવામાં આવે છે. તારા શબ્દનાં વિકારી રૂપોજી વધારે પ્રચલિત છે.

इकारान्त पૂर्लिंग—‘ कवि ’ शब्द

કર્તા	કવિ, કવિ ને	કવિ, કવિયોં ને
કર્મ	કવિ, કવિ કો	કવિ, કવિયોં કો
કરણ	કવિ સે	કવિયોં સે
સમ્પ્રદાન	કવિ કો	કવિયોં કો
અપાદાન	કવિ સે	કવિયોં સે
સમ્બન્ધ	કવિ કા, કે, કી	કવિયોં કા, કે, કી
અધિકરણ	કવિ મેં, પર	કવિયોં મેં, પર
સમ્બોધન	(હે) કવિ	(હે) કવિયો

ટીપ—અધા હકારાન્ત પૂર્લિંગ શબ્દોનાં રૂપો આ પ્રમાણે થાય છે.

ईकारान्त पૂर्लिंग—‘ हाथी ’ शब्द

કર્તા	હાથી, હાથી ને	હાથી, હાથીયોં ને
કર્મ	હાથી, હાથી કો	હાથી, હાથીયોં કો
કરણ	હાથી સે	હાથીયોં સે

सम्प्रदान	हाथी को	हाथियों को
अपादान	हाथी से	हाथियों से
सम्बन्ध	हाथी का, के की	हाथियों का, के, की
अधिकरण	हाथी में, पर	हाथियों में, पर
सम्बोधन	(हे) हाथी	(हे) हाथियो

टीप—अधा ईकारान्त पुँल्लिंग शब्दोंनां रूपो आ प्रभाषेन ज्ञायुवां.

उकारान्त पुँल्लिंग—‘ साधु ’ शब्द

कर्ता	साधु, साधु ने	साधु, साधुओं ने
कर्म	साधु, साधु को	साधु, साधुओं को
करण	साधु से	साधुओं से
संप्रदान	साधु को	साधुओं को
अपादान	साधु से	साधुओं से
सम्बन्ध	साधु का, के, की	साधुओं का, के, की
अधिकरण	साधु में, पर	साधुओं में, पर
सम्बोधन	(हे) साधु	(हे) साधुओ

टीप—अधा उकारान्त पुँल्लिंग शब्दोंनां रूपो आ प्रभाषे थाय छे.

उकारान्त पुँल्लिंग—‘ डाकू ’ शब्द

कर्ता	डाकू, डाकू ने	डाकू, डाकुओं ने
कर्म	डाकू, डाकू को	डाकू, डाकुओं को
करण	डाकू से	डाकुओं से
संप्रदान	डाकू को	डाकुओं को
अपादान	डाकू से	डाकुओं से
सम्बन्ध	डाकू का, के, की	डाकुओं का, के, की
अधिकरण	डाकू में, पर	डाकुओं में, पर
संबोधन	(हे) डाकू	(हे) डाकुओ

टीप—अधा उकारान्त पुँल्लिंग शब्दोंनां रूपो आ प्रभाषे समज्जवां.

एकारान्त पुँल्लिंग—‘चौबे’ शब्द

कर्ता	चौबे, चौबे ने	चौबे, चौबेओं ने
कर्म	चौबे, चौबे को	चौबे, चौबेओं को
करण	चौबे से	चौबेओं से
सम्प्रदान	चौबे को	चौबेओं को
अपादान	चौबे से	चौबेओं से
सम्बन्ध	चौबे का, के, की,	चौबेओं का, के, की
अधिकरण	चौबे में, पर	चौबेओं में, पर
सम्बोधन	(हे) चौबे	(हे) चौबेओ

टी०—(१) अधा एकारान्त पुँल्लिंग शब्दानां ३पो आ प्रभाणे न्गण्वां.

(२) चौबों ने, चौबों को अेषां ३पो पणु डेटलाड लोडा वापरे छे.

एकारान्त पुँल्लिंग—‘बर्वे’ शब्द

कर्ता	बर्वे, बर्वे ने	बर्वे, बर्वेओं ने
कर्म	बर्वे, बर्वे को	बर्वे, बर्वेओं को
करण	बर्वे से	बर्वेओं से
सम्प्रदान	बर्वे को	बर्वेओं को
अपादान	बर्वे से	बर्वेओं से
सम्बन्ध	बर्वे का, के, की	बर्वेओं का, के, की
अधिकरण	बर्वे में, पर	बर्वेओं में, पर
सम्बोधन	(हे) बर्वे	(हे) बर्वेओ

टी०—अधा ऐकारान्त पुँल्लिंग शब्दानां ३पो आ प्रभाणे न्गण्वां.

ओकारान्त पुँल्लिंग—‘रासो’ शब्द

कर्ता	रासो, रासो ने	रासो, रासोओं ने
कर्म	रासो, रासो को	रासो, रासोओं को
करण	रासो से	रासोओं से
सम्प्रदान	रासो को	रासोओं को

અપાદાન	રાસો સે	રાસોઓં સે
સમ્બન્ધ	રાસો કા, કે, કી	રાસોઓં કા, કે, કી
અધિકરણ	રાસો મેં, પર	રાસોઓં મેં, પર
સમ્બોધન	(હે) રાસો	(હે) રાસોઓ

ટીપ—(૧) બધા ઓકારાંત પુલિંગ શબ્દોનાં રૂપો આ પ્રમાણે થાય છે.

(૨) રાસોં ને, રાસોં કો એવાં રૂપો પણ કેટલાક વાપરે છે.

ઔકારાન્ત પુલિંગ—‘ જૌ ’ શબ્દ

કારક	एकवचन	बहुवचन
કર્તા	जौ, जौ ने	जौ, जौओं ने
કર્મ	जौ, जौ को	जौ, जौओं को
કરણ	जौ से	जौओं से
સંપ્રદાન	जौ को	जौओं को
અપાદાન	जौ से	जौओं से
સમ્બન્ધ	जौ का, के, की	जौओं का, के, की
અધિકરણ	जौ में, पर	जौओं में, पर
સમ્બોધન	(हे) जौ	(हे) जौओ

ટીપ—બધા ઔકારાન્ત પુલિંગ શબ્દો આ પ્રમાણે બન્યાં.

(૨) સ્ત્રીલિંગ શબ્દ

અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ—‘ બહિન ’ શબ્દ

કર્તા	बहिन, बहिन ने	बहिनें, बहिनों ने
કર્મ	बहिन, बहिन को	बहिनें, बहिनों को
કરણ	बहिन से	बहिनों से
સંપ્રદાન	बहिन को	बहिनों को
અપાદાન	बहिन से	बहिनों से
સમ્બન્ધ	बहिन का, के, की	बहिनों का, के, की
અધિકરણ	बहिन में, पर	बहिनों में, पर
સમ્બોધન	(हे) बहिन	(हे) बहिनो

ટીપ—બધા અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દો આ પ્રમાણે બન્યાં.

आकारान्त स्त्रीलिंग—‘माता’ शब्द

कर्ता	माता, माता ने	माताएँ, माताओं ने
कर्म	माता, माता को	माताएँ, माताओं को
करण	माता से	माताओं से
संप्रदान	माता को	माताओं को
अपादान	माता से	माताओं से
सम्बन्ध	माता का, के, की	माताओं का, के, की
अधिकरण	माता में, पर	माताओं में, पर
सम्बोधन	(हे) माता	(हे) माताओ

टीप—अधा आकारान्त स्त्रीलिंग शब्दों आ प्रभाषे नानुवां.

याकारान्त स्त्रीलिंग—‘बुद्धिया’ शब्द

कर्ता	बुद्धिया, बुद्धिया ने	बुद्धियाँ, बुद्धियों ने
कर्म	बुद्धिया, बुद्धिया को	बुद्धियाँ, बुद्धियों को
करण	बुद्धिया से	बुद्धियों से
सम्प्रदान	बुद्धिया को	बुद्धियाँ को
अपादान	बुद्धिया से	बुद्धियों से
सम्बन्ध	बुद्धिया का, के, की	बुद्धियों का, के, की
अधिकरण	बुद्धिया में, पर	बुद्धियों में, पर
सम्बोधन	(हे) बुद्धिया	(हे) बुद्धियो

टीप—(१) आ प्रभाषे चिद्धिया, डिद्धिया, खट्टिया वगैरे याकारान्त स्त्रीलिंग शब्दोंनां श्पा नानुवां.

(२) डटलाड चिद्धिये ने, चिद्धिये को, हे चिद्धिये अवां श्पा पणु करे छे.

इकारान्त स्त्रीलिंग—‘तिथि’ शब्द

कर्ता	तिथि, तिथि ने	तिथियाँ, तिथियों ने
कर्म	तिथि, तिथि को	तिथियाँ, तिथियों को
करण	तिथि से	तिथियों से

सम्प्रदान	तिथि को	तिथियों को
अपादान	तिथि से	तिथियों से
सम्बन्ध	तिथि का, के, की	तिथियों का, के, की
अधिकरण	तिथि में, पर	तिथियों में, पर
सम्बोधन	(हे) तिथि	(हे) तिथियो

टीप—इकारांत स्त्रीलिंग शब्दों आ प्रमाणों जलुवां.

ईकारान्त स्त्रीलिंग—‘नदी’ शब्द

कर्ता	नदी, नदी ने	नदियाँ, नदियों ने
कर्म	नदी, नदी को	नदियाँ, नदियों को
करण	नदी से	नदियों से
सम्प्रदान	नदी को	नदियों को
अपादान	नदी से	नदियों से
सम्बन्ध	नदी का, के, की	नदियों का, के, की
अधिकरण	नदी में, पर	नदियों में, पर
सम्बोधन	(हे) नदी	(हे) नदियो

टीप—अधा ईकारांत स्त्रीलिंग शब्दों आ प्रमाणों जलुवां.

उकारान्त स्त्रीलिंग—‘धेनु’ शब्द

कर्ता	धेनु, धेनु ने	धेनुएँ, धेनुओं ने
कर्म	धेनु, धेनु को	धेनुएँ, धेनुओं को
करण	धेनु से	धेनुओं से
सम्प्रदान	धेनु को	धेनुओं को
अपादान	धेनु से	धेनुओं से
सम्बन्ध	धेनु का, के, की	धेनुओं का, के, की
अधिकरण	धेनु में, पर	धेनुओं में, पर
सम्बोधन	(हे) धेनु	(हे) धेनुओ

टीप—अधा उकारांत स्त्रीलिंग शब्दों आ प्रमाणों जलुवां.

ઝકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ—‘બહૂ’ શબ્દ

કર્તા	બહૂ, બહૂ ને	બહુઈ, બહુઓ ને
કર્મ	બહૂ, બહૂ કો	બહુઈ, બહુઓ કો
કરણ	બહૂ સે	બહુઓ સે
સમ્પ્રદાન	બહૂ કો	બહુઓ કો
અપાદાન	બહૂ સે	બહુઓ સે
સમ્બન્ધ	બહૂ કા, કે, કી	બહુઓ કા, કે, કી
અધિકરણ	બહૂ મેં, પર	બહુઓ મેં, પર
સમ્બોધન	(હે) બહૂ	(હે) બહુઓ

ટીપ—અધા ઝકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દો આ પ્રમાણે જાણવાં.

ઁકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ—‘હરે’ શબ્દ

કર્તા	હરે, હરે ને	હરેઈ, હરેઓ ને
કર્મ	હરે, હરે કો	હરેઈ, હરેઓ કો
કરણ	હરે સે	હરેઓ સે
સંપ્રદાન	હરે કો	હરેઓ કો
અપાદાન	હરે સે	હરેઓ સે
સમ્બન્ધ	હરે કા, કે, કી	હરેઓ કા, કે, કી
અધિકરણ	હરે મેં, પર	હરેઓ મેં, પર
સમ્બોધન	(હે) હરે	(હે) હરેઓ

ટીપ—(૧) અધા ઁકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દો આ પ્રમાણે જાણવાં. (૨) હરોં મેં, હરોં કો વગેરે રૂપો પણ જોવામાં આવે છે.

એકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ—‘જૈ’ શબ્દ

કર્તા	જૈ, જૈ ને	જૈઈ, જૈઓ ને
કર્મ	જૈ, જૈ કો	જૈઈ, જૈઓ કો
કરણ	જૈ સે	જૈઓ સે

સંપ્રદાન	જે કો	જેઓ કો
અપાદાન	જે સે	જેઓ સે
સમ્બન્ધ	જે કા, કે, કી	જેઓ કા, કે, કી
અધિકરણ	જે મેં, પર	જેઓ મેં, પર
સમ્બોધન	(હે) જે	(હે) જેઓ

ટીપ—અધા એકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દો આ પ્રમાણે બળ્યવાં.

ઓંકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ—‘ સરસોં ’ શબ્દ

કર્તા	સરસોં, સરસોં ને	સરસોં, સરસોં ને
કર્મ	સરસોં, સરસોં કો	સરસોં, સરસોં કો
કરણ	સરસોં સે	સરસોં સે
સંપ્રદાન	સરસોં કો	સરસોં કો
અપાદાન	સરસોં સે	સરસોં સે
સમ્બન્ધ	સરસોં કા, કે, કી	સરસોં કા, કે, કી
અધિકરણ	સરસોં મેં, પર	સરસોં મેં, પર
સમ્બોધન	(હે) સરસોં	(હે) સરસોં

ટીપ—(૧) સરસોં શબ્દનું એકવચન અને બહુવચન સરખું જ હોય છે.

(૨) કેટલાક સરસોં, સરસોંઓ ને, સરસોંઓ સે વગેરે રૂપો વાપરે છે.

ઔકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ—‘ ગૌ ’ શબ્દ

કર્તા	ગૌ, ગૌ ને	ગૌ, ગૌ ને
કર્મ	ગૌ, ગૌ કો	ગૌ, ગૌ કો
કરણ	ગૌ સે	ગૌ સે
સંપ્રદાન	ગૌ કો	ગૌ કો
અપાદાન	ગૌ સે	ગૌ સે
સમ્બન્ધ	ગૌ કા, કે, કી	ગૌ કા, કે, કી
અધિકરણ	ગૌ મેં, પર	ગૌ મેં, પર
સમ્બોધન	(હે) ગૌ	(હે) ગૌ

ટીપ—અધા ઔકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દો આ પ્રમાણે બળ્યવાં.

૧૧૪—નામનો પદ-પરિચય—

કોઈ શબ્દના રૂપનો પરિચય આપવો અને તેનો સંબંધ વાક્યના બીજા શબ્દ કે શબ્દો સાથે બતાવવો એને પદ-પરિચય, પદ-છેદ, પદવ્યાख्या અથવા શબ્દબોધ કહે છે.

નામના પદ-પરિચયમાં નામ, તેનો ભેદ, લિંગ, વચન, કારક અને તેને બીજા શબ્દો સાથે સમ્બન્ધ આપવો પડે છે. જેમકે—

પાસ્ટર સાહબને અપને સિદ્ધાન્ત કા પ્રયોગ પાગલ કુત્તોં પર ક્રિયા ।

- (૧) પાસ્ટર સાહબ ને—સંજ્ઞા, વ્યક્તિવાચક, પુલ્લિંગ, એકવચન, કર્તા-કારક, ‘ ક્રિયા ’ ક્રિયા કા કર્તા ।
- (૨) સિદ્ધાન્ત કા—સંજ્ઞા, ભાવવાચક, પુલ્લિંગ, એકવચન, સમ્બન્ધકારક, હસકા સમ્બન્ધી શબ્દ ‘ પ્રયોગ ’ ।
- (૩) પ્રયોગ—સંજ્ઞા, ભાવવાચક, પુલ્લિંગ, એકવચન, કર્મ, ‘ ક્રિયા ’ ક્રિયા કા કર્મ ।
- (૪) કુત્તોં પર—સંજ્ઞા, જાતિવાચક, પુલ્લિંગ, બહુવચન, અધિકરણ કારક ।

પ્રકરણ ૧૫મું

વિકારી શબ્દ—૨

સર્વનામ

૧૧૫—પૂર્વાપર સમ્બન્ધથી કોઈ પણ નામને બદલે જે વિકારી શબ્દને ઉપયોગ થાય છે તેને સર્વનામ કહે છે.

૧૧૬—હિંદીમાં પ્રચલિત સર્વનામો નીચે પ્રમાણે છે—

મैं, तू, वह, आप, यह, सो, जो, कोई, कुछ, कौन, क्या.

૧૧૭—પ્રયોગ પ્રમાણે સર્વનામોના ૭ ભેદ છે.

(૧) પુરુષવાચક—મैं, तू, वह, आप (માનાથે)

(૨) નિજવાચક—આપ. (સ્વવાચક)

(૩) નિશ્ચયવાચક—યહ, વહ, સો. (દર્શક)

(૪) સમ્બન્ધવાચક—જો. (સાપેક્ષ, સમ્બન્ધી)

(૫) પ્રશ્નવાચક—કૌન, ક્યા.

(૬) અનિશ્ચયવાચક—કોઈ, કુછ.

ટીપ—(૧) ગુજરાતીમાં અન્યોન્યવાચક નામનો સર્વનામનો એક બીજો ભેદ છે. પણ હિંદીમાં અન્યોન્ય, પરસ્પર, એકસાથ વગેરે શબ્દો પ્રયોગાનુસાર વિશેષણ અથવા રીતિવાચક ક્રિયાવિશેષણ ગણવામાં આવે છે. (જુઓ, નિજવાચક આપ). (૨) કેટલાક લોકો નિજવાચક સર્વનામ ને પુરુષવાચક માંજ ગણે છે.

(૧) પુરુષવાચક સર્વનામ

૧૧૮—(૧) બોલનાર કે લખનાર પોતાને માટે જે સર્વનામનો પ્રયોગ કરે છે તેને ઉત્તમ પુરુષ (પ્રથમ પુરુષ) કહે છે. ઉત્તમ પુરુષ—મैं (એકવચન), હમ (બહુવચન).

(૨) બોલનાર જેની સાથે બોલે છે તે સાંભળનારને માટે જે સર્વનામનો પ્રયોગ થાય છે તેને મધ્યમ પુરુષ (બીજો પુરુષ) કહે છે.

મધ્યમ પુરુષ—તૂ (એકવચન), તુમ (બહુવચન), આપ (માનાર્થે બહુવચન)

(૩) ઉત્તમ પુરુષ અને મધ્યમ પુરુષ સિવાયનાં બધાં સર્વનામો અને બધાં નામો (સંજાઈ) અન્યપુરુષ (ત્રીજા પુરુષ) માં ગણાય છે.

અન્યપુરુષ—યહ, વહ, આપ (આદર-સૂચક), સો, જો, કૌન, ક્યા, કોઈ, રામ, ગોપાલ, ગૌ, ચીજ, ચિઙ્ગિયા વગેરે.

ટીપ—સર્વનામો બંને લિંગોમાં સરખાંજ હોય છે.

૧૧૯—ઉત્તમ પુરુષ—મैं અને હમ ના પ્રયોગો:—

(આ) મैं—હમેશ એકવચનમાંજ વપરાય છે.

(આ) હમ—મैं તું બહુવચન હમ છે. લલ્કે શબ્દ એકથી વધારે છોકરાઓનો સૂચક છે. પરંતુ હમ શબ્દ એકથી વધારે મैं નો સૂચક નથી.

હમ નો એજ અર્થ છે કે બોલનાર પોતાના સાથીઓ તરફથી પ્રતિનિધિ થઈ પોતાના તથા પોતાના સાથીઓના વિચારો એકી સાથે પ્રકટ કરે છે.

(૧) તંત્રીઓ તથા લેખકો પોતાને માટે હમ નો પ્રયોગ કરે છે. જેમકે:—

હમ इस नीति को पसन्द नहीं करते ।

(૨) મોટા અમલદારો કે રાજા મહારાજાઓ—

हम हुक्म देते हैं कि उसे पकड़ लओ ।

હમ अपनी प्रजा की तरफ़ी का हमेशा ख़याल रखते हैं ।

(૩) પોતાના દેશ, કુટુંબ અથવા સમૂહવતી બોલતાં—

हम अपने नेता की रिहई बिना शान्त न बैठेंगे ।

(૪) કોઈ કોઈ વખતે ક્રોધ અથવા અભિમાનમાં—

विश्वामित्र—हम आधी दक्षिणा लेकर क्या करें ?

હમ राजा दुष्यन्त के मित्र हैं ।

(૫) બહુવચનો બોધ કરાવવામાટે હમ ની સાથે ‘લોગ’ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે.

हम लोग अब तुम्हारी एक न सुनेंगे ।

૧૨૦—તૂ અને તુમ—તૂ બીજા પુરુષના એકવચનમાં અને તુમ બીજા પુરુષ બહુવચનમાં આવે છે. જેમકે—તૂ જા, તુમ જાઓ ।

તૂ-મધ્યમપુરુષ એકવચન—

(૧) તૂ નો પ્રયોગ હિંદીમાં બહુજ ઓછો થાય છે. જે પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં બીજા પુરુષ એકવચનમાં you નો પ્રયોગ થાય છે તેમજ હિંદીમાં સાંભળનાર વ્યક્તિ એક હોય તો પણ તુમ આ બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે.

(૨) તૂ થી સાધારણ રીતે નિરાદર અથવા હલકાપણનો ભાવ પ્રકટ થાય છે. જેમકે, તૂ યહાંસે નિકલ જા । (સભ્યસમાજમાં તુમ નો પ્રયોગ થાય).

(૩) ભક્ત તરફથી ભગવાનને માટે—

“तू दयालु, दानि हौं, तू दानि, हौं भिखारी ।”

(ઇ) નાનાં છોકરાંઓ, શિષ્ય અથવા પરમ મિત્રભાટે—

બેટા, તૂ ક્યોં રોતા હૈ ? માઢવ્ય, તૂ સમિઘાઈ લે આ । અરે મોહન, તૂ આજ કિતને દિનોં બાદ આયા ।

(ઈ) તિરસ્કાર અથવા ક્રોધમાં—

દુષ્ટ, તૂ બઢા નીચ હૈ ।

તુમ—મધ્યમ પુરુષ બહુવચન—

(૨)—હમ પ્રમાણે તુમ પણ બહુવચન છે. શિષ્ટાચારમાં એનો પ્રયોગ એકજ વ્યક્તિભાટે થાય છે. બહુત્વના અર્થમાં ઘણી વખતે તુમ સાથે લોગ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—‘ તુમ લોગ મુઝે ક્યોં સતાતે હો ? ’

૧૨૧—આપ (માનાર્થે)

(૧) નિજવાચક આપ સર્વનામથી માનાર્થક આપ સર્વનામ લિન્ન છે.

(૨) પોતાનાથી મોટા દરજ્જાવાળા માણસને માટે તુમ ની જગ્યાએ આપ નો પ્રયોગ આવશ્યક અને શિષ્ટ ગણાય છે. જેમકે—‘ ગુરૂજી, આપ કૌનસા પાઠ પઢાયેંગે । ’

(૩) અપરિચિતો સાથે—

ક્યા આપ જાનતે હૈં કિ યહ ગાઢી કહૌં જાણી ?

(૪) આદરના અર્થમાં અને બહુત્વ બતાવવામાટે આપ ની સાથે ‘ લોગ ’ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે.

આપ લોગ જો કહેં સો મૈં કરને કો તૈયાર હૂં ।

૧૨૨—વહ-અન્યપુરુષ એકવચન—

કાર્ધ પ્રાણી, પદાર્થ, ભાવ, સ્થિતિ અથવા પહેલાં આવેલા એકવચનાંત નામનેમાટે—

ગોપાલ એક હોશિયાર લઢકા હૈ । વહ પૌંચવેં દર્જે મેં પઢતા હૈ ।

૧૨૩—વે-અન્યપુરુષ બહુવચન—

(અ) એક કરતાં વધારે પ્રાણી, પદાર્થ, ભાવ વગેરે માટે—

અમી યહૌં દો લઢકે યે, વે કહૌં ગય ।

(આ) એકજ વ્યક્તિમાટે આદર દર્શાવવા સાર—

वे (स्व० प्रेमचंदजी) हिन्दी के महान् साहित्यिक थे ।

ટીપ—વે ની જગ્યાએ ધણી વખતે ‘વહ’ અથવા ‘વો’ લખવામાં આવે છે પણ તે અશુદ્ધ છે.

(ઇ) અન્યપુરુષ બહુવચનમાં આદરને માટે ‘વે’ ની જગ્યાએ કોઈ કોઈ વખતે ‘આપ’ આવે છે.

सर गंगाराम बड़े उदार पुरुष थे । आप महान् समाजसेवी थे ।

૧૨૪—(૨) નિજવાચક સર્વનામ—આપ (પોતે)

માનાથે વપરાતું ‘આપ’, નિજવાચક ‘આપ’ થી ભિન્ન છે. (૧) નિજવાચક ‘આપ’ ત્રણે પુરુષોમાં અને બંને વચનોનાં નામ અથવા સર્વનામ સાથે આવે છે જ્યારે પુરુષવાચક ‘આપ’ ફક્ત બીજા અને ત્રીજા પુરુષમાં વપરાય છે. (૨) પુરુષવાચક ‘આપ’ એકનો ભોધ કરાવનાર હોવા છતાં હમેશ બહુવચનમાં આવે છે પણ નિજવાચક ‘આપ’ એકને માટે અથવા અનેકોને માટે એકજ રૂપમાં પ્રયુક્ત થાય છે. (૩) પુરુષવાચક ‘આપ’ વાક્યમાં એકલુંજ આવે છે પણ નિજવાચક ‘આપ’ બીજા કોઈ નામ અથવા સર્વનામની સાથેજ આવે છે.

નિજવાચક ‘આપ’ નો પ્રયોગ—

(અ) કોઈ નામ અથવા સર્વનામ વધારે નિશ્ચયથી બતાવવા માટે—

मैं आप बंबई जाकर किताबें ले आऊँगा ।

ટીપ—અધિકતર નિશ્ચય બતાવવા માટે કોઈક વખત આપ ની સાથે ‘હી’ જોડી દેવામાં આવે છે—

वह आप ही यह ख़बर सुनाना चाहता था ।

(આ) પૂર્વ વર્ણિત વ્યક્તિનું બીજી વ્યક્તિથી નિરાકરણ કરવા માટે—

मोहन आम भाई को न देकर आप ही खा गया ।

राजा ने मंत्रियों को चले जाने का इशारा किया और आप ही मामले की जाँच करने लगे ।

ટીપ—ઉપર આપેલા વાક્યોથી જોઈ શકાય છે કે તેમનાંમાં ‘આપ’ પહેલાં વહ અથવા વે સર્વનામનો અધ્યાહાર થયેલો છે.

(ઈ) સર્વસાધારણ વિધાન માટે—

આપ મલા તો જગ મલા ।

(ઈ) ‘અપના’ એ ‘આપ’ નું સમ્બન્ધસૂચક રૂપ છે. કોઈ કોઈ વખતે આપ ની સાથે અપના જોડવામાં આવે છે. જેમ કે—

વહ અપને આપ મુક્તસે ક્ષમા માંગને આણ્ગા ।

महाश्वेता को देख कर पुण्डरीक अपने आपको भूल गया ।

(ઉ) ‘આપ’ ની સાથે અથવા તેની જગ્યાએ ‘खुद’ ‘स्वयं’ અથવા ‘स्वतः’ આ શબ્દો વાપરવામાં આવે છે. જેમકે—

मैं खुद बंबई जा कर किताबें ले आऊँगा ।

मैं स्वयं ही यह खबर सुनाना चाहता था ।

राजा ने स्वतः मामले की जाँच की ।

(જી) આદરસૂચક ‘આપ’ ની સાથે નિજવાચક ‘આપ’ ન આવે એટલે નિજવાચક ‘આપ’ ને સ્થાને खुद, स्वयं અથવા स्वतः નો પ્રયોગ થાય છે.

आप खुद यह खत पढ़ लीजिए ।

(એ) ‘આપ હી’, ‘અપને આપ’, ‘આપસે આપ’ અને ‘આપ હી આપ’ નો અર્થ ‘મનથી’ અથવા ‘સ્વેચ્છાથી’ અથવા ‘પોતાની મેળે’ એવો થાય છે. વાક્યોમાં આવા પ્રયોગો ક્રિયાવિશેષણ જેવા હોય છે.

(એ) ‘આપ’ નું એક અનિયમિત રૂપ ‘આપસ’ થાય છે. આ પરસ્પરબોધક ‘આપસ’ શબ્દનાં સમ્બન્ધ અને અધિકરણનાં રૂપો મળે છે. જેમકે—

“आपस की फूट देश की अवनति का कारण हुई ।”

“वे आपस में नहीं झगड़ते ।”

ટીપ—ઉપરનાં વાક્યોમાં ‘આપસ’ નો પ્રયોગ નામના પ્રયોગની જેમ થયેલો છે.

૧૨૫—(૩) નિશ્ચયવાચક સર્વનામ

જે સર્વનામ થી કોઈ નજદીક અથવા દૂરની વસ્તુનો બોધ થાય છે તેને નિશ્ચયવાચક સર્વનામ કહે છે.

‘યહ’, ‘વહ’ અને ‘સો’ આ ત્રણુ નિશ્ચયવાચક સર્વનામો છે. ગુજરાતીમાં એને દર્શક કહે છે.

‘યહ’ સર્વનામથી પાસેની વસ્તુનો અથવા પૂર્વવર્ણિત વસ્તુનો બોધ થાય છે. વહ અને સો થી દૂરની વસ્તુનો બોધ થાય છે.

૧૨૬—યહ (આ, એ)—एकवचन

(આ) પાસેની વસ્તુ બતાવવા માટે—

यह मेरी किताब है ।

(આ) નજીકના પૂર્વવર્ણિત નામની દ્વિરુક્તિ અટકાવવા માટે—

यह कितना सुन्दर चित्र है ? यह किसने खींचा है ?

(ઇ) પૂર્વવર્ણિત વાક્ય અથવા વાક્યાંશને માટે—

‘अहिंसा परम धर्म है ।’ यह बुद्ध भगवान् का उपदेश है ।

(ઈ) પાછળ આવનાર વાક્ય માટે—

उसे यह मालूम न था कि उत्तर रामचरित भवभूति ने लिखा है ।

ટીપ—યહ નો ઉપયોગ સાર્વનામિક વિશેષણ અથવા ક્રિયા-વિશેષણ તરીકે પણ થાય છે. તેનો વિચાર આગળ કરવામાં આવશે.

૧૨૭—ये—(એઓ-આ)—यह तुं બહુવચન

(આ) યે નો પ્રયોગ બહુવચનમાં થાય છે.

गौड़ लोगों की जनसंख्या तीस लाख के करीब है;

ये मध्यप्रदेश में फैले हुए हैं ।

(આ) આદર બતાવવા માટે ધણી વખતે હાથનો નિર્દેશ કરીને ‘યે’ ને બદલે ‘આપ’ નો પ્રયોગ બોલવામાં થાય છે.

૧૨૮—वह (તે)—एकवचन, वे (તેઓ)—बहुवचन

(આ) નિશ્ચયવાચક વહ નો પ્રયોગ અન્યપુરુષ (ત્રીજા પુરુષ) ‘વહ’ જેવોજ થાય છે. નિશ્ચયવાચક ‘વહ’ થી દૂરની વસ્તુનો બોધ થાય છે—

વહ હિન્દુસ્તાન કા નક્શા ટંગા હૈ ।

કલ યહાં જો લોગ ફકદે હુએ થે વે આસપાસ કે ગાંવોં સે આએ થે ।

૧૨૯—સો (તે)—અને વચનમાં સો તું ૩૫ સરખું જ હોય છે.

સો હમેશ સમ્બન્ધવાચક 'જો' સાથે આવે છે તેથી તેનો વિચાર સમ્બન્ધવાચક સર્વનામ સાથે કર્યો છે.

૧૩૦—(૪) સમ્બન્ધવાચક—જો (જે)—(સાપેક્ષ સર્વનામ)

એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુ સાથે સંબંધ પ્રકટ કરનાર સર્વનામને સંબંધવાચક સર્વનામ કહે છે. હિંદીમાં 'જો' એ એકજ સમ્બન્ધવાચક સર્વનામ છે, અને 'તે' વચનોમાં તેતું ૩૫ 'જો' જ રહે છે.

(આ) 'જો' હમેશ 'સો' અથવા નિશ્ચયવાચક સર્વનામ 'વહ' સાથે આવે છે. જેમકે—

જો જાગત હૈ સો પાવત હૈ । જો સોતા હૈ સો खोता હૈ ।

જો મૈને કહા થા વહ ઠીક નિકલ । જો દુર્બલ હોતે હૈં વે નષ્ટ હો જાતે હૈં ।

(આ) કોઈ કોઈ વખતે 'જો' અથવા 'સો' માં થી એક લુપ્ત રહે છે—

હુઆ સો હુઆ । સબ લોગ જો યહ તમાશા દેખ રહે થે, અચરજ કરને લગે । અહીં 'જો હુઆ' અને 'વે અચરજ કરને લગે' એવો અર્થ છે.

ટીપ—કોઈ કોઈ વખતે પાછળ આવનાર વાક્ય નો પણ લોપ થઈ જાય છે. 'જો આજ્ઞા ।' 'જો હો ।' આ વાક્યોમાં જો આજ્ઞા સો મંજૂર, જો હો સો હો એવો અર્થ નીકળે છે.

(ઇ) 'જો' ની સાથે કોઈક વખત અનિશ્ચયવાચક સર્વનામ (કોઈ, કુછ વગેરે) પણ જોડવામાં આવે છે.

જો કુછ કરો સોચ કર કરો ।

જો કોઈં ડનસે બાત કરતા હૈ .ખુશ હો જાતા હૈ ।

૧૩૧—(૫) પ્રશ્નવાચક—કૌન, કયા (કોણ, શું)

પ્રશ્ન કરવા માટે જે સર્વનામનો પ્રયોગ થાય છે તેને પ્રશ્નવાચક સર્વનામ કહે છે.

'કયા' અપ્રાણીઓ, નાના જીવો, પદાર્થ અથવા ભાવવાચક નામને માટે આવે છે. જ્યારે કૌન પ્રાણીઓને માટે, વિશેષ કરીને મનુષ્યને માટે વપરાય છે.

૧૩૨—કૌન

(અ) નિર્ધારણા અથવા નિશ્ચિત જવાબને માટે—

તુમ્હારે જાને કે બાદ ઘર કી દેખભાલ કૌન કરેગા ?

વહ કૌન થા જિસને મુઝે દુષ્ટ સે બચાયા ?

(આ) તિરસ્કાર અથવા અવગણનાને માટે—

‘ વહ એસા કૌન બઢા પંડિત હૈ જો શાસ્ત્રાર્થ કરને આયા હૈ । ’

૧૩૩—ક્યા.

(અ) કોઈ વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવા માટે—

‘ સર્વનામ ક્યા હૈ ? ’ ‘ સાપેક્ષવાદ ક્યા હૈ ? ’

(આ) તિરસ્કાર અથવા અનાદર બતાવવા માટે—

ચાળક્ય કે આગે રાક્ષસ ક્યા હૈ ?

હસ કામ મેં પુરુષ હી ક્યા, સ્ત્રિયોં ને મી ભાગ લિયા ।

ટીપ—‘ કૌન ’ અને ‘ ક્યા ’ ધણી વખત ક્રિયાવિશેષણ, સમુચ્ચયબોધક અને વિસ્મયાદિ-બોધક અવ્યય તરીકે પણ વપરાય છે.

૧૩૪—(૬) અનિશ્ચય વાચક—કોઈ, કુછ (કોઈ, કંઈ)

જે સર્વનામથી કોઈ પણ વિશેષ વસ્તુનો બોધ થતો નથી તેને અનિશ્ચય-વાચક સર્વનામ કહે છે.

કોઈ અને કુછ માં સાધારણ ફરક એ છે કે કોઈ મનુષ્યને માટે અને કુછ પદાર્થને માટે વપરાય છે.

૧૩૬—કોઈ

અંને વચનોમાં એકજ રૂપ હોય છે.

(અ) કોઈ અજ્ઞાત અથવા અનિશ્ચિત વ્યક્તિને માટે—

‘ અંધેરે મેં કોઈ મુઝસે ટકરાયા । ’ ‘ તુમમેંસે કોઈ યહ કામ કરેગા ? ’

(આ) કોઈ ની પૂર્વે ‘ સબ ’ લગાડવાથી તેનો અર્થ ‘ બધા ’ અને ‘ હર ’ લગાડવાથી ‘ દરેક ’ થઈ જાય છે. ‘ યહ બાત સબ કોઈ જાનતે થે । ’

‘ હસ રાસ્તે સે હર કોઈ નહીં જા સકતા । ’

(ઇ) વધારે અનિશ્ચિતતા બતાવવામાટે કોઈ ની સાથે ‘ એક ’ લગાડવામાં આવે છે.

કોઈ એક યહ બાત કહતા થા ।

(ઈ) સંખ્યાવાચક વિશેષણ પહેલાં ‘કોઈ’ શબ્દ આવવાથી એનો અર્થ ‘આશરે’ એવો થઈ જાય છે.

જુલસ મેં કોઈ ચાર હજાર આદમી થે ।

૧૩૬—કુછ

બીજાં સવનામોની જેમ વિભક્તિઓ સાથે કુછ તું રૂપાંતર થતું નથી. એનો પ્રયોગ ઘણે ભાગે વિશેષણપ્રમાણે થાય છે.

(અ) સાધારણરીતે એનો પ્રયોગ પદાર્થ અથવા અપ્રાણિવાચક નામને માટે થાય છે.

વહ મુઝસે કુછ પૂછના ચાહતા થા । તેરે મન મેં કુછ હૈ । પાની મેં કુછ પકા હૈ ।

(આ) કુછ ની સાથે સર્વ લગાડવાથી તેનો અર્થ ‘બધું’ અને ‘બહુત’ લગાડવાથી ‘લગભગ બધું’ એવો થાય છે.

હમકો સર્વ કુછ માલૂમ હૈ । હસ વિષય મેં હમને બહુત કુછ સુના હૈ ।

૧૩૭—પુરુષવાચક, નિજવાચક અને નિશ્ચયવાચક સવનામો સાથે હી, હીં અથવા હું જોડવાથી ચોક્કસપણા અથવા નિશ્ચયનો ખોધ થાય છે. જેમકે:—મैं-મैंહી, હમ-હમીં, તૂ-તૂહી, તુમ-તુમ્હીં, આપ-આપહી, વહ-વહી, વે-વેહી, સો-સોઈ, યહ-યહી, યે-યેહી. જેમકે:—મैंહી આપકે સાથ આઝુંગા । આપહી મેરી રક્ષા કર સકતે હૈં । તુમ્હીં હસ અનર્થ કે કારણ હો । મैं આપહી આના ચાહતા થા । યહ વહી યમુના કા તીર હૈ જહાં ગોપાલ ખેલતે થે ।

ટીપ—(૧) અનિશ્ચયવાચક સવનામો સાથે પણ ઉપરના અર્થમાં ‘મી’ અવ્યય જોડવામાં આવે છે—કોઈ મી, કુછ મી વગેરે.

મैं હી, તૂ હી, વહી આવા પ્રયોગોમાં હું, તું, તેજ એવો અર્થ થાય છે. પણ મैं મી, તૂ મી, તુમ મી, વહ મી એવા પ્રયોગોનો અર્થ ‘હું પણ,’ ‘તું પણ,’ ‘તમે પણ,’ ‘તે પણ’ એવો થાય છે.

प्रकरण १६ मुं

सर्वनामोनी श्पावली

पुरुषवाचक (उत्तम पुरुष)—मैं

कारक	एकवचन	बहुवचन
कर्ता	मैं, मैंने	हम, हमने
कर्म	मुझे, मुझको	हमें, हमको
करण	मुझसे	हमसे
संप्रदान	मुझे, मुझको	हमें, हमको
अपादान	मुझसे	हमसे
सम्बन्ध	मेरा, मेरे, मेरी	हमारा, हमारे, हमारी
अधिकरण	मुझमें, मुझ पर	हममें, हम पर

टीप—सर्वनामतुं संप्रोधानकारक होतुं नथी.

पुरुषवाचक (मध्यम पुरुष)—तू

कर्ता	तू, तूने	तुम, तुमने
कर्म	तुझे, तुझको	तुम्हें, तुमको
करण	तुझसे	तुमसे
सम्प्रदान	तुझे, तुझको	तुम्हें, तुमको
अपादान	तुझसे	तुमसे
सम्बन्ध	तेरा, तेरे, तेरी	तुम्हारा, तुम्हारे, तुम्हारी
अधिकरण	तुझमें, तुझ पर	तुममें, तुम पर

અન્યપુરુષવાચક અને નિશ્ચયવાચક—વહ

કર્તા	વહ, उसने	વે, उनने, उन्होंने
કર્મ	उसे, उसको	उन्हें, उनको
करण	उससे	उनसे
सम्प्रदान	उसे, उसको	उन्हें, उनको
अपादान	उससे	उनसे
सम्बन्ध	उसका, उसके, उसकी	उनका, उनके, उनकी
अधिकरण	उसमें, उस पर	उनमें, उन पर

નિશ્ચયવાચક—यह

कर्ता	यह, इसने	ये, इनने, इन्होंने
कर्म	इसे, इसको	इन्हें, इनको
करण	इससे	इनसे
सम्प्रदान	इसे, इसको	इन्हें, इनको
अपादान	इससे	इनसे
सम्बन्ध	इसका, इसके, इसकी	इनका, इनके, इनकी
अधिकरण	इसमें, इस पर	इनमें, इन पर

પુરુષવાચક (મધ્યમ અને અન્ય)—आप (मानाथे')

कर्ता	आप, आपने
कर्म	आपको
करण	आपसे
सम्प्रदान	आपको
अपादान	आपसे
सम्बन्ध	आपका, आपके, आपकी
अधिकरण	आपमें, आप पर

ટીપ—आप मानाथे' હોવાથી એનો પ્રયોગ બહુવચનમાં જ થાય છે.

નિજવાચક—આપ

કર્તા	આપ
કર્મ	અપનેકો, આપકો
કરણ	અપનેસે, આપસે
સમ્પ્રદાન	અપનેકો, આપકો
અપાદાન	અપનેસે, આપસે
સમ્બન્ધ	અપના, અપને, અપની
અધિકરણ	અપનેમેં, આપમેં, પર

ટીપ—(૧) નિજવાચક ‘ આપ ’ ની કારકરચના કેવળ એકવચનમાં હોય છે. પરંતુ એના એકવચનનાં રૂપો નામ અથવા સર્વનામનાં બહુવચન સાથે આવે છે. કર્તાકારક ની ‘ ને ’ વિભક્તિ નિજવાચક ‘ આપ ’ સાથે આવતી નથી. જેમકે, મੈને આપ यह काम किया ।

(૨) કોઈ કોઈ વખતે ‘ અપના ’ અને ‘ આપ ’ સમ્બન્ધકારક સિવાય બીજાં કારકોમાં એકીસાથે આવે છે. જેમકે,—અપને-આપ, અપને-આપકો, અપને-આપસે, અપને-આપમેં.

(૩) ‘ અપના ’ જ્યારે નામપ્રમાણે ‘ પોતાનાં માણસો ’ એ અર્થમાં આવે છે ત્યારે તેની કારક-રચના આકારાન્ત નામો પ્રમાણે બંને વચનોમાં થાય છે. જેમકે,—जब अपनों ने ही धोखा दिया तब परायों की क्या बात ?

આકારાંત નામપ્રમાણે અપના શબ્દ

કારક	एकवचन	बहुवचन
કર્તા	અપને ને	અપનોં ને
કર્મ	અપને કો	અપનોં કો
કરણ	અપને સે	અપનોં સે
સમ્પ્રદાન	અપને કો	અપનોં કો
અપાદાન	અપને સે	અપનોં સે

सम्बन्ध	अपने का, के, की	अपनों का, के, की
अधिकरण	अपने में, पर	अपनों में, पर

टीप—अपने ने, अपने का, के, की आ शेष सर्वनामनां आप, अपना, अपने, अपनी आ शेषाथी बिन्न छे, ते ध्यानभां राखवा जेवुं छे.

निश्चयवाचक—सो (तौन)

कर्ता	सो (तौन), तिसने	सो (तौन), तिनने, तिन्होंने
कर्म	सो (तौन), तिसे, तिसको	सो (तौन), तिन्हें, तिनको
करण	तिससे	तिनसे
संप्रदान	तिसे, तिसको	तिन्हें, तिनको
अपादान	तिससे	तिनसे
सम्बन्ध	तिसका, तिसके, तिसकी	तिनका, तिनके, तिनकी
अधिकरण	तिसमें, तिस पर	तिनमें, तिनपर

सम्बन्धवाचक—जो (जौन)

कर्ता	जो (जौन), जिसने	जो (जौन), जिनने, जिन्होंने
कर्म	जो (जौन), जिसे, जिसको	जो (जौन), जिन्हें, जिनको
करण	जिससे	जिनसे
संप्रदान	जिसे, जिसको	जिन्हें, जिनको
अपादान	जिससे	जिनसे
सम्बन्ध	जिसका, जिसके, जिसकी	जिनका, जिनके, जिनकी
अधिकरण	जिसमें, जिसपर	जिनमें, जिन पर

प्रश्नवाचक—कौन

कर्ता	कौन, किसने	कौन, किनने, किन्होंने
कर्म	किसे, किसको	किन्हें, किनको
करण	किससे	किनसे

સંપ્રદાન	કિસે, કિસકો	કિન્હે, કિનકો
અપાદાન	કિસસે	કિનસે
સમ્બન્ધ	કિસકા, કિસકે, કિસકી	કિનકા, કિનકે, કિનકી
અધિકરણ	કિસમેં, કિસ પર	કિનમેં, કિન પર

પ્રશ્નવાચક—ક્યા

કર્તા	ક્યા
કર્મ	ક્યા
કરણ	કાહે સે
સંપ્રદાન	કાહે કો
અપાદાન	કાહે સે
સમ્બન્ધ	કાહે કા, કાહે કે, કાહે કી
અધિકરણ	કાહે મેં, કાહે પર

ટીપ—(૧) ‘ ક્યા ’ ના કર્તા અને કર્મકારક ના એકવચનનાં રૂપોજ મળે છે. અહીં આપેલાં બીજાં કારકોના એકવચનનાં રૂપો બજાયાના ‘ કહા ’ સર્વનામનાં વિકૃત રૂપો છે. (૨) ક્યા નું સમાનાર્થક સર્વનામ ‘ શું ’ ગુજરાતીમાં શો, શી, અને શું આમ ત્રણે લિંગોમાં હોય છે.

અનિશ્ચયવાચક—કોઈ

કર્તા	કોઈ, કિસીને
કર્મ	કિસીકો
કરણ	કિસીસે
સંપ્રદાન	કિસીકો
અપાદાન	કિસીસે
સમ્બન્ધ	કિસીકા, કિસીકે, કિસીકી
અધિકરણ	કિસીમેં, કિસી પર

અનિશ્ચયવાચક—કુછ

‘ કુછ ’ ની કારકરચના થતી નથી.

नीचेना डोष्टक उपरथी सर्वनामोनी कारक-रचना अने

विकृत रूपो रुपष्ट जालाशे.

एकवचन

सर्व- नाम	विकृत रूप	सवि- भक्तिक कर्ता	कर्म अने सम्प्रदान	करण अने अपादान	सम्बन्ध	अधिकरण
मैं तू वह यह	मुझ तुझ उस इस	मैंने तूने उसने इसने	मुझे, मुझको तुझे, तुझको उसे, उसको इसे, इसको	मुझसे तुझसे उससे इससे	मेरा-ने-री तेरा-ने-री उसका, इसका, के, की	मुझमें, पर तुझमें, पर उसमें, पर इसमें, पर.
आप पुरुष वाचक	आप	—	—	—	—	—
आप निर्ग वाचक	अपना	—	अपनेको, आपको	अपनेसे आपसे	अपना, अपने, अपनी	अपनेमें, आपमें, पर
जो	जिस	जिसने	जिसे, जिसको	जिससे	जिसका, के, की	जिसमें, पर
सो	तिस	तिसने	तिसे, तिसको	तिससे	तिसका, के, की	तिसमें, पर
कौन	किस	किसने	किसे, किसको	किससे	किसका, के, की	किसमें, पर
क्या	(काहे)	—	क्या, काहेको	काहेसे	काहे का, के, की	काहेमें, पर
कोई	किसी	किसीने	किसीको	किसीसे	किसीका, के, की	किसीमें, पर
कुछ	कुछ	—	कुछ (कर्म)	—	—	—

બહુવચન

સર્વ- નામ	વિકૃત રૂપ	કર્તા સવિભક્તિક	કર્મ અને સંપ્રદાન	કરણ અને અપાદાન	સમ્બન્ધ	અધિ- કરણ
હમ તુમ	હમ તુમ	હમને તુમને	હમે, હમકો તુમ્હે, તુમકો	હમસે તુમસે	હમારા-રે-રી તુમ્હારા-રે-રી	હમમેં, પર તુમમેં, પર
વે	उन	उनने, उन्होंने	उन्हें, उनको	उनसे	उनका- के, की	उनमें, पर
ये	इन	इनने, इन्होंने	इन्हें, इनको	इनसे	इनका- के-की	इनमें, पर
आप पुरुष वाचક	आप	आपने	आपको	आपसे	आपका- के-की	आपमें, पर
आप निष् वाचક	—	—	—	—	—	—
जो	जिन	जिनने, जिन्होंने	जिन्हें, जिनको	जिनसे	जिनका- के-की	जिनमें, पर
सो	तिन	तिनने, तिन्होंने	तिन्हें, तिनको	तिनसे	तिनका- के-की	तिनमें, पर
कौन	किन	किनने, किन्होंने	किन्हें, किनको	किनसे	किनका- के की	किनमें, पर
क्या कोई कुछ	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —	— — —

૧૩૮—સર્વનામોના પદ-પરિચય

સર્વનામના પદ-પરિચયમાં સર્વનામ, તેનો ભેદ, પુરુષ, લિંગ, વચન, કારક અને બીજા શબ્દો સાથે તેનો સંબંધ આપવો પડે છે. જેમકે—

તુમ ચલો, મૈં અમી ઉનકો લેકર આતા હૂં ।

(૧) તુમ—સર્વનામ, પુરુષવાચક, મધ્યમપુરુષ, પુલ્લિંગ યા સ્ત્રીલિંગ, બહુવચન, ‘ચલો’ ક્રિયા કા કર્તા ।

(૨) મૈં—સર્વનામ, પુરુષવાચક, ઉત્તમપુરુષ, પુલ્લિંગ, એકવચન, ‘આતા હૂં’ ક્રિયા કા કર્તા ।

(૩) ઉનકો—સર્વનામ, પુરુષવાચક યા નિશ્ચયવાચક, અન્યપુરુષ, પુલ્લિંગ યા સ્ત્રીલિંગ, બહુવચન, ‘લેના’ ક્રિયા કા કર્મ ।

પ્રકરણ ૧૭મું

વિકારી શબ્દ—૩

વિશેષણ

૧૩૯—નામની વ્યાપ્તિ જે શબ્દથી મર્યાદિત થાય છે તેને વિશેષણ કહે છે.

૧૪૦—વિશેષણ ત્રણ પ્રકારનાં છે—

(૧) ગુણવાચક વિશેષણ,

(૨) સંખ્યાવાચક વિશેષણ,

(૩) સાર્વનામિક વિશેષણ.

કેટલાક સંકેતવાચક, પ્રત્યેકબોધક અને વ્યક્તિવાચક એવા વિશેષણના ખીજા ત્રણ ભેદો માને છે.

૧૪૧—(૧) ગુણવાચક વિશેષણ

ગુણનાયક વિશેષણોના કેટલાક દાખલા નીચે આપ્યા છે:—

અવસ્થા—રોગી, તન્દુરુસ્ત, અંધા, ગૂંઘા, બહરા.

આકાર—ગોલ, ચૌકોર, ચપટા, લમ્બા, સુઢોલ, નુકીલા.

કાલ—નયા, પુરાના, ભૂત, વર્તમાન, ગત, આગામી, મૌસિમી.

ગુણ—અચ્છા, મલા, બુરા, સમ્મા, પાપી, શ્ચટા, ઉચિત.

દશા—દુબલા, પતલા, ગાઢા, મીલા, સૂઝા.

દિશા—પૂર્વી, પશ્ચિમી, દાયો, બાયો, ઉત્તરી.

દેશ—ચીની, જાપાની, અરબી, મિશ્રી, યુરોપીય.

રંગ—કાલા, પીલા, નીલા, હરા, સફેદ, બૈંગની, નારંગી, આસ્માની, વસંતી.

સ્થાન—બાહરી, મીતરી, નીચા, જૈંચા.

૮૫—કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાવાચક નામો પણ ધણી વખતે વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. જેમકે—સોતા હુઆ બાલક, ઉઘતી હુઈ ચિલ્ચિયા.

૧૪૨—ગુણવાચક વિશેષણો સાથે હીનતા અથવા અદ્યપાર્થમાં ‘ સા ’ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—અદના સા સિપાહી, દુબલા સા આદમી.

૧૪૩—નામની સાથે નામ, નામક, સમ્બન્ધી, રૂપી, તુલ્ય, સમાન, સરીલા, વિષયક વગેરે પ્રત્યયોથી પણ ગુણવાચક વિશેષણો બને છે. જેમકે—આશા નામ નદી, ચાર્લ્સ નામક રાજા, યુદ્ધ સમ્બન્ધી નીતિ, મદિરારૂપી રાશ્વસી, મીમતુલ્ય વીર, કર્ણસમાન દાની વગેરે.

૧૪૪—ગુણવાચક વિશેષણો જે નામની વિશેષતા પ્રકટ કરે છે તે નામ (વિશેષ્ય) કોઈ કોઈ ઠેકાણે હુપ્ત રહે છે. ત્યારે વિશેષણનો પ્રયોગ નામ પ્રમાણે થાય છે. જેમકે—

ગુણિયોં કા (ગુણી પુરુષોં કા) આદર કરના ચાહિયે । વહ દીનોં કા સહારા હૈ ।

(૨) સંખ્યાવાચક વિશેષણ

૧૪૫—નામ અથવા સર્વનામની ગણના, કેમ, સમૂહ, અથવા આવૃત્તિનો ભોધ કરાવનાર વિશેષણને સંખ્યાવાચક વિશેષણ કહે છે. જેમકે—પંચ મહાભૂત, આઠવાં પુત્ર, બહુત આદમી, ચૌગુના દામ.

૧૪૬—સંખ્યાવાચક વિશેષણ ના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે:—

(૧) નિશ્ચિત સંખ્યાવાચક (૨) અનિશ્ચિત સંખ્યાવાચક (૩) પરિમાણ-બોધક.

૧૪૭—નિશ્ચિત સંખ્યાવાચક વિશેષણોના પાંચ ભેદ છે:—

(૧) ગણનાવાચક (૨) ક્રમવાચક (૩) આવૃત્તિવાચક (૪) સમુદાયવાચક (૫) પ્રત્યેક બોધક.

નિશ્ચિત સંખ્યાવાચક વિશેષણ

૧૪૮—એ વિશેષણ વસ્તુની નિશ્ચિત સંખ્યાનો ભોધ કરાવે છે. જેમકે—દો માઈ, સૌ રૂપયા, ત્રીસરા પ્રકરણ વગેરે.

ગણનાવાચક વિશેષણ

૧૪૯—એના એ ભેદ છે:—(૧) પૂર્ણાકબોધક—एक, दो, पन्द्रह,
चालीस વગેરે.

(૨) અપૂર્ણાકબોધક—पाव, आधा, पौन,
डेढ़ વગેરે.

૧૫૦—પૂર્ણાકબોધક—એનાં નામો અને આંકડા નીચે આપ્યા છે:—

एक	૧	अठ्ठाईस	૨૮	पचपन	૫૫
दो	૨	उन्तीस	૨૯	छप्पन	૫૬
तीन	૩	तीस	૩૦	सत्तावन	૫૭
चार	૪	इकतीस, इकत्तीस	૩૧	अठ्ठावन	૫૮
पाँच	૫	बत्तीस	૩૨	उनसठ	૫૯
छः	૬	तेत्तीस	૩૩	साठ	૬૦
सात	૭	चौत्तीस	૩૪	इकसठ	૬૧
आठ	૮	पैंतीस	૩૫	बासठ	૬૨
नौ	૯	छत्तीस	૩૬	तिरसठ, तरेसठ	૬૩
दस	૧૦	सैंतीस	૩૭	चौंसठ	૬૪
ग्यारह	૧૧	अबत्तीस	૩૮	पैंसठ	૬૫
बारह	૧૨	उन्तालीस	૩૯	छियासठ	૬૬
तेरह	૧૩	चालीस	૪૦	सब्सठ	૬૭
चौदह	૧૪	इकतालीस	૪૧	अब्सठ	૬૮
पन्द्रह	૧૫	बयालीस	૪૨	उनहत्तर	૬૯
सोलह	૧૬	तेतालीस	૪૩	सत्तर	૭૦
सत्रह	૧૭	चौवालीस, चवालीस	૪૪	इकहत्तर	૭૧
अठ्ठारह	૧૮	पैंतालीस	૪૫	बहत्तर	૭૨
उन्नीस	૧૯	छियालीस	૪૬	तिहत्तर	૭૩
बीस	૨૦	सैंतालीस	૪૭	चौहत्तर	૭૪
इक्कीस	૨૧	अबतालीस	૪૮	पचहत्तर	૭૫
बाईस	૨૨	उनचास	૪૯	छिहत्तर	૭૬
तेईस	૨૩	पचास	૫૦	सतहत्तर	૭૭
चौबीस	૨૪	इक्यावन, इकावन	૫૧	अठहत्तर	૭૮
पचीस, पन्चीस	૨૫	बावन	૫૨	उनासी	૭૯
छब्बीस	૨૬	तिरपन, तरेपन	૫૩	अस्सी	૮૦
सत्ताईस	૨૭	चौवन	૫૪	इक्यासी	૮૧

બયાસી	૮૨	છિયાનબે (વે)	૯૬	एक लाख	
તિરાસી	૮૩	સત્તાનબે	૯૭	एक करोड़	
ચૌરાસી	૮૪	અઠ્ઠાનબે	૯૮	एक अरब=अब्ज	
પચાસી	૮૫	નિન્યાનબે, નિન્નાનબે	૯૯	एक खरब	
છિયાસી	૮૬	સૌ	૧૦૦	पौन सौ	૭૫
સત્તાસી	૮૭			सवा सौ	૧૨૫
અઠ્ઠાસી	૮૮	एक सौ एक	૧૦૧	डेढ़ सौ	૧૫૦
નવાસી	૮૯	एक सौ दो	૧૦૨	दाई सौ	૨૫૦
નબ્બે	૯૦	एक सौ तीन	૧૦૩	पौने चार सौ	૩૭૫
ફક્ક્યાનબે (વે)	૯૧	एक सौ बारह	૧૧૨	साढ़े आठ सौ	૮૫૦
બાનબે	૯૨	दो सौ	૨૦૦	आध लाख	૫૦૦૦૦
તિરાનબે	૯૩	तीन सौ	૩૦૦	टीप-पौने, सवा,	
ચૌરાનબે	૯૪	एक हजार	૧૦૦૦	डेढ़ पौने	અપૂર્ણોકબોધક
પંચાનબે	૯૫	दो हजार	૨૦૦૦	शब्दों छे.	
		चार हजार तीन सौ	૪૩૦૦		

૧૫૧—અપૂર્ણોકબોધક વિશેષણ

પૂર્ણ સંખ્યાનો અંશ બતાવનારાં વિશેષણો અપૂર્ણોક બોધક વિશેષણો ગણાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

પાવ- $\frac{૧}{૪}$, I, (एक बटा चार)	डेढ़- $१\frac{૧}{૨}$, ૧II,
આધા- $\frac{૧}{૨}$, II, (एक बटा दो)	पौने दो- $१\frac{૧}{૨}$, ૧III,
પૌન- $\frac{૩}{૪}$, III, (तीन बटा चार)	अढ़ाई अथवा दाई- $२\frac{૧}{૨}$, ૨II,
સવા- $१\frac{૧}{૨}$, ૧I, (एक पूर्णोक एक बटा चार)	साढ़े तीन- $३\frac{૧}{૨}$, ૩II,

૧૫૨—શુદ્ધરાત્રી અને મરાઠી પ્રમાણેજ કોઈ કોઈ વખતે અપૂર્ણોક બોધક ‘આનો’ (આના) માં પણ બતાવવામાં આવે છે. જેમકે—‘इस साल आठ आने कपास हुई’ (આ વરસે આઠ આની કપાસ થયો).

૧૫૩—પૂર્ણોકબોધક વિશેષણ ની સાથે ‘एक’ લગાડવાથી ‘આશ્ચરે’ નો અર્થ થાય છે. જેમકે—

‘ પચાસ એક ઘોડે । ’ ‘ દસ એક ઘોડે । ’

ટીપ—કવિતામાં ‘ એક ’ ને સ્થાને ‘ ક ’ જોડવામાં આવે છે. જેમકે—

‘ ચલી છ સાતક હાથ । ’

૧૫૪—એક તું અનિશ્ચિતપણું ખતાવવા માટે તેની સાથે ‘ આદ ’ અથવા ‘ આધ ’ લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—

‘ એક આદ ગીત ’, ‘ એક આધ ગીત ’.

ટીપ—(૧) ધણી વખતે એની સંધિ થઈ એકાદ અને એકાધ થઈ જાય છે.

(૨) દો ચાર દિન, દસ बीस रुपये વગેરે પ્રયોગો પણ અનિશ્ચિતતા સૂચવે છે.

(૩) बीस, पचास, सैंकड़ा, हजार, लाख, करोड़ વગેરે માં ‘ ઑ ’ લગાડવાથી અનિશ્ચિત બહુવચનનો ખોધ થાય છે. જેમકે—

बीसों किताबें, हजारों वर्ष, सैंकड़ों रुपये, करोड़ों तारे ।

ક્રમવાચક વિશેષણ

૧૫૫—ક્રમ વાચક વિશેષણ ના દાખલા નીચે મુજબ છે:—

(૨૫) ક્રમવાચક વિશેષણો પૂર્ણાંકબોધક વિશેષણોથી અનેલાં છે. જેમકે,

एक-पहला, दो-दूसरा, तीन-तीसरा, चार-चौथा,

(૨૫૧) ચાર પછીના ક્રમાંકો, સંખ્યામાં ‘ વાં ’ જોડવાથી અને છે:—

पाँच-पाँचवाँ, छः-छठवाँ (छठा), दसवाँ, सौवाँ, एक सौ ग्यारहवाँ, વગેરે.

ટીપ:—હિંદીમાં પ્રતિપદા, દ્વિતીયા, તૃતીયા ઇત્યાદિ તિથિઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—

परिवा-पड़वा-(पड़वा), दूज, तीज, चौथ, पाँचे, छठ, सातवीं, आठवीं, नौवीं, दसवीं, ग्यारस, बारस (बारहवीं), तेरस, चौदस, पूनों-पूनीयाँ (पुनेम), अमावस.

૧૫૬—આવૃત્તિવાચક વિશેષણ—

(૨૫) આવૃત્તિવાચક વિશેષણો પૂર્ણાંકબોધક સંખ્યાઓ સાથે ‘ગુના’ લગાડવાથી બને છે. જેમકે—

દો=દુગના (દૂના)	છઃ=છગુના
ત્રીન=ત્રિગુના	સાત=સતગુના
ચાર=ચૌગુના	આઠ=અઠગુના
પાંચ=પંચગુના	નૌ=નૌગુના

(૨૬) ‘ થર ’ અથવા ‘ પ્રકાર ’ ના અર્થમાં સંખ્યાસાથે ‘ હરા ’ બોડવામાં આવે છે. જેમકે—

હકહરા (એકવક્રં), દુહરા (બેવક્રં), ત્રિહરા (ત્રેવક્રં) વગેરે.

(૨૭) પાડામાં આવૃત્તિવાચક અને અપૂર્ણાંક સંખ્યાબોધક વિશેષણોનાં રૂપોમાં થોડો ફેરફાર થઈ જાય છે. જેમકે—

દો એકમ દો	દો પંચે દસ	દો-નવાઈ (નવે) અઠારહ
દો દૂને ચાર	દો છક બારહ	દો-દહામ બીસ
દો ત્રિયા છઃ	દો સત્તે ચૌદહ	એક સવામ સવા
દો ચૌક આઠ	દો અઠ્ઠે સોલહ	ચાર ડેવદે છઃ
		દો અદામ પાંચ વગેરે.

સમુદાયવાચક વિશેષણ

૧૫૭—સમુદાયવાચક વિશેષણથી સંખ્યાના સમુદાય અથવા સમૂહનો બોધ થાય છે. ગણનાવાચક વિશેષણોના અંતમાં ‘ ઝો ’ લગાડવાથી સમુદાયવાચક વિશેષણ બને છે. જેમકે—

દો-દોનો—દોનો હાથ જોડ કર પ્રણામ કરો ।

આ પ્રમાણે જ ત્રીનો, ચારો, છઠ્ઠો, સોલહો વગેરે રૂપો થાય છે.

ટીપ—એક તું સમુદાયવાચક રૂપ અકેલા થાય છે.

૧૫૮—પ્રત્યેક બોધક વિશેષણ

પ્રત્યેક બોધક વિશેષણ થી ઉક્ત વસ્તુઓમાંથી પ્રત્યેક નો બોધ થાય છે. કેટલાક એને વિભાગવાચક પણ કહે છે. જેમકે—

हर घड़ी, हर दम, हर प्रहर, हर एक आदमी,

हर तीसरा दिन, प्रति दिन, प्रति वर्ष, प्रत्येक बालक ।

टीप—‘हर’ ने ठेकाओं ‘द्वन्द्व’ ‘फी’ अव्यय शब्दों की आगण आवे छे. जेभडे—फी सदी (६२ सेकंड), कीमत फी जिल्द एक रुपया है । (किंमत ६२ प्रति अंक ३ पिये छे.)

१५६—नामो अथवा गणनावाचक विशेषणो नी द्विरुक्ति पणु ओन् अर्थ सूचवे छे. जेभडे—

घर घर दीप जलाओ । चार चार की पंक्ति में चलो ।

सवा सवा गज, साढ़े पाँच पाँच हजार, पौने दो दो सेर ।

अनिश्चित संख्यावाचक विशेषण

१६०—अनिश्चित संख्यावाचक विशेषण थी निश्चित संख्याओं को बोध थोती नहीं.

एक दूसरा, अन्य, और, सब, सर्व, सकल, समस्त, कुल, बहुत, अनेक, कई, नाना, अधिक, ज्यादा, कम, कुछ, आदि, इत्यादि, वगैरह, अमुक, फलाना.

आ ५५० अनिश्चित संख्यावाचक विशेषण छे.

(१) एक—मिथिला में एक भिक्षु था । एक दिन नारदजी कंस के यहाँ आए ।

(२) दूसरा—उनका कुछ दूसरा ही ढंग है ।

(३) एक दूसरा—धनी एक दूसरे की ईर्ष्या करते हैं ।

(४) एकसा—दोनों का रंग एक सा है ।

(५) अन्य—अन्य पदार्थ, अन्य देश ।

(६) और—और लोग । मैं और दाम लूँगा ।

(७) और कौन, और कोई, और कुछ—उनके साथ और कोई था । वह और कुछ कहना चाहता था ।

(८) सब—सब लोग आश्चर्य में डूब गए । मैं सब जानता हूँ ।

(९) सब कोई—सब कोई उसका आदर करते हैं ।

(१०) बहुत—उस सभा में बहुत विद्वान् आए थे ।

- (૧૧) कई एक—कई एक दिनों के बाद ।
 (૧૨) अधिक—तुमसे वह अधिक विद्वान् है ।
 (૧૩) ज्यादाह—मैं ज्यादाह दिन न रहूँगा ।
 (૧૪) कम—उसके पास बहुत कम धन है ।
 (૧૫) आदि—व्यास, वाल्मीकि आदि ऋषि ।
 (૧૬) फलाना—फलाना आदमी मुझे कहता था ।

૧૬૧—પરિમાણબોધક વિશેષણ—

પરિમાણબોધક વિશેષણ થી વસ્તુના માપ, તોલ અથવા પરિમાણનો બોધ થાય છે. તેના બે ભેદ છે.

(૨૫) નિશ્ચિત પરિમાણવાચક—દો મન ઘી । ચાર ગજ રેશમ । દસ
 એકઢ જમીન ।

(૨૫૧) અનિશ્ચિત પરિમાણવાચક—બહુત પાની, થોડા દૂધ ।

૧૬૨—અનિશ્ચિત સંખ્યાવાચક વિશેષણો ન્યારે વસ્તુના માપ, તોલ, પરિમાણ વગેરે નો બોધ કરાવે છે ત્યારે પરિમાણવાચક વિશેષણ ગણાય છે. જેમકે—બહુત લોગ (અનિશ્ચિત સંખ્યાવાચક), બહુત દૂધ (અનિશ્ચિત પરિમાણબોધક).

ટીપ—આ વિશેષણો એકવચનાંત નામની સાથે પરિમાણવાચક અને બહુવચનાંત નામની સાથે સંખ્યાવાચક વિશેષણો થાય છે. જેમકે:—સબ આદમી, કુછ ફલ, બહુત પુસ્તકે, થોડે ઘોડે, સબ કપડે વગેરેમાં સબ, કુછ, બહુત, થોડે અનિશ્ચિત સંખ્યાવાચક વિશેષણો છે. પરંતુ સબ દૂધ, કુછ કામ, બહુત વક્ત, થોડા સમય વગેરેમાં આ વિશેષણો પરિમાણવાચક છે.

૧૬૩—જે નામથી પરિમાણનો બોધ થાય છે તેને ‘ ઑ ’ જોડવાથી તેનો પરિમાણબોધક વિશેષણ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. જેમકે:—ઢેર-ઢેરો આમ, મન-મનો ઘી, ગાઢી-ગાઢિયો ફલ.

૧૬૪—થોડા બહુત, બહુત કુછ, આવી રીતે કેટલાંક પરિમાણવાચક વિશેષણો એકીસાથે પણ આવે છે. જેમકે—થોડા બહુત ધન, બહુત કુછ આદમી ।

૧૬૫—પરિમાણબોધક નામની સાથે મર પ્રત્યય લગાડવાથી પરિમાણનો બોધ થાય છે. જેમકે—મનમર ઘી, તોલેમર સોના, ગૈલનમર પેટ્રોલ, હાથમર કપડા ।

(૩) સાર્વનામિક વિશેષણ

૧૬૬—પુરુષવાચક અને નિજવાચક સર્વનામે સિવાય બીજાં બધાં સર્વનામે જ્યારે નામે સાથે આવે છે ત્યારે તેમનો પ્રયોગ વિશેષણ તરીકે થાય છે. જેમકે—યહ મકાન કિસ કા હૈ ? વહ લઢકા હોશિયાર લગતા હૈ । વે કિસ શહર મેં રહતે હૈં । આ વાક્યોમાં ‘યહ’ ‘વહ’ અને ‘કિસ’ સાર્વનામિક વિશેષણો છે. આ શબ્દો જ્યારે વાક્યોમાં એકલા આવે છે ત્યારે સર્વનામે કહેવાય છે.

૧૬૭—સાર્વનામિક વિશેષણ ના મૂલ અને યૌગિક એવા બે ભેદ છે.

(અ) રૂપાંતર થયા વિના જે સર્વનામ નામ સાથે આવે છે તે મૂલ સાર્વનામિક વિશેષણ કહેવાય છે. જેમકે—

વહ કિતાબ, યહ લઢકા, કોઈ આદમી, કુછ કામ ।

(આ) યૌગિક સર્વનામે મૂલ સર્વનામેથી બનેલાં છે. જેમકે—
એસા, જૈસા, વૈસા.

આ સર્વનામે યહ, જો અને વહ સર્વનામેથી બન્યાં છે.

૧૬૮—થોડાંક સાર્વનામિક વિશેષણો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

મૂલ સર્વનામ	રૂપાંતર		યૌગિક સર્વનામ	
	અકવચન	બહુવચન	ગુણવાચક	પરિમાણ-વાચક
યહ	ઇસ	ઇન	એસા	ઇતના
વહ	વહ	ઉન	વૈસા	ઉતના
સો	તિસ	તિન	તૈસા	તિતના
જો	જિસ	જિન	જૈસા	જિતના
કૌન	કિસ	કિન	કૈસા	કિતના

કૌન—કૌન મનુષ્ય, કૌન જાનવર, કૌન દેશ ।

કોઈ—કોઈ આદમી, કોઈ પ્રાણી ।

ટીપ—કૌન અથવા કોઈ સાથે 'સા' પ્રત્યય ધણી વખત લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—કૌનસા આદમી ।

ક્યા—ક્યા બાત, ક્યા કામ, ક્યા નામ, ક્યા કારણ ।

કુછ—કુછ બાત, કુછ કામ, કુછ ફિક્ક ।

જો, સો—જો ઘડી તુમ લાઈ થે સો ટૂટ ગઈ હૈ ।

૧૬૯—યૌગિક સાર્વનામિક વિશેષણ

યૌગિક સાર્વનામિક વિશેષણોની સાથે જ્યારે નામ (વિશેષ્ય) હોતું નથી ત્યારે તે વિશેષણોનો પ્રયોગ, નામની જેમ થાય છે. જેમકે—

જૈસે કો તૈસા મિલે । इतने में वर्षा पड़ने लगी ।

जितना मैंने उसे दिया, उतना उसने खर्च कर दिया ।

આ વાક્યોમાં જૈસે કામ કો—તૈસા ફલ, इतने समय में, जितना धन, उतना धन એવો અર્થ છે.

૧૭૦—નીચે કેટલાંક યૌગિક સાર્વનામિક વિશેષણોનાં ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે:—

निज—निज देश, निज भाषा ।

पराया—पराया माल ।

इतना—इतनी ठंड, इतने विद्वान् लोग ।

कितना—कितने ही दिनों बाद, कितना यश, कितना आनंद ।

कैसा—कैसा तेज, कैसी नम्रता ।

जैसा, वैसा—जैसा देश, वैसा भेष ।

ऐसा—ऐसा देश ढूँढे भी न मिलेगा ।

૧૭૧—અનુવાક (૧૬૬) માં લખ્યા પ્રમાણે પુરુષવાચક અને નિજવાચક સર્વનામોનો ઉપયોગ હિંદીમાં વિશેષણ તરીકે થતો નથી. 'મેરા પાઠ' 'उसकी किताब' 'तुम्हारा मकान' વગેરે પ્રયોગોમાં 'મેરા,' 'उसका,'

‘તુમ્હારા’ આ સાર્વનામિક વિશેષણો નથી, તેમજ ‘વહ અપના પાઠ પઢતા હૈ’, ‘મૈં અપની ગાય લે જાતા હૂં’, ‘તુમ અપને કપડે સંભાલો’ આ વાક્યોમાં પણ ‘અપના’ ‘અપની’ અને ‘અપને’ આ વિશેષણો નથી.

૧૭૨—ગુજરાતીમાં ‘હું મારો પાઠ લખું છું’ અથવા ‘હું પોતાનો પાઠ લખું છું’ આમ બોલાય છે. પરંતુ હિંદીમાં મૈં મેરા પાઠ લિખતા હૂં’ આ પ્રયોગ અશુદ્ધ ગણાય છે. તેની જગ્યાએ ‘મૈં અપના પાઠ લિખતા હૂં’ એવું હોવું જોઈએ. નીચેનાં વાક્યો પર થી આ ભેદ સ્પષ્ટ થઈ જશે—

(૧) હું મારું (પોતાનું) કામ કરું છું—મૈં અપના કામ કરતા હૂં ।

(૨) અમે અમારાં (પોતાનું) કપડાં સિવડાવીએ છીએ—હમ અપને કપડે સિલતે હૈ ।

(૩) તું તારી (પોતાની) તખીયત સાચવજે—તૂ અપની તબીયત સંભાલના ।

(૪) તમે તમારી (પોતાની) ચોપડીઓ લઈ આવો—તુમ અપની કિતાબે લે આઓ ।

(૫) તે તેને (પોતાને) ઘરે ગયો—વહ અપને ઘર ગયા ।

(૬) તેઓ તેમની (પોતાની) દુકાનો બંધ કરતા હતા—વે અપની દુકાનેં બંદ કરતે થે ।

પ્રકરણ ૧૮મું

વિશેષણોની તુલના

૧૭૩—તુલનાના વિચારથી વિશેષણોની ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે—

(૧) મૂળ અવસ્થા અથવા સ્વરૂપાવસ્થા, (૨) ઉત્તરાવસ્થા અથવા આધિક્યબોધક અવસ્થા અને (૩) ઉત્તમાવસ્થા અથવા અતિશયબોધક અવસ્થા.

૧૭૪—મૂળ અવસ્થા—મૂળ અવસ્થામાં તુલના થતી નથી. જેમકે—
અચ્છા લક્ષ્મી । નીલા આકાશ ।

૧૭૫—જ્યારે બે વસ્તુઓમાં ન્યૂનતા અથવા અધિકતાની તુલના થાય

છે ત્યારે વિશેષણની ઉત્તરાવસ્થા હોય છે. જેમકે—રામ સે ગોપાલ અધિક હોશિયાર હૈ । મુઘસે વહ અધિક ચાલાક હૈ ।

૧૭૬—જ્યારે બે કરતાં વધારે વસ્તુઓની તુલના થાય છે અને તેમાંની એકને શ્રેષ્ઠતા આપવી હોય ત્યારે વિશેષણ ઉત્તમાવસ્થા માં હોય છે. જેમકે—યહ સબસે અછ્છા લઢકા હૈ । અશોક સબ રાજાઓં સે અછ્છા રાજા થા ।

૧૭૭—જે નામ અથવા સર્વનામસાથે તુલના કરવામાં આવે છે તેની સાથે અપાદાનકારક નો ‘સે’ પ્રત્યય, ‘કી અપેક્ષા’ અથવા ‘કી બનિસ્વત’ નો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે—

(૧) રામ સે લક્ષ્મણ છોટા થા । (૨) અર્જુન કી અપેક્ષા (કી બનિસ્વત) કર્ણ બઢા યોદ્ધા થા ।

૧૭૮—વિશેષણની પૂર્વે ‘કોઈ કોઈ’ વખત ‘અધિક’, ‘કમ’, ‘બઢકર’, ‘ઉતર કર’ પણ લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—

શિષ્ય ગુરુ સે અધિક હોશિયાર નિકલા । વહ ઉસસે મી બઢકર ચાલાક હૈ ।

૧૭૯—સર્વોત્તમતા સૂચિત કરવા માટે વિશેષણ પહેલાં સબસે લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—

સબસે અછ્છા લઢકા, સબસે ઝૂંચા મકાન ।

ટીપ—સંસ્કૃતના ‘તર’ અને ‘તમ’ પ્રત્યયો પણ હિંદીમાં પ્રચલિત છે.

૧૮૦—સમાનતાના અર્થમાં ‘સા’ વાપરવામાં આવે છે. જેમકે—
વહ પથર સા કઠોર થા ।

૧૮૧—અધિકતા બતાવવા માટે ઘણી વખત વિશેષણની પુનરુક્તિ કરવામાં આવે છે. જેમકે—

બઢી બઢી ઑલેં, ગરમ ગરમ પકૌંઢે, હરી હરી ઘાસ ।

૧૮૨—વિશેષણનું પણ વિશેષણ હોય છે. જેમકે—

બઢી લમ્બી સફર, બહુત સૂક્ષ્મ કીટાણુ ।

પ્રકરણ ૧૯મું

વિશેષણોનું રૂપાંતર

૧૮૩—વિશેષણો નામોની વ્યાપ્તિ મર્યાદિત કરે છે, તેથી વાક્યમાં તેનો સંબંધ મુખ્યભાગે નામ સાથેજ હોય છે. એટલે વ્યાકરણમાં પદ-પરિચય (Parsing) કરાવતી વખતે વિશેષણોનાં લિંગ, વચન અને કારકો, નામનાં લિંગ, વચન, કારકો પ્રમાણેજ ગણવામાં આવે છે. વારતવિક રીતે કેટલાક સાર્વનામિક વિશેષણો અને આકારાંત વિશેષણો સિવાય બીજાં વિશેષણોમાં નામનાં લિંગ, વચન અને કારકને લીધે કોઈ વિકાર (રૂપાંતર) થતો નથી.

૧૮૪—સાર્વનામિક વિશેષણોનું રૂપાંતર—

(અ) મૂલ સાર્વનામિક

(૧) ક્યા અને કુછ આ સાર્વનામિક વિશેષણોમાં વિભક્ત્યન્ત નામને લીધે કોઈ ફેરફાર થતો નથી, જેમકે—

यह क्या काम की चीज़ है । अब कुछ चिन्ता की ज़रूरत नहीं ।

(૨) यह, वह, सो, जो, कौन, कोई વગેરે સાર્વનામિક વિશેષણો પછી વિભક્ત્યન્ત વિશેષ્ય આવે તો અને વચનોમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. જેમકે:—

यह—	यह	किताब—	इस	किताब	में—	इन	किताबों	में
वह—	वह	नदी—	उस	नदी	का	जल—	उन	नदियों
सो—	सो	देश—	तिस	देश	का—	तिन	देशों	का
जो—	जो	आदमी—	जिस	आदमी	ने—	जिन	आदमियों	ने
कौन—	कौन	प्राणी—	किस	प्राणी	का	चमड़ा—	किन	प्राणियों
कोई—	कोई	बात—	किसी	बात	पर—	किसी	बातों	पर
कोई—	कोई	कारण—	किसी	कारण	से—	किसी	कारणों	से

ટીપ—(૧) ‘ કોઈ ’ સાર્વનામિક વિશેષણના બહુવચનનું વિકૃત રૂપ કેટલાક ‘ કિન્હી ’ કરે છે. પણ તે શિષ્ટસંમત નથી.

(૨) સાર્વનામિક વિશેષણોમાં વિશેષ્યના લિંગને લીધે કાઈ ફેરફાર થતો નથી. જેમકે—

વહ લડકા— વહ લડકી— પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ

વે લડકે— વે લડકિયાં— „ „

ઉસ લડકેને— ઉસ લડકી ને— „ „

ઉન લડકોં ને—ઉન લડકિયોં ને—„ „

(૩) ઉપર ‘ કોઈ ’ સાર્વનામિક વિશેષણનો કિસી કારણોં સે એવો અહુ-વચનાન્ત વિશેષ્ય સાથે પ્રયોગ દાખવ્યો છે, પરંતુ ‘ કોઈ ’ શબ્દના વિકૃત રૂપની દ્વિરુક્તિથી અહુવચનનો ખોલ થાય છે, અને વિશેષ્ય માત્ર એકવચનમાંજ વપરાય છે. જેમકે—

બહુતસે તપસ્વી વહાં આયે થે । उनमें से किसी किसी तपस्वी ने मुझे पहचाना ।

(આ) યૌગિક સાર્વનામિક વિશેષણ

યૌગિક સાર્વનામિક વિશેષણો મૂલ સર્વનામોથી અનેકાં હોય છે. જેમકે—

યહ—એસા—ઇતના—ઇસ સરીખા

વહ—વૈસા—ઉતના—ઉસ સરીખા

સો—તૈસા—તિતના—તિસ સરીખા

જો—જૈસા—જિતના—જિસ સરીખા

કૌન—કૈસા—કિતના

૧૮૫—યૌગિક સાર્વનામિક વિશેષણો આકારાન્ત હોવાથી ગુણવાચક આકારાન્ત વિશેષણો પ્રમાણે તેમનું ૩૫ પણુ વિશેષ્ય નાં લિંગ, વચન અને કારક પ્રમાણે બદલાય છે. જેમકે—

એસા લડકા—એસી લડકી—લિંગ

એસા લડકા—એસે લડકે—વચન

એસા લડકા—એસે લડકે કો—કારક

૧૮૬—ગુણવાચક વિશેષણોનું રૂપાંતર

વિશેષ્યનાં લિંગ, વચન અને કારકને લીધે આકારાન્ત ગુણવાચક વિશેષણોમાં ફેરફાર થાય છે. એજ ફેરફાર સમ્બન્ધ કારક વિભક્તિ ‘કા’ માં પણ થાય છે બીજાં ગુણવાચક વિશેષણોમાં કેઈ ફેરફાર થતો નથી. એના નિયમો નીચે આપ્યા છે—

(૧) વિશેષ્ય સ્ત્રીલિંગમાં હોય તો વિશેષણના અંત્ય ‘આ’ ને સ્થાને બંને વચનોમાં ‘ઈ’ થાય છે. જેમકે:—

કાલા કપડા, કાલી સ્યાહી, કાલા ઘોડા—કાલી ઘોડી, કાલી ઘોડિયો,
પરંતુ લાલ ઘોડા—લાલ ઘોડી, દયાલુ રાજા, દયાલુ રાની વગેરે.

(૨) વિશેષ્ય પુલિંગ બહુવચનાંત હોય તો વિશેષણના અંત્ય ‘આ’ ને સ્થાને ‘એ’ થઈ જાય છે. જેમકે:—

અच्छा लड़का—अच्छे लड़के, काला घोड़ा—काले घोड़े.

(૩) આકારાન્ત વિશેષણ પછી પુલિંગ વિભક્ત્યન્ત વિશેષ્ય આવે તો બંને વચનોમાં વિશેષણના ‘આ’ ને સ્થાને ‘એ’ થઈ જાય છે. જેમકે—

ऊँचा मकान—ऊँचे मकान में,	એકવચન
ऊँचे मकान—ऊँचे मकानों में,	બહુવચન
अंधा लड़का—अंधे लड़के का,	એકવચન
अंधे लड़के—अंधे लड़कों का,	બહુવચન

ટીપ—(૧) આપ્રમાણે વિશેષ્ય, પુલિંગ બહુવચન અથવા વિભક્ત્યન્ત હોય તો ‘આ’ નો ‘એ’ થઈ જાય છે અને સ્ત્રીલિંગ વિશેષ્ય હોય તો સર્વત્ર ‘ઈ’ થઈ જાય છે.

(૨) સમ્બન્ધવાચક ‘કા’ વિભક્તિમાં જે ફેરફારો થાય છે તેનો વિચાર કારક પ્રકરણ માં કરવામાં આવ્યો છે. અહીં વિશેષણો સાથેના થોડાક દાખલા નીચે આપ્યા છે.

(અ) રાજા કા ઘોડા—રાજા કા કાલા ઘોડા

રાજા કા ઘોડા—રાજા કે ઘોડે—રાજા કે કાલે ઘોડે પર
રાજા કે ઘોડે—રાજા કે ઘોડો પર—રાજા કે કાલે ઘોડો પર

(અા) રાજા કા કાલા ઘોડા—રાજા કી કાલી ઘોડી,

રાજા કી કાલી ઘોડિયાં.

રાજા કી કાલી ઘોડી કો—રાજા કી કાલી ઘોડિયો કો
અપવાદ—‘બઢિયા’ અને ‘ઘટિયા’ રૂપ અદલાતું નથી. જેમકે—

બઢિયા કપડા-બઢિયા કપડે-બઢિયા કપડો કો.

બઢિયા કિતાબ-બઢિયા કિતાબે-બઢિયા કિતાબો કો.

ઘટિયા માલ-ઘટિયા ગહને-ઘટિયા ગહનો કો.

૧૮૭—સંખ્યાવાચક વિશેષણોનું રૂપાંતર

આકારાંત સંખ્યાવાચક વિશેષણોમાં ગુણવાચક આકારાંત વિશેષણો પ્રમાણે જ ફેરફાર થાય છે. જેમકે—

દૂસરા દિન—દૂસરી રાત લિંગ

દૂસરા લઢકા—દૂસરે લઢકે વચન

પહલા મકાન—પહલે મકાન મેં કારક

તિગુના દામ—તિગુને રૂપયે, તિગુને કષ્ટ ,,

હર તીસરા લઢકા—હર તીસરી લઢકી ,,

૧૮૮—હિંદીમાં સંસ્કૃત વિશેષણોનું રૂપ વિકલ્પથી વિશેષ્યના લિંગ પ્રમાણે અદલાય છે. જેમકે—સુશીલા કન્યા, અથવા સુશીલ કન્યા. પણ કેટલાંક સંસ્કૃત વિશેષણો એવાં છે કે જે સ્ત્રીલિંગ વિશેષ્ય સાથે પુલ્લિંગ રૂપમાં લખાતાં નથી. જેમકે—

વિદુષી કન્યા, શ્રીમતી મહારાની । વિદ્વાન્ કન્યા, શ્રીમાન્ મહારાની એવે પ્રયોગ અશુદ્ધ છે.

૧૮૯—વિશેષણના પદ-પરિચય—

વિશેષણના પદ-પરિચયમાં વિશેષણ, તેના ભેદ, લિંગ, વચન, કારક અને વિશેષ્ય આપવાં પડે છે. જેમકે—

બહુતેરે મનુષ્ય અપને ઘરેલૂ ભગડોં સે છુટ્ટી નહીં પાતે ।

(૧) બહુતેરે—વિશેષણ, અનિશ્ચિત સંખ્યાવાચક, પુલ્લિંગ, બહુવચન, કર્તા-કારક, ‘મનુષ્ય’ વિશેષ્ય કા વિશેષણ ।

(૨) ઘરેલૂ—વિશેષણ, ગુણવાચક, પુલ્લિંગ, બહુવચન, અપાદાન કારક, ‘ભગડા’ વિશેષ્ય કા વિશેષણ ।

પ્રકરણ ૨૦મું

વિકારી શબ્દ—૪

ક્રિયા

૧૯૦—દરેક વાક્યમાં કોઈક વિષયને માટે કઈક હકીકત કહેલી હોય છે. જે વિષયને વિષે એ હકીકત કહી હોય છે તે ઉદ્દેશ્ય કહેવાય છે; કેમકે તેને ઉદ્દેશીને—લક્ષ્યમાં રાખીને એ વાત કહી છે. જે હકીકત કહેવામાં આવે છે તે વિષેય કહેવાય છે; કેમકે તેનું વિધાન કરવામાં આવે છે. વિષેય જે શબ્દ અથવા શબ્દોથી કહેવામાં આવે છે તે ક્રિયા કહેવાય છે. જેમકે, રામ લિખતા હૈ । આ વાક્યમાં લખવાની ક્રિયા થાય છે; એ હકીકત કહી છે. તેથી ‘લિખતા હૈ’ એ ક્રિયા છે. અને ‘રામ’ વિષે એ હકીકત કહી છે એટલે ‘રામ’ ઉદ્દેશ્ય છે.

૧૯૧—ક્રિયા એ વિકારી શબ્દ છે, કેમકે લિંગ, વચન, કાલ વગેરેને લીધે તેમાં ફેરફાર થાય છે. જેમકે,

રામ જાતા હૈ । (પુલિંગ કર્તા, એકવચન, વર્તમાન કાલ), સીતા જાતી હૈ । (સ્ત્રીલિંગ કર્તા, એક વ૦ વર્તમાનકાલ), લડકે જાતે હૈ । (બહુવચન કર્તા), લડકિયાँ गई । (ભૂતકાલ).

૧૯૨—ક્રિયા ના મૂળ શબ્દને ધાતુ કહે છે. જેમકે, લિખતા હૈ, જાતા હૈ, જાઉંગા વગેરે ક્રિયાવાચક શબ્દોનું મૂળ લિખ, જા, જા એવું છે, તેથી ‘લિખ,’ ‘જા,’ ‘જા’ ધાતુ કહેવાય છે.

૧૯૩—ધાતુ ના અંતમાં ‘ના’ ઉમેરવાથી જે રૂપ બને છે તેને ક્રિયાનું સાધારણ રૂપ કહે છે. જેમકે, લિખના, જાના, જાના વગેરે.

૧૯૪—ક્રિયા અને ક્રિયા નું સાધારણ રૂપ એકજ નથી; કેમકે, ક્રિયા ના સાધારણ રૂપ માં કોઈ વસ્તુ વિષે કંઈપણ વિધાન કરવામાં આવતું નથી.

૧૯૫—ક્રિયા ના સાધારણ રૂપ નો ધણી વખતે માવવાચક નામ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. જેમકે, मैं सीना जानती हूँ । મુझे લિખના પढ़ना आता है । આ વાક્યોમાં સીના, લિખના, પढ़ना નો પ્રયોગ નામ જેવો થયો છે.

૧૮૬—ધણી વખતે ઘાતુ નો પ્રયોગ માવવાચક નામ પ્રમાણે થાય છે. જેમકે, 'યહ' 'ઉસકી પહુન્ચ' મેં ન થા । 'બાત' 'ઉસકી સમજ' મેં ન આઈ । 'ઝંચે' 'ચોલ' કા સિર નીચા ।

ક્રિયાના ભેદ

૧૮૭—ક્રિયા વાક્યનો મુખ્ય શબ્દ હોય છે. ક્રિયા થી વસ્તુની સ્થિતિ, કાર્ય અથવા વિકારનો ભોધ થાય છે. તેથી કેટલાક ધાતુ ક્રિયાવાચક હોય છે. જેમકે, 'લા', 'પી', 'દૌડ', 'ઉઠ', 'બેઠ'. કેટલાક ધાતુ સ્થિતિદર્શક હોય છે. જેમકે 'હો', 'મર', 'સો', 'ગિર'. કેટલાક વિકારદર્શક હોય છે. જેમકે, 'હો', 'બન', 'દિશ', 'નિકલ' વગેરે.

૧૮૮—ક્રિયા દ્વારા કાર્ય અને તેનું ફળ એવા બે અર્થ વ્યક્ત થાય છે. 'રામ પુસ્તક પઢતા હૈ' આ વાક્યમાં વાંચવાની (પઢના) ક્રિયા રામ કરે છે અને તે ક્રિયાનું ફળ પુસ્તક પર પડે છે; એટલે પુસ્તક વંચાય છે. 'લઢકી જાતી હૈ' એમાં જવાની (જાના) ક્રિયા લઢકી કરે છે અને જવાની ક્રિયાથી થયેલું ફળ (ગતિ, શ્રમ વગેરે) પણ લઢકી માંજ રહેલું છે. આ પ્રમાણે ક્રિયાના બે ભેદ છે. પહેલા વાક્યમાં કાર્ય અને તેનું ફળ જુદા જુદા સ્થાને પડે છે. એવી ક્રિયાને સકર્મક ક્રિયા કહે છે. બીજા વાક્યમાં કાર્ય અને તેનું ફળ બંનેનો આશ્રય એક છે. એવી ક્રિયાને અકર્મક ક્રિયા કહે છે.

સકર્મક ધાતુ

૧૮૯—સકર્મક ક્રિયા માં ક્રિયા અને ફળ બંનેનો આશ્રય જુદા હોય છે. 'રામ ને નાટક દેખા' એમાં જોવાની ક્રિયા રામ કરે છે. કાર્ય કરનારને કર્તા કહે છે. અહીં 'રામ' કર્તા છે. જોવાની ક્રિયાનું ફળ નાટક માં રહેલું છે. ક્રિયાનું ફળ જે વસ્તુમાં રહે છે તેને કર્મ કહે છે. અહીં 'નાટક' કર્મ છે.

ટીપ—અહીં 'રામ' કર્તા છે અને 'રામ ને' એ શબ્દ કર્તાકારક છે.

૨૦૦—ધણી સકર્મક ક્રિયાઓનું એકજ કર્મ હોય છે. જેમકે. 'વહ' આમ જાતી હૈ । રામ કિતાબ લાયા । મૈને નાટક દેખા ।

૨૦૧—કેટલીક સકર્મક ક્રિયાઓનાં બે કર્મ હોય છે. એક કર્મથી આવી

ક્રિયાઓનો અર્થ પૂરો થતો નથી. એ કર્મવાળી ક્રિયાઓ દ્વિકર્મક ક્રિયા કહેવાય છે.

રાજા ને પંડિત કો સૌ મોહરેં દીં । ગુરુ ને શિષ્ય કો પાઠ પઢાયા । આ વાક્યોમાં દેના અને પઢાના ક્રિયાને બન્ને કર્મ છે.

૨૦૨—દેના, બતલના, સિંખાના, પૂછના, કહના, સુનાના વગેરે દ્વિકર્મક ક્રિયા છે.

૨૦૩—દ્વિકર્મક ક્રિયા નું એક કર્મ વસ્તુબોધક અને બીજું પ્રાણિબોધક હોય છે. વસ્તુબોધક કર્મને મુખ્ય કર્મ અને પ્રાણિબોધક કર્મને ગૌણ કર્મ કહે છે. ‘રાજા ને પંડિત કો સૌ મોહરેં દીં’ અને ‘ગુરુ ને શિષ્ય કો પાઠ પઢાયા’ આ વાક્યોમાં ‘મોહરેં’ અને ‘પાઠ’ વસ્તુબોધક હોવાથી મુખ્ય કર્મ છે. પંડિત અને શિષ્ય આ પ્રાણિબોધક હોવાથી ગૌણ કર્મ છે. ગૌણ કર્મ ની સાથે બહુધા કો વિભક્તિ આવે છે.

૨૦૪—ગૌણ કર્મ કોઈ કોઈ વખત લુપ્ત રહે છે. જેમકે, उन्होंने एक प्रश्न पूछा । આ વાક્યમાં પ્રશ્ન કોને (ગૌણ કર્મ) પૂછવામાં આવ્યો છે તે કહેલું નથી.

૨૦૫—કેટલીક સકર્મક ક્રિયાઓનું કર્મ વાક્ય માં પ્રકટ કરવાની જરૂર હોતી નથી. જેમકે, ‘बहिरो सुनै मूक पुनि बोलै ।’ वह पढ़ता है ।

૨૦૬—સકર્મક ક્રિયાઓ સાધારણ રીતે કર્મ વિના અપૂર્ણ રહે છે. કર્મથીજ તેનો આશય પૂર્ણ વ્યક્ત થાય છે. તેથી કર્મને સકર્મક ક્રિયાનું પૂરક કહે છે. ‘राम खाता है’ આ વાક્યમાં રામ શું ખાય છે તે સ્પષ્ટ નથી. ‘राम रोटी खाता है’ એમાં રોટી કર્મથી ‘खाता है’ ક્રિયાનો પૂરો આશય સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી રોટી, ‘खाता है’ ક્રિયાનું પૂરક છે.

૨૦૭—દિશના, કરના, બનાના, સમજના, પાના, માનના વગેરે ક્રિયાઓમાં કેવળ કર્મથી અર્થ પૂરો થતો નથી. ક્રિયાનો આશય પૂર્ણ વ્યક્ત કરવા માટે આવી ક્રિયાઓ સાથે કોઈ નામ અથવા વિશેષણ આવે છે. જેમકે, आर्य चाणक्य ने चन्द्रगुप्त को राजा बनाया । मैंने रस्सी को साँप समझा । આ વાક્યોમાં રાજા અને સાંપ ને કર્મપૂર્તિ કહે છે.

અકર્મક ધાતુ

૨૦૮—અકર્મક ક્રિયામાં ક્રિયા અને તેનું ફળ બંનેનો આશ્રય એક હોય છે. ‘રામ જાતા હૈ’ એમાં જવાની ક્રિયા ‘રામ’ કરે છે. અને તે ક્રિયાનું ફળ રામ માંજ રહે છે. તેથી ‘જાતા હૈ’ ક્રિયા અકર્મક છે.

૨૦૯—અકર્મક ક્રિયા ના બે પ્રકાર છે—(૧) પૂર્ણ અકર્મક અને (૨) અપૂર્ણ અકર્મક. પૂર્ણ અકર્મક ક્રિયાથી પૂર્ણ અર્થનો બોધ થાય છે. જેમકે, ગાફી ચલી । વહ સોતા હૈ ।

૨૧૦—અપૂર્ણ અકર્મક ક્રિયાથી પૂર્ણ અર્થનો બોધ થતો નથી. હોના, બનના, રહના, પડના, દિલના, નિકલના, ઠહરના કહલાના વગેરે અપૂર્ણ અકર્મક ક્રિયા છે. વહ બના, નૌકર રહા આ વાક્યોની ક્રિયાથી અર્થનો પૂર્ણ બોધ થતો નથી. પરંતુ વહ સરદાર બના, નૌકર સાવધાન રહા આ વાક્યોમાં ક્રિયાનો આશય પૂરો વ્યક્ત થાય છે. સરદાર અને સાવધાન આ શબ્દોને પૂર્તિ અથવા ઉદ્દેશ્ય પૂર્તિ કહે છે.

૨૧૧—‘ઈશ્વર હૈ’, ‘સૂરજ નિકલા’, ‘ચૌંદ દિલાઈ દિયા’, ‘સબેરા હુઆ’ વગેરે વાક્યોમાં સર્વસાધારણ વિધાન હોવાથી પૂર્તિ વગર પણ પૂરો અર્થ સમજાય છે.

૨૧૨—કેટલીક અકર્મક અને સકર્મક ક્રિયા સાથે તે ક્રિયાના ધાતુથી જ બનેલું ભાવવાચક નામ કર્મ પ્રમાણે પ્રયુક્ત થાય છે. લઢકા લમ્બી દૌડ દૌડા । પક્ષી મીઠી વોલી બોલતે હૈ । એ વાક્યોમાં દૌડ, વોલી આ સજાતીય કર્મ કહેવાય છે.

ઉભયવિધ ધાતુ

૨૧૩—કેટલાક ધાતુઓ પ્રયોગાનુસાર સકર્મક અને અકર્મક બંને હોય છે. જેમકે—

મેરા હાથ ખુજલાતા હૈ (અકર્મક), વહ અપના હાથ ખુજલાતા હૈ (સકર્મક), મેરા જી ઘબરાતા હૈ (અકર્મક) વહ દશ્ય મુઝે ઘબરાતા હૈ । (સકર્મક).

મરના, લજાના, મૂલના, ઘસના, બદલના, પેંઠના, લલ્ચાના વગેરે ધાતુ ઉભયવિધ છે.

પ્રકરણ ૨૧મું

ક્રિયાવિચાર

યૌગિક ધાતુ

૨૧૪—વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ધાતુના બે ભેદ છે. (અ) મૂલ ધાતુ, (આ) યૌગિક ધાતુ.

૨૧૫—મૂલ ધાતુ લિન્ન લિન્ન શબ્દોના યોગથી બનેલા હોતા નથી. જેમકે—

કર, खा, जा, हँस, आ મૂલ ધાતુ છે.

૨૧૬—યૌગિક ધાતુ કોઈ બીજા શબ્દોથી બનેલા હોય છે. જેમકે—
खिलाना, रंगना, खरीदना, खर्चना, दुखना આ યૌગિક ધાતુ છે. કેમકે, તે
खाना, रंग, खरीद, खर्च, दुःख આ શબ્દોથી બન્યા છે.

૨૧૭—યૌગિક ધાતુ ત્રણ રીતે બને છે—

(૧) ધાતુ ને પ્રત્યય લગાડવાથી બનેલા સકર્મક અને પ્રેરણાર્થક ધાતુ.
જેમકે—

कटना—काटना, मरना—मारना, देना—दिलाना,
पीना—पिलाना, हँसना—हँसाना.

(૨) નામ અથવા વિશેષણને પ્રત્યય લાગવાથી બનેલા નામધાતુ. જેમકે—
दुःख—दुखना, अपना—अपनाना.

(૩) એક ધાતુ સાથે બીજા ધાતુઓ અથવા નામો જોડવાથી બનેલા
સંયુક્ત ધાતુઓ. જેમકે—

कर लेना, जा सकना, खा डालना, स्वीकार करना.

પ્રકરણ ૨૨મું

ક્રિયાવિચાર

પ્રેરણાર્થક ધાતુ (પ્રયોજક)

૨૧૮—જે ક્રિયાને કર્તા જાતે કાચું ન કરી કાઢે, અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા તે કાચું કરાવે છે અથવા તે કાચું કરવાની પ્રેરણા કરે છે તે ક્રિયાને પ્રેરણાર્થક ક્રિયા કહે છે. જેમકે—

માલિક નૌકર સે સામાન ઉઠવાતા હૈ । એ વાક્યમાં કર્તા (માલિક) જાતે કાચું કરતો નથી પણ નૌકર દ્વારા કાચું કરાવે છે.

૨૧૯—પ્રેરણા કરનાર કર્તાને પ્રેરક કર્તા કહે છે. અને જેને પ્રેરણા કરવામાં આવે છે તેને પ્રેરિત કર્તા અથવા પ્રયોજ્ય કહે છે. ઉપરના વાક્યમાં માલિક, પ્રેરક કર્તા અથવા મુખ્ય કર્તા છે અને નૌકર, પ્રેરિત કર્તા અથવા પ્રયોજ્ય છે.

૨૨૦—આના, જાના, પાના, હોના, રુચના, સકના વગેરે કેટલાક ધાતુનાં પ્રેરણાર્થક રૂપો હોતાં નથી.

૨૨૧—ધાતુનાં પ્રથમ પ્રેરણાર્થક (પ્રયોજક) અને દ્વિતીય પ્રેરણાર્થક (પુનઃ પ્રયોજક) એવાં બે રૂપ થાય છે. જેમકે—

અકર્મક ‘ બેઠ ’ ધાતુ—

(૧) મોહન બેઠતા હૈ । (પ્રકૃતાર્થક) મોહન બેસે છે.

(૨) રામ મોહન કો બિઠાતા હૈ । (પ્રથમ પ્રેરણાર્થક) રામ મોહનને બેસાડે છે.

(૩) ગોવિન્દ રામ સે મોહન કો બિઠવાતા હૈ । (દ્વિતીય પ્રેરણાર્થક) ગોવિન્દ રામદ્વારા મોહનને બેસાડાવે છે.

સકર્મક ‘ પી ’ ધાતુ—

(૧) મોહન શરબત પીતા હૈ । (પ્રકૃતાર્થક)

(૨) રામ મોહન કો શરબત પિલાતા હૈ । (પ્રથમ પ્રેરણાર્થક)

(૩) ગોવિન્દ રામ સે મોહન કો શરબત પિલવાતા હૈ । (દ્વિતીય પ્રેરણાર્થક)

૨૨૨—ક્રિયાના પ્રથમ પ્રેરણાર્થક ૩૫થી ૨૫૯ પ્રેરણાનો બોધ થતો નથી. સામાન્ય સકર્મક ક્રિયા પ્રમાણે તેનો અર્થ થાય છે. દ્વિતીય પ્રેરણાર્થક થી માત્ર હમેશ પ્રેરણાનો ૨૫૯ બોધ થાય છે. જેમકે—

(૧) બચ્ચા રોટી खाता है । (પ્રકૃતાર્થક)

(૨) માँ बच्चे को रोटी खिलाती है । (પ્રથમ પ્રેરણાર્થક)

(૩) माँ घाय से बच्चे को रोटी खिलवाती है । (દ્વિતીય પ્રેરણાર્થક)

૨૨૩—અધા પ્રેરણાર્થક ધાતુ સકર્મક હોય છે. તેથી અકર્મક ધાતુનું પ્રથમ પ્રેરણાર્થક ૩૫ સકર્મક થઈ જાય છે.

૨૨૪—खाना, देखना, देना, पढ़ना, पीना, समझना, सिखाना, सुनना વગેરે ક્રિયા અને પ્રેરણાર્થક ૩૫માં દ્વિકર્મક હોય છે. જેમકે—

(૧) माँ बच्चे को रोटी खिलाती है ।

(૨) वह मुझको एक सुंदर दृश्य दिखाता है ।

(૩) रानी ब्राह्मण को दान दिलाती है ।

(૪) गुरु शिष्य को वेदान्त पढ़ाता है ।

(૫) मोहन राम को शरबत पिलाता है ।

(૬) वह मुझको ग्रंथ का अर्थ समझाता है ।

(૭) मैं लड़कों को हिन्दी सिखाता हूँ ।

(૮) संजय धृतराष्ट्र को कौरवों के समाचार सुनाते हैं ।

પ્રકરણ ૨૩મું

ધાતુનાં પ્રેરણાર્થક રૂપો બનાવવાના નિયમો

૨૨૫—સાધારણ રીતે અકારાંત ધાતુના અંતમાં આ બેડવાથી તેનું પ્રથમ પ્રેરણાર્થક અને વા બેડવાથી દ્વિતીય પ્રેરણાર્થક રૂપ સિદ્ધ થાય છે. જેમકે—

મૂલ ધાતુ	પ્રથમ પ્રેરણાર્થક	દ્વિતીય પ્રેરણાર્થક
ઊગ-ના	ઊગા-ના	ઊગવા-ના
ઊઠ-ના	ઊઠા-ના	ઊઠવા-ના
ઊઢ-ના	ઊઢા-ના	ઊઢવા-ના
ઔટ-ના (ઉકળવું)	ઔટા-ના (ઉકાળવું)	ઔટવા-ના
કટ-ના (કપાવું)	કટા-ના	કટવા-ના
કર-ના	કરા-ના	કરવા-ના
ખુલ-ના	ખુલા-ના	ખુલવા-ના
ગઢ-ના	ગઢા-ના	ગઢવા-ના
ગલ-ના (પીગળવું, સડવું)	ગલા-ના	ગલવા-ના
ગિર-ના	ગિરા-ના	ગિરવા-ના
પઢ-ના	પઢા-ના	પઢવા-ના
ફિર-ના	ફિરા-ના	ફિરવા-ના
ફેલ-ના	ફેલા-ના	ફેલવા-ના
બજ-ના	બજા-ના	બજવા-ના
રખ-ના	રખા-ના	રખવા-ના
લિખ-ના	લિખા-ના	લિખવા-ના
સિલ-ના	સિલા-ના	સિલવા-ના
હૈસ-ના	હૈસા-ના	હૈસવા-ના

ટીપ—જુઓ અનુવાક-‘૨૨૭’. ‘રહના’ નાં રહના-રખાના-રખવાના એવાં રૂપો થાય છે.

खटक-ना	खटका-ना	खटकवा-ना
चमक-ना	चमका-ना	चमकवा-ना
पिघल-ना	पिघला-ना	पिघलवा-ना
बदल-ना	बदला-ना	बदलवा-ना
भटक-ना	भटका-ना	भटकवा-ना
समझ-ना	समझा-ना	समझवा-ना

૨૨૬—એકાક્ષરી ધાતુનો દીધ'સ્વર હ્રસ્વ કરીને અનુક્રમે લા અને લવા લગાડવાથી—

जी-ना	जिला-ना	जिलवा-ना
पी-ना	पिला-ना	पिलवा-ना
सी-ना	सिला-ना	सिलवा-ना
चू-ना	चुला-ना (चुवा-ना)	चुलवा-ना
छू-ना	छुला-ना (छुवा-ना)	छुलवा-ना
दे-ना	दिला-ना	दिलवा-ना
धो-ना	धुला-ना	धुलवा-ना
रो-ना	रुला-ना (रुवा-ना)	रुलवा-ना
सो-ना	सुला-ना	सुलवा-ना

ટીપ—ચૂના, છૂના અને રોના નાં ચુવાના, છુવાના અને રુવાના એવાં રૂપો પણ થાય છે. खाना તું પ્રેરણાર્થક રૂપ નીચે મુજબ છે—खाना, खिलाना (खवाना), खिलवाना.

૨૨૭—દ્વિઅક્ષરી ધાતુનાં 'ऐ' અને 'औ' સિવાય શરૂઆતનો દીધ' સ્વર હ્રસ્વ થઈ જાય છે—

काट-ना	कटा-ना	कटवा-ना
जाग-ना	जगा-ना	जगवा-ना
बाँध-ना	बाँधा-ना	बाँधवा-ना
भाग-ना	भगा-ना	भगवा-ना
मौंग-ना	मँगा-ना	मँगवा-ना

છીંક-ના	છીંકા-ના	છીંકવા-ના
જીત-ના	જિતા-ના	જિતવા-ના
બીત-ના	બિતા-ના	બિતવા-ના
મીંગ-ના	મિંગા-ના (મિંગો-ના)	મિંગવા-ના
કૂદ-ના	કુદા-ના	કુદવા-ના
ઘૂમ-ના	ઘુમા-ના	ઘુમવા-ના
ઢૂબ-ના	ઢુબા-ના (ઢુબો-ના)	ઢુબવા-ના
મૂલ-ના	મુલા-ના	મુલવા-ના
ખેલ-ના	ખિલા-ના	ખિલવા-ના
ચેત-ના	ચિતા-ના	ચિતવા-ના
દેખ-ના	દિખા-ના	દિખવા-ના
લેટ-ના	લિટા-ના	લિટવા-ના
ઓढ़-ના	ઉઢા-ના	ઉઢવા-ના
ખોલ-ના	ખુલા-ના	ખુલવા-ના
છોढ़-ના	છુઢા-ના	છુઢવા-ના
ડોલ-ના	ડુલા-ના	ડુલવા-ના
બોલ-ના (બોલવું)	બુલા-ના (બોલાવવું)	બુલવા-ના

ટીપ—બોલના અને બુલના નો અર્થભેદ ઉપર બતાવ્યો છે.

૨૨૮—કેટલાક ધાતુઓના પ્રથમપ્રેરણાર્થક માં ‘ આ ’ અથવા ‘ લા ’, અને દ્વિતીય પ્રેરણાર્થક માં ‘ વા ’ અથવા ‘ લવા ’ લગાડવાથી—

કહ-ના	કહા-ના, કહલા-ના	કહવા-ના, કહલવા-ના
દિખ-ના	દિખા-ના, દિખલા-ના	દિખવા-ના, દિખલવા-ના
બેઠ-ના	બિઠા-ના, બિઠલા-ના	બિઠવા-ના, બિઠલવા-ના
સીખ-ના	સિખા-ના, સિખલા-ના	સિખવા-ના, સિખલવા-ના
સૂખ-ના	સુખા-ના, સુખલા-ના	સુખવા-ના, સુખલવા-ના

ટીપ—(૧) બેઠના નાં કેટલાંક રૂપો નીચે પ્રમાણે છે:—

બેઠ-ના, બેઠા-ના, બેઠાલના, બિઠાલના બેઠવાના

(૨) કહાના, અને કહલાના નો અપૂર્ણ અકર્મક જેવો પ્રયોગ થાય છે.
જેમકે—

સ્વર અથવા સ્વરાન્ત વ્યંજન અક્ષર કહલાતે હૈં । જાપાન કા સમ્રાટ
મિકાડો કહાતા (કહલાતા) હૈ ।

૨૨૯—જતાના (જણાવવું), ફસલાના (ફેસલાવવું), ગૈવાના (ગુમાવવું)
વગેરે પ્રેરણાર્થક ધાતુઓનાં મૂળ રૂપ પ્રચારમાં નથી.

૨૩૦—કેટલાક ધાતુ પ્રેરણાર્થક જેવા લાગે છે. પણ વાસ્તવમાં તે અક-
ર્મક અથવા સકર્મક પ્રકૃતાર્થ ધાતુ હોય છે. જેમકે—

ફઠલાના (નખરાં કરવાં), કુમ્હલાના (કરમાવું), ઘવરાના,
મચલાના (ઝુદ કરવી).

૨૩૧—કેટલાક સકર્મક ધાતુઓનાં ક્રૂપા દ્વિતીય પ્રેરણાર્થક રૂપોજ થાય
છે. જેમકે—

ચે-ના (હંકારવું)	—	ચિવા-ના
ચો-ના (ખોવું)	—	ચોવા-ના
ગા-ના	—	ગવા-ના
બો-ના (વાવવું)	—	બુવા-ના, બોઆ-ના
લે-ના	—	લિવા-ના

૨૩૨—કેટલાક ધાતુઓનાં બંને પ્રેરણાર્થક રૂપ સમાનાર્થી હોય છે. જેમકે—

પ્ર. પ્રે. દ્વિ. પ્રે.

કટના (કપાવું)	કટાના = કટવાના (કપાવવું)
કાટના (કાપવું)	કટાના = કટવાના (કપાવવું)
ચુલના (ખૂલવું)	ચુલના = ચુલવાના (ખોલાવવું)
ગઢના (ઢટાવું)	ગઢાના = ગઢવાના (ઢટાવવું)
દેના (આપવું)	દિલાના = દિલવાના (અપાવવું)
બાંધના (બાંધવું)	બાંધાના = બાંધવાના (બંધાવવું)
રખના (રાખવું)	રખાના = રખવાના (રખાવવું)
રહના (રહેવું)	રખાના = રખવાના ,
સીના (સીવવું)	સિલાના = સિલવાના (સિવડાવવું)

૨૩૩—અકર્મક ધાતુઓના સકર્મક ધાતુ અનાવવાના નિયમો—

(૧) ધાતુના આઘસ્વરને દીર્ઘ કરીને—

અકર્મક	સકર્મક
કટના	કાટના
કઢના (નીકળવું)	કાઢના (કાઢવું)
ગઢના (ઘડાવું)	ગાઢના (ઘાટવું)
ટલના	ટાલના
દબના (દબવું, નમવું)	દાબના (દાબવું)
પટના (ખવાવું)	પાટના (ખાવું, ઢાંકવું)
ફાંસના	ફાસના
બાંધના	બાધના
મરના	મારના
લદના	લાદના
પિટના	પીટના
પિસના	પીસના
લૂટના	લૂટના

(૨) આઘ ‘ ઈ ’ નો ઇ, અને ‘ ઊ ’ નો ઓ કરીને—

ઘિરના (ઘેરાવું)	ઘેરના (ઘેરવું)
છિદના	છેદના
દિખના	દેખના
ફિરના (ફેરવું)	ફેરના (ફેરવવું)
ખુલના	ખોલના
ઘુલના (ઓગળવું)	ઘોલના (ઘોળવું, મેળવવું)
તુલના	તોલના
મુઢના (વળવું)	મોઢના (વાળવું)

(૩) ત્રણ અક્ષરના ધાતુના દ્વિતીય અક્ષરનો સ્વર દીર્ઘ કરીને —

ઉઘડના	ઉઘાડના
ઉઝડના	ઉઝાડના

નિકલના
બિગડના
સંભલના

નિકાલના
બિગાડના
સંભાલના

(૪) કેટલાક ધાતુઓનું સકર્મક ૩૫ અનિયમિત રીતે થાય છે—

ફટના

ફાડના

રહના

રખના

બિકના (વેચાવું)

બેચના (વેચવું)

સિલના

સીના

જુટના (ભેગું થવું)

જોડના (ભેડવું, ભેગું કરવું)

છૂટના

છોડના

ટૂટના

તોડના

ફૂટના

ફોડના

૨૩૪—કેટલાક અકર્મક ધાતુનાં સામાન્ય સકર્મક અને પ્રથમ પ્રેરણાર્થક રૂપો ભિન્ન ભિન્ન થાય છે અને તેમના અર્થમાં પણ ભેદ હોય છે. જેમકે—

અકર્મક

સકર્મક

પ્રથમ પ્રેરણાર્થક

કટના (કપાવું)

કાટના (કાપવું)

કટાના (કપાવવું)

ગઢના (દટાવું)

ગાઢના (ભોંયમાં દાટવું) ગઢાના (દટાવવું, ભોંકવું, ધોંચવું)

ચલના (ચાલવું)

ચાલના (ચાળવું)

ચલાના (ચલાવવું)

ઘુલના (ઓગળવું)

ઘોલના (ઘોળવું, મેળવવું) ઘુલના (ઓગાળવું)

૨૩૫—(૧) કેટલાક અકર્મક ધાતુનાં સામાન્ય સકર્મક અને પ્રથમ પ્રેરણાર્થક રૂપો સરખાંજ અને સમાનાર્થક હોય છે. (૨) પરંતુ એવા સામાન્ય સકર્મક ધાતુનું પ્રથમ પ્રેરણાર્થક રૂપ અને મૂળ અકર્મક ધાતુનું દ્વિતીય પ્રેરણાર્થક રૂપ સરખું અને સમાનાર્થક હોય છે. (૩) કેટલાક અકર્મક ધાતુનાં સામાન્ય સકર્મક અને પ્રથમ પ્રેરણાર્થક રૂપો અનુવાક (૨૩૪) માં લખ્યા પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન થાય છે અને તેમનો અર્થ પણ ભિન્ન હોય છે. જેમકે—

અકર્મક	સકર્મક	પ્રથમ પ્રેરણાર્થક	દ્વિ. પ્રેરણાર્થક
ઉઢના	ઉઢાના	= ઉઢાના	ઉઢવાના
ઉઠના	ઉઠાના	= ઉઠાના	ઉઠવાના
ગિરના	ગિરાના	= ગિરાના	ગિરવાના
(૨)		પ્ર. પ્રે.	દ્વિ. પ્રે.
ઉઢના (અકર્મક)		ઉઢાના	ઉઢવાના
ઉઢાના (સકર્મક)		ઉઢવાના	—
ગિરના (અ.)		ગિરાના	ગિરવાના
ગિરાના (સ.)		ગિરવાના	—
(૩)		પ્ર. પ્રે.	દ્વિ. પ્રે.
કટના (અ.)		કટાના	કટવાના
કાટના (સ.)		કટાના	કટવાના
ઘુલના (અ.)		ઘુલાના	ઘુલવાના
ઘોલના (સ.)		ઘુલાના	ઘુલવાના
દબના (અ.)		દબાના	દબવાના
દાબના (સ.)		દબાના	દબવાના

પ્રકરણ ૨૪મું

ક્રિયાવિચાર

નામ ધાતુ

૨૩૬—ધાતુ સિવાય, નામ, વિશેષણ વગેરે શબ્દોને પ્રત્યય જોડવાથી જે ધાતુ બને છે અથવા જે નામજ ધાતુ તરીકે વપરાય છે તેને નામધાતુ કહે છે. નીચે કેટલાક નામધાતુ અને તેમનું સામાન્ય રૂપ આપ્યું છે.

શબ્દ	પ્રત્યય	નામધાતુ	સામાન્યરૂપ
અનુરાગ	—	અનુરાગ	અનુરાગના
અપના	—	અપના	અપનાના
ગાંઠ	—	ગાંઠ	ગાંઠના

ચિકના	—	ચિકના	ચિકનાના
ચૂઠ	લા	ચૂઠલા	ચૂઠલાના
દુહરા	—	દુહરા	દુહરાના
દુઃખ	આ	દુઃખા	દુઃખાના
પરિતોષ	—	પરિતોષ	પરિતોષના
બાત	યા	બતિયા	બતિયાના, બતાના
બિલગ	આ	બિલગા	બિલગાના
રંગ	—	રંગ	રંગના
લાજ	આ	લજા	લજાના
હાથ	યા	હથિયા	હથિયાના
કેટલાક ફારસી-અરબી શબ્દો—			
આજમાદશ (ફા.)	—	આજમા	આજમાના (અજમાવવું)
સ્વર્ચ (ફા.)	—	સ્વર્ચ	સ્વર્ચના
સ્વરીદ (ફા.)	—	સ્વરીદ	સ્વરીદના
ગર્મ (ફા.)	આ	ગર્મી	ગર્મીના
ગુજર (ફા.)	—	ગુજર	ગુજરના
દાગ (ફા.)	—	દાગ	દાગના
નજર (અ.)	આ	નજરા	નજરાના (નજર લગાડવી)
બદલ (અ.)	—	બદલ	બદલના
૨૩૭—કેટલાક અનુકરણવાચક-રવાનુકારી-શબ્દોથી પણ નામધાતુ બને છે. જેમકે—			
ચટચટ — ચટચટાના		થરથર — થરથરાના	
ગટગટ — ગટગટાના		બફબફ — બફબફાના	
છનછન — છનછનાના		ભિનભિન — ભિનભિનાના	
ટર્ટ — ટર્ટાના		મચમચ — મચમચાના	
ગુર્ — ગુર્નાના			

પ્રકરણ ૨૫મું

ક્રિયાવિચાર

કૃદંત

૨૩૮--ક્રિયાનું જે ૩૫ નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ ઇત્યાદિ પ્રમાણે વપરાય છે તેને કૃદંત, ધાતુજ અથવા ઉપાખ્યાત કહે છે. જેમકે,

વહ લિખના જાનતા હૈ ।-(લિખ ધાતુ)-લિખના-ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા અથવા સામાન્ય કૃદંત.

ઉઢતી ચિઢિયા-(ઉઢ ધાતુ)-ઉઢતી વિશેષણ

વહ નહાકર સ્વાતા હૈ । (નહા ધાતુ)-નહાકર-ક્રિયાવિશેષણ

મૂલ્લ કે મારે-(માર ધાતુ)-મારે-નામયોગી

૨૩૯--કૃદંતના બે ભેદ છે (૧) વિકારી અને (૨) અવિકારી.

(૧) વિકારી કૃદંત

૨૪૦—વિકારી કૃદંત ના ચાર પ્રકાર છે. (૧) ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા—સામાન્ય કૃદંત (૨) કર્તૃવાચક સંજ્ઞા (૩) વર્તમાનકાલિક કૃદંત અને (૪) ભૂતકાલિક કૃદંત.

૨૪૧—ધાતુના અંતમાં ' ના ' ઉમેરવાથી ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા બને છે. એનો પ્રયોગ આકારાંત પુલ્લિંગ એકવચનાંત નામ પ્રમાણે થાય છે. જેમકે,

તૈર-તૈરના-વહ તૈરના જાનતા હૈ ।

કહ-કહના-કયા મેરે કહને કા અર્થ સમજે ?

જા-જાના-વહાં જાને મૈં કુલ્લ પાયદા નહીં ।

૨૪૨—ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા ના વિકૃત ૩૫માં વાલા ઉમેરવાથી કર્તૃવાચક સંજ્ઞા બને છે. કર્તૃવાચક સંજ્ઞા નો પ્રયોગ આકારાંત નામ અથવા વિશેષણ પ્રમાણે થાય છે. કેટલીક વખત એનો અર્થ સંસ્કૃતના સ્યત્ અથવા સ્યમાન પ્રત્યયાંત ભવિષ્યત્ કાલિક કૃદંત પ્રમાણે થાય છે. જેમકે,

ગા-ગાના (ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા)-ગાનેવાલા (કર્તૃવાચક સંજ્ઞા).

સીંચ-સીંચના (")-સીંચનેવાલા (").

વહ આજ કે જલસે મેં ગાનેવાલા હૈ ।

ગાના સુનનેવાલે સબ લોગ ખુશ હોગય ।

૨૪૩—ધાતુના અંતમાં તા લગાડવાથી વર્તમાનકાલિક કૃદંત બને છે. એનો પ્રયોગ બહુધા વિશેષણ પ્રમાણે થાય છે.

બોલ-બોલતા-(વર્તમાનકાલિક કૃદંત)-બોલતા તોતા.

રો-રોતા (,,)-રોતા બાલક.

ચમક-ચમકતા (,,)-ચમકતે તારે.

બહ-બહતી (,,)-બહતી નદિયાં.

ઢૂબ-ઢૂબતા (,,)-પ્રભો, ઢૂબતોં કા તૂ હી હૈ સહારા ।

૮૫—વર્તમાનકાલિક કૃદંત સાથે હુઆ અથવા હુઈ, લગાડવામાં આવે છે. જેમકે,

(૧) ઉડતા હુઆ વિમાન-ઉડતે હુય વિમાન મેં સે વહ કૂદ પડા ।

(૨) રોતી હુઈ લઢકી-માં ને રોતી હુઈ લઢકી કા સમસાયા ।

(૩) खान खोदते हुय मज़दूरों को उसने देखा ।

(૪) उड़ती हुई चिड़ियों को उसने जाल में फँसाया ।

૨૪૪—ધાતુના અંતમાં આ લગાડવાથી ભૂતકાલિક કૃદંત બને છે. ભૂતકાલિક કૃદંત નો પ્રયોગ વિશેષણ પ્રમાણે થાય છે. આ લગાડ્યા પહેલાં ધાતુના ૩૫માં જે ફેરફાર થાય છે તેના નિયમો નીચે મુજબ છે—

(૧) અકારાંત ધાતુના અંત્ય અ નો આ થાય છે. જેમકે,

ગિર-ગિરા-ગિરા મકાન, ગિરી અઠન્ની.

બદલ-બદલા-બદલા જમાના, બદલી નજર.

લિખ-લિખા-લિખા લખત, લિખી ચિઢી.

પિઘલ-પિઘલા-પિઘલા સોના, પિઘલી ચાંદી.

સુન-સુના-સુના ઇતિહાસ, સુની કહાની.

(૨) ધાતુને અંત્ય ઝ હસ્વ કરીને આ લગાડવાથી—

ચૂ-ચુઆ-ચુઆ રસ (પુંલિંગ), ચુઈ ચૌંદની (સ્ત્રીલિંગ)
છૂ છુઆ-છુઆ પાની, છુઈ રોટી.

(૩) આ, ઇ, અને ઓ-કારાન્ત ધાતુને આ ને બદલે યા લગાડવાથી—

સુના-સુનાયા-સુનાયા ગાના, સુનાઈ કયા.
ઔટા-ઔટાયા-ઔટાયા દૂધ, ઔટાઈ દાલ.
લા-લાયા-લાયા માત-લાઈ રોટી.
લે-લેયા-લેયા રાસ્તા-લેઈ નાવ.
ધો-ધોયા-ધોયા કપડા-ધોઈ ચાદર.
બો-બોયા-બોયા સેત-બોઈ જમીન.

(૪) અંત્ય ઈ હસ્વ કરીને યા લગાડવાથી—

પી-પિયા-પિયા પાની-પી દવા.
જી-જિયા-જિયા જીવન.
સી-સિયા-સિયા કોટ, સિયે કપડે.

(૫) નીચેનાં મૂતકાલિક કૃદન્ત અનિયમિત રીતે બન્યાં છે—

કર-ક્રિયા	મર-મરા, મુઆ.
જા-ગયા	લે-લિયા.
દે-દિયા	હો-હુઆ.

ટીપ—વર્તમાનકાલિક કૃદન્ત પ્રમાણે મૂતકાલિક કૃદન્ત સાથે પણ બહુધા હુઆ અથવા હુઈ લગાડવામાં આવે છે. જેમકે,

દિયા હુઆ દાન, દિયે હુપ રૂપયે, દી હુઈ કિતાબ.

૨૪૫—મૂતકાલિક કૃદન્ત નો પ્રયોગ કેટલીક વખત નામ જેવો થાય છે. જેમકે, મરે કો મારના, ઢૂબે કો ઢુબોના, વિધિ કા લિલા.

૨૪૬—ભૂતકાલિક કૃદંત વાક્યમાં આકારાન્ત નામ અથવા વિશેષણ પ્રમાણે વપરાય છે. તેથી તેના પુલ્લિંગ બહુવચનમાં **ए**, અને સ્ત્રીલિંગ બંને વચનોમાં **ई** એવો વિકાર થાય છે. ભૂતકાલિક કૃદંત યાકારાંત હોય તો તેના પુલ્લિંગ બહુવચનમાં વિકલ્પે **ये** અથવા **ए** થાય છે. જેમકે—

સુનાયા—સુનાયે અથવા સુનાए, લાયા—લાયે, लाए.

સ્ત્રીલિંગ માં **यी** ને સ્થાને વિકલ્પે **ई** આવે છે. જેમકે—

લાયા—લાयी અથવા लाई, खाया—खायी, खाई.

૨૪૭—યાકારાંત ભૂતકાલિક કૃદંત ના **या** પૂર્વે **जे** હ્રસ્વ **इ** હોય તો સ્ત્રીલિંગના **‘ई’** વિકાર પહેલાં **या** નો લોપ થઈ **इ** અને **ई** ની સંધિ થાય છે. જેમકે—

કર—કिया काम—की (हुई) मदद.

પી—पिया (हुआ) दूध—पी (हुई) दवा.

જી—जिया—जी, दे—दिया—दी, ले—लिया—ली (हुई) किताब.

સી—सिया—सी (हुई) कमीज़.

(૨) અવિકારી કૃદન્ત

૨૪૮—અવિકારી કૃદંત ચાર પ્રકારનાં છે. (૧) પૂર્વકાલિક (૨) તાત્કાલિક (૩) અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક અને (૪) પૂર્ણ ક્રિયાવાચક.

૨૪૯—ધાતુને કે, કર અથવા કરકે લગાડવાથી પૂર્વકાલિક કૃદન્ત અવ્યય બને છે. જેમકે—

धातु	पूर्वकालिक कृदन्त
चल	चल के, चल कर, चल करके
ले	लेके, लेकर, ले करके
बोल	बोलके, बोल कर, बोल करके
कर	करके

૨૫૦—પૂર્વકાલિક કૃદન્ત, વાક્યની મુખ્ય ક્રિયાની પૂર્વે થયેલી ક્રિયાની સમાપ્તિ બતાવે છે. જેમકે—

चोर सिपाही को देखकर भागा । भोजन करके वे सो गए ।

૨૫૧—વર્તમાનકાલિક કૃદન્તના તા નો તે કરીને હી લગાડવાથી તાત્કાલિક કૃદન્ત બને છે. તાત્કાલિક કૃદન્ત વાક્યમાં મુખ્યક્રિયાસાથે થતી ક્રિયાની સમાપ્તિ બતાવે છે. જેમકે—

समाचार सुनते ही वह खुश होगया । उनके आते ही सब लोग शान्त होगए ।

૨૫૨—વર્તમાનકાલિક કૃદન્તના તા નો તે કરવાથી અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદન્ત બને છે. અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદન્ત વાક્યમાં મુખ્યક્રિયાની સાથે થતી ક્રિયાની અપૂર્ણતા બતાવે છે. જેમકે—

खाते, जाते, हँसते, चलते वगैरे.

मैंने आकाशमें तारोंको निकलते देखा । मैंने उनको गाते सुना ।

૨૫૩—અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદન્ત સાથે બહુધા ‘હુ’ લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—

वह खेलते हुए गिर पड़ा । पढ़ते हुए वह सो गई ।

૨૫૪—ભૂતકાલિક કૃદન્ત ના અંત્ય આ નો એ કરવાથી પૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદન્ત બને છે. એ કૃદન્ત અવ્યય મુખ્યક્રિયાની સાથે થતી ક્રિયાની પૂર્ણતા બતાવે છે. પૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદન્ત સાથે બહુધા હુ લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—

हँसे, गए, हुए, लिए, मारे, दिए, किए, गिरे वगैरे.

हाथमें तलवार लिए वह आया । आपका दर्शन किए बहुत अरसा हुआ ! प्यासके मारे वह व्याकुल थी । सिर पर गागर धरे हुए वह गई ।

પ્રકરણ ૨૬મું

ક્રિયાનું રૂપાંતર

વાચ્ય

૨૫૫—જે પ્રમાણે નામમાં લિંગ, વચન અને કારકને લીધે ફેરફાર થાય છે તે પ્રમાણે ક્રિયામાં પણ લિંગ, વચન, પુરુષ, વાચ્ય, અર્થ અને કાળને લીધે ફેરફાર થાય છે. જેમકે,

પદ-ધાતુ

- (૧) લિંગ—લઢકા પદતા હૈ । (પુલ્લિંગ કર્તા), લઢકી પઢતી હૈ । (સ્ત્રીલિંગ કર્તા).
- (૨) વચન—વહ પઢતા હૈ । (એકવચન), વે પઢતે હૈ । (બહુવચન).
- (૩) પુરુષ—મૈ પઢતા હૂં । (ઉત્તમ પુરુષ), તુમ પઢતે હો । (મધ્યમ પુરુષ),
- (૪) વાચ્ય—લઢકા પુસ્તક પઢતા હૈ । (કર્તૃવાચ્ય)
લઢકે સે પુસ્તક પઢી જાતી હૈ । (કર્મવાચ્ય)
- (૫) અર્થ—લઢકા પુસ્તક પઢતા હૈ । (નિશ્ચયાર્થ)
પુસ્તક પઢ । (આજ્ઞાર્થ)
- (૬) કાળ—લઢકા પુસ્તક પઢતા હૈ । (વર્તમાનકાલ)
લઢકા પુસ્તક પઢેગા । (ભવિષ્યત્કાલ)

વાચ્ય

૨૫૬—વાક્યમાં ક્રિયાનો સંબંધ મુખ્યતઃ કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાના ભાવાર્થ સાથે હોય છે. તેથી કેટલાંક વાક્યોમાં ક્રિયાનું રૂપ કર્તાના પુરુષ, લિંગ અને વચન પ્રમાણે બદલાય છે. કેટલાંક વાક્યોમાં ક્રિયાનું રૂપ કર્મના પુરુષ લિંગ અને વચન પ્રમાણે બદલાય છે અને કેટલાંક વાક્યોમાં ક્રિયાનું રૂપ કર્તા અથવા કર્મ પ્રમાણે બદલાતું નથી પણ હમેશાં અન્ય પુરુષ પુલ્લિંગ એકવચનમાં જ રહે છે. જેમકે, રામ પુસ્તક પઢતા હૈ । અહીં ક્રિયાનું રૂપ,

પુલ્લિંગ કર્તા ‘રામ’ ના પુરુષ, લિંગ, વચન પ્રમાણે છે. રામ ને પુસ્તક પઢી । અહીં ક્રિયાનું રૂપ, સ્ત્રીલિંગ કર્મ ‘પુસ્તક’ ના પુરુષ, લિંગ અને વચન પ્રમાણે છે. ઘૂપ મેં મુઠ્ઠા ચલા નહીં જાતા । એ વાક્યમાં ક્રિયાનું રૂપ અન્ય પુરુષ પુલ્લિંગ એકવચનમાં છે. અને તેમાં ચલા જાના ક્રિયાનો ભાવાર્થ મુખ્ય છે.

૨૫૭—સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષામાં ક્રિયાનું રૂપ હમેશ કર્તાના પુરુષ લિંગ અને વચન પ્રમાણેજ હોય છે. હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં ક્રિયાનું રૂપ કેટલીક વખત કર્તા પ્રમાણે અને કેટલીક વખત કર્મ પ્રમાણે બદલાય છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાના વ્યાકરણનો આ બેદ હમેશ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. **भृत्यो भारं नयति ।** અને **भृत्येन भारो नीयते ।** એ બંને વાક્યોમાં ક્રિયાનું રૂપ કર્તાપ્રમાણે છે. ફક્ત પહેલા વાક્યનું કર્મ (**भारं**) બીજા વાક્યમાં કર્તા (**भारः**) પ્રમાણે પ્રયુક્ત થયું છે. **He writes a book. A book is written by him.** આ વાક્યોમાં પણ ઉપર પ્રમાણેજ ક્રિયાનું રૂપ કર્તા પ્રમાણે બદલાયું છે. **मैंने पुस्तक पढ़ी ।** મેં પુસ્તક વાંચ્યું. **मीं पुस्तक वाचलें** આ ત્રણ વાક્યોમાં ક્રિયાનું રૂપ કર્મ પ્રમાણે બદલાયું છે.

ક્રિયાનું મૂળ-કર્મ—જેમાં ક્રિયાનું ફળ રહેલું હોય છે—કર્તા કારકમાં મૂકીને જે વાક્યરચના થાય છે તેને અંગ્રેજીમાં **Passive Voice** અને સંસ્કૃતમાં **कर्मणि प्रयोग** કહે છે.

૨૫૮—ક્રિયાના જે રૂપથી વાક્યમાં ક્રિયા દ્વારા કરેલા વિધાનનો મુખ્ય વિષય કર્તા છે, કર્મ છે અથવા કેવળ ભાવ છે એનો બોધ થાય છે તેને **वाच्य** કહે છે. સંસ્કૃતમાં **वाच्य** અને પ્રયોગ, પર્યાયવાચી શબ્દ છે.

ટીપ—હિંદી અને સંસ્કૃત વાક્યરચનામાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મૂલતઃ બેદ હોવા થી પંડિત કામતા પ્રસાદ ગુરુ ‘વાચ્ય’ અને ‘પ્રયોગ’ બિન્ન બિન્ન અર્થમાં વાપરે છે.

(જુઓ, અનુવાક ૨૬૧).

૨૫૮—વાચ્ય ત્રણ પ્રકારના છે (૧) કર્તૃવાચ્ય, (૨) કર્મવાચ્ય અને (૩) ભાવવાચ્ય.

૨૬૦—કર્તૃવાચ્ય—કર્તૃવાચ્ય માં ક્રિયા દ્વારા વાક્યમાં કરેલા વિધાનનો મુખ્ય, વિષય કર્તા હોય છે. જેમકે, રામ પુસ્તક પઢતા હૈ। રામ ને પુસ્તક પઢી।

કર્મવાચ્ય—કર્મવાચ્ય માં વાક્યનું અથવા ક્રિયાના વિધાનનું મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય અથવા વિષય કર્મ હોય છે. જેમકે, રામ સે પુસ્તક પઢી જાતી હૈ। ઉસસે પ્ત મેજા ગયા। મુસસે યહ દુઃખ ન સહા જાયગા।

ભાવવાચ્ય—ક્રિયાના જે રૂપથી વાક્યનું ઉદ્દેશ્ય કર્તા પણ નથી અને કર્મ પણ નથી પણ કેવળ ધાતુનો ભાવજ મુખ્ય છે, એવો ભાવ થાય છે તેને ભાવવાચ્ય કહે છે. જેમકે, ધૂપ મેં ચલા નહીં જાતા। મચ્છરોં કે કારણ સોયા નહીં જાતા।

૨૬૧—કર્તૃવાચ્ય, અકર્મક અને સકર્મક અને ક્રિયાઓમાં આવી શકે છે કર્મવાચ્ય કેવળ સકર્મક ક્રિયા માં અને ભાવવાચ્ય કેવળ અકર્મક ક્રિયા માંજ આવે છે.

વાચ્ય માં વાક્યના ઉદ્દેશ્યનો વિચાર મુખ્ય હોય છે. ક્રિયાનું રૂપ, કર્તા કર્મ પ્રમાણે બદલાય છે કે નહિ તે વિચાર વાચ્ય માં પ્રકૃત હોતો નથી. તે વિચાર પ્રયોગમાં અગત્યનો હોય છે.

(૧) કર્તૃવાચ્ય

૨૬૨—કર્તૃવાચ્ય—અકર્મક ધાતુ

(૧) વહ ચલતા હૈ। વહ ગયા। રામ હૈંસા। તૂ જાણગા। વગેરે વાક્યોમાં કર્તા પ્રધાન હોવાથી ક્રિયા કર્તૃવાચ્ય માં છે. એનો કર્તા અવિભક્તિક કર્તાકારક માં છે.

(૨) રામ ને નહાયા હૈ। ઉસને છીંકા। એ વાક્યોમાં કર્તા પ્રધાન છે. પરંતુ કર્તા, સવિભક્તિક કર્તા કારક માં છે.

કર્તૃવાચ્ય—સકર્મક ધાતુ

(૧) વહ આમ ખાતા હૈ। લલ્કી આમ ખાણ્ગી। અહીં કર્તા અવિભક્તિક કર્તાકારક માં છે. તેમજ કર્મ પણ અવિભક્તિક કર્મકારક માં છે.

(૨) મોહન રામ કો પહચાનતા હૈ । લડકી સહેલી કો બુલાતી હૈ । અહીં કર્તા અવિભક્તિક કર્તાકારક માં છે પરંતુ કર્મ સવિભક્તિક કર્મકારક માં છે.

(૩) લડકે ને ફલ ખાયા । લડકે ને પુસ્તક પઢી । અહીં કર્તા સવિભક્તિક કર્તાકારક માં છે. પરંતુ કર્મ અવિભક્તિક કર્મકારક માં છે.

(૪) મોહન ને રામ કો પહચાના । લડકી ને સહેલી કો બુલાયા । લડકે ને ઉસે પહચાના । આ વાક્યોમાં કર્તા અને કર્મ અને સવિભક્તિક કારકોમાં છે.

ટીપ—ગુજરાતીમાં કર્તૃવાચ્ય ની રચના થોડી ભિન્ન છે તે નીચેના દાખલા પરથી સ્પષ્ટ થશે—

- (૧) રામે મોહનને ઓળખ્યો — રામ ને મોહન કો પહચાના ।
- (૨) રામે બહેનને ઓળખી — રામ ને બહેન કો પહચાના ।
- (૩) રામે મિત્રાને ઓળખ્યા — રામ ને મિત્રો કો પહચાના ।
- (૪) રામે બહેનોને ઓળખી — રામ ને બહેનો કો પહચાના ।
- (૫) સીતાએ રામને ઓળખ્યો — સીતા ને રામ કો પહચાના ।
- (૬) સીતાએ સુમિત્રાને ઓળખી — સીતા ને સુમિત્રા કો પહચાના ।
- (૭) કંસે દેવકીને રથમાંથી ખેંચી લીધી — કંસ ને દેવકી કો રથ મેં સે खींच लिया ।
- (૮) કંસે વસુદેવને રથમાંથી ખેંચી લીધો — કંસ ને વસુદેવ કો રથ મેં સે खींच लिया ।

ગુજરાતીમાં ઉપલાં વાક્યો કર્મણિપ્રયોગમાં છે અને હિંદીમાં તે કર્તૃવાચ્ય માં પ્રયોગ માં છે.

(૨) કર્મવાચ્ય

૨૬૩—કર્મવાચ્ય કેવળ સર્વક્રિયા માં જ હોય છે. વહ આમ જાણતા હૈ । એ વાક્યમાં કર્તા પ્રધાન છે. તેથી એમાં કર્તૃવાચ્ય છે. એ વાક્યમાં વહ કર્તા છે અને આમ કર્મ છે. બૂળ કર્મ, કર્તાકારક માં અને બૂળ કર્તા, કરણકારક માં મૂકવાથી કર્તૃવાચ્ય નું ૩ પાંતર કર્મવાચ્ય માં થાય છે. જેમકે,

વહ આમ खाता है । (कर्तृवाच्य)

उनसे आम खाया जाता है । (कर्मवाच्य)

बालक से किताब पढ़ी जाती है । शिकारी द्वारा शेर मारा गया ।

उनसे हम बुलाए जाएंगे । उनसे हम बुलाई जाएंगी । આ બધાં વાક્યોમાં કર્મવાચ્ય છે.

(૧) उनसे हम बुलाए जाएंगे । એનું મૂળવાક્ય વે હમકો બુલાઈએ । એ છે. મૂળ વાક્યનો કર્તા વે, કરણકારક માં અને મૂળ કર્મ હમકો અવિભક્તિક કર્તાકારક માં મૂકવાથી કર્તૃવાચ્ય નું કર્મવાચ્ય માં રૂપાંતર થયું છે.

(૨) उनसे हमको बुलाया जायगा । અહીં મૂળવાક્યનો કર્તા કરણકારક માં અને કર્મ સવિભક્તિક કર્મકારક માં મૂકાયાં છે.

(૩) राम घड़ी लता है । (कर्तृवाच्य)

(૪) राम से घड़ी लाई जाती है । (कर्मवाच्य)

અહીં મૂળ કર્તા કરણકારકમાં અને મૂળ કર્મ અવિભક્તિક કર્તા-કારક માં છે.

(૫) राम से घड़ी को लाया जाता है । એમાં મૂળ કર્તા કરણકારક માં અને મૂળ કર્મ સવિભક્તિક કર્મકારક માં છે. કર્મવાચ્યમાં ત્યારે મૂળ કર્તા અને કર્મ અને સવિભક્તિક હોય છે ત્યારે ક્રિયાનું રૂપ હમેશા અન્ય પુરુષ પૂલિંગ એકવચન માં રહે છે.

૨૬૪—जनना, भूलना, खोना વગેરે કેટલીક સકર્મક ક્રિયાઓનો પ્રયોગ કર્મવાચ્યમાં બહુધા હોતો નથી.

૨૬૫—द्विकर्मक क्रियाना कर्मवाच्यમાં, મૂળ વાક્યનું પ્રધાનકર્મ ક્રિયાના વિધાનનો મુખ્ય વિષય અને છે અને મૂળ ગૌણકર્મ જેમનું તેમ રહે છે. જેમકે,

‘ राजा पंडित को दान देता है । ’ એનું કર્મવાચ્ય,

‘ राजा से पंडित को दान दिया जाता है । ’ એવું થાય છે.

૨૬૬—હિંદીમાં કર્મવાચ્ય ક્રિયાનો પ્રયોગ હમેશા થતો નથી. તેનો પ્રયોગ નીચે લખેલા પ્રસંગે થાય છે:—

(૧) કર્તા જ્યારે અવ્યક્ત અથવા અજ્ઞાત હોય. જેમકે—

સબ ધન લૂટા ગયા । હુકમ દિયા જાય । પત્ર લિખા જાય ।

(૨) કાનૂની ભાષામાં—ઈતિલા દી જાતી હૈ । સજ્જત સજ્જા દી જાયગી ।

(૩) અસમર્થતાના અર્થમાં—મુશ્કેસે વહ દરિય દેખા ન જાયગા ।

મુશ્કેસે ઇતના દૂધ નહીં પિયા જાયગા ।

૨૬૭—કર્મવાચ્ય ને સ્થાને હિંદીમાં નીચે મુજબની રચના જોવામાં આવે છે:—

(૧) એસા કહેતે હૈં । ને સ્થાને એસા કહા જાતા હૈ ।

(૨) મકાન બનતા હૈ । ,, મકાન બનાયા જાતા હૈ ।

(૩) વહ લઢાઈ મેં મરા । ,, વહ લઢાઈ મેં મારા ગયા ।

(૪) સુનને મેં આયા હૈ । ,, સુના ગયા હૈ ।

(૫) વે અપને પક્ષ કે નેતા હુએ । ,, વે અપને પક્ષ કે નેતા બનાએ ગએ ।

(૬) વહ ચિત્ર રામ કા બનાયા હોગા । ,, વહ ચિત્ર રામ સે બનાયા ગયા હોગા ।

(૩) ભાવવાચ્ય

૨૬૮—ભાવવાચ્ય માં ધાતુનો ભાવ પ્રધાન રહે છે. ભાવવાચ્ય અકર્મક ક્રિયા માંજ અને છે. અને તેમાં ક્રિયાનું રૂપ હમેશા અન્યપુરુષ, પુલ્લિંગ એકવચન રહે છે. ભાવવાચ્ય નો ઉપયોગ વિશેષ કરીને નિષેધાર્થક વાક્યોમાં અથવા અશક્તતાના અર્થમાં થાય છે. જેમકે—

રામ સે બૈઠા નહીં જાતા । ઘોડે સે દૌડા નહીં જાતા ।

(૧) મેં હૈંસતા હૂં । (કર્તૃવાચ્ય)

(૨) મુશ્કેસે હૈંસા જાતા હૈ । (ભાવવાચ્ય) અહીં મૂળ વાક્યનો કર્તા મેં કરણકારક માં મૂકાયો છે.

પ્રયોગ

૨૬૯—નામ પ્રમાણે ક્રિયામાં પણ લિંગ, વચન અને પુરુષને લીધે ફેરફાર થાય છે. ક્રિયાના પુરુષ, લિંગ અને વચન, કોઈ વખત કર્તા પ્રમાણે અને કોઈ વખત કર્મ પ્રમાણે બદલાય છે. કોઈ વખતે ક્રિયાનું રૂપ કર્તા અને કર્મ બંનેમાંથી એક પ્રમાણે પણ બદલાતું નથી.

૨૭૦—કર્તરિ પ્રયોગ—જે ક્રિયામાં ક્રિયાનું ૩૫ કર્તાના પુરુષ, લિંગ અને વચન પ્રમાણે બદલાય છે તેને કર્તરિપ્રયોગ કહે છે. જેમકે—

મैं जाता हूँ । वह जाती है । लड़के जाते हैं । राम आम खाता है ।
લડકી ગ્રંથ પઢતી હૈ । અહીં ક્રિયાનું ૩૫ કર્તા પ્રમાણે બદલાયું છે.

૨૭૧—રામ પુસ્તકે પઢતા હૈ । અને રામ ને પુસ્તકે પઢીં । આ બંને વાક્યોમાં કર્તા (રામ) પ્રધાન છે. પરંતુ પ્રથમ વાક્યમાં ક્રિયાનું ૩૫ પુલિંગ કર્તા રામ પ્રમાણે પુલિંગ એકવચનમાં છે, અને રામ ને પુસ્તકે પઢીં એ બીજા વાક્યમાં ક્રિયાનું ૩૫ સ્ત્રીલિંગ કર્મ, (પુસ્તકે) પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગ બહુવચનમાં છે. બંને વાક્યોમાં કર્તા પ્રધાન હોવાથી ક્રિયાનું કર્તૃવાચ્ય છે. પરંતુ પ્રથમ વાક્યમાં ક્રિયાનો પ્રયોગ કર્તરિ, એટલે કર્તાપ્રમાણે છે, અને બીજામાં ક્રિયાનો પ્રયોગ કર્મણિ એટલે કર્મ પ્રમાણે છે.

૨૭૨—કર્મણિપ્રયોગ—જે ક્રિયાનું ૩૫ કર્મના પુરુષ, લિંગ અને વચન પ્રમાણે બદલાય છે તેને કર્મણિપ્રયોગ કહે છે. જેમકે—

राम ने पुस्तकें पढ़ीं । राम ने ग्रंथ पढ़ा ।

રામ ને પુસ્તકે પઢીં । રામ ને ગ્રંથ પઢા ।

અહીં પહેલાં બે વાક્યોમાં ક્રિયાનું ૩૫ કર્મ પ્રમાણે બદલાયું છે. પહેલાં બે વાક્યોનું કર્મ, છેલ્લાં બે વાક્યોમાં કર્તા રથાને મૂકાયું છે. રામ ને પુસ્તકે પઢીં, રામ ને ગ્રંથ પઢા । એમાં કર્તા પ્રધાન છે પણ ક્રિયાનું ૩૫ કર્મ પ્રમાણે છે; એટલે અહીં કર્તૃવાચ્ય કર્મણિ પ્રયોગ છે. રામ ને પુસ્તકે પઢીં ગઈ, એને રામ ને ગ્રંથ પઢા ગયા । એ વાક્યોમાં કર્મવાચ્ય કર્મણિ પ્રયોગ છે.

ટીપ—વસ્તુતઃ રામ ને પુસ્તકે પઢી ગઈ । રામ ને ગ્રંથ પઢા ગયા । એમાં ક્રિયાનું ૩૫ કર્તા પ્રમાણે બદલાયું છે. કેમકે ઉપલાં વાક્યોમાં પુસ્તકે અને ગ્રંથ એ કર્તા છે. પરંતુ ક્રિયાના વિધાનનું મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય મૂળ ક્રિયાનું (પઢના) કર્મ હોવાથી એ વાક્યોમાં કર્મવાચ્ય પ્રયુક્ત થયું છે. એવા પ્રયોગોને કેટલાક કર્મકર્તરિ પ્રયોગ કહે છે. તે સંજ્ઞા અમને વધારે ઉચિત લાગે છે.

૨૭૩—ભાવે પ્રયોગ—જે ક્રિયામાં ક્રિયાનું રૂપ કર્તાના અથવા કર્મના પુરુષ, લિંગ અને વયન પ્રમાણે બદલાતું નથી પણ હમેશા અન્યપુરુષ, પુલ્લિંગ, એકવચન માં જ રહે છે તેને ભાવે પ્રયોગ કહે છે. જેમ કે, રામ ને છીંકા, યહૌં બેઠા નહીં જાતા, રામ ને મોહન કો બુલાયા, રામ સે મોહન કો બુલાયા જાયગા ।

વાચ્ય અને પ્રયોગ

૨૭૪—(૧) અકર્મક ક્રિયાના કર્તૃવાચ્ય ના કર્તરિ અને ભાવે એવા બે પ્રયોગ થાય છે.

(૨) અકર્મક ક્રિયાના ભાવવાચ્ય નો કેવળ ભાવે પ્રયોગ જ થાય છે.

(૩) અકર્મક ક્રિયાનું કર્મવાચ્ય હોતું નથી.

(૪) સકર્મક ક્રિયાના કર્તૃવાચ્ય ના કર્તરિ, કર્મણિ અને ભાવે એવા ત્રણ પ્રયોગ થાય છે.

(૫) સકર્મક ક્રિયાના કર્મવાચ્ય માં કર્મણિ અને ભાવે એવા બે પ્રયોગ થાય છે.

(૬) સકર્મક ક્રિયાનું ભાવવાચ્ય હોતું નથી.

૨૭૫—એ રીતે વાચ્ય અને પ્રયોગ મળીને ક્રિયાનાં રૂપોના આઠ પ્રકાર થાય છે.

અકર્મક ક્રિયા—

(૧) રામ હૈંસતા હૈ ।—કર્તૃવાચ્ય કર્તરિ પ્રયોગ.

(૨) રામ ને છીંકા ।—,, ભાવે ,,

(૩) રામ સે હૈંસા જાતા હૈ—ભાવવાચ્ય ભાવે પ્રયોગ.

સકર્મક ક્રિયા—

(૪) રામ આમ ખાતા હૈ ।—કર્તૃવાચ્ય કર્તરિ પ્રયોગ.

(૪અ) રામ મોહન કો પઢાતા હૈ ।—,, ,,

(૫) રામ ને પુસ્તક પઢી ।—કર્તૃવાચ્ય કર્મણિ ,,

(૫ અ) રામ ને મોહન કો કિતાબ પઢાઈ । કર્તૃવાચ્ય કર્મણિ પ્રયોગ

(૬) રામ ને મોહન કો પઢાયા ।—,, ભાવે ,,

(૭) રામ સે કિતાબ પઢી ગઈ ।—કર્મવાચ્ય કર્મણિ ,, (કર્મ કર્તરિ)

(૮) રામ સે મોહન કો પઢાયા જાયગા । ,, ભાવે ,,

૨૭૬—ઉપલા દાખલા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે:—

(૧) અકર્મક ક્રિયા ના કર્તૃવાચ્ય ના કર્તારિ પ્રયોગ માં કર્તા, અવિભક્તિક કર્તા કારક માં હોય છે. (જુઓ ૨૭૫—૧)

(૨) સકર્મક ક્રિયા ના કર્તૃવાચ્ય ના કર્તારિ પ્રયોગ માં કર્તા, અવિભક્તિક કર્તા કારક માં અને કર્મ ક્રોધક વખત અવિભક્તિક કર્મ કારક માં અને ક્રોધક વખત સવિભક્તિક કર્મ કારક માં હોય છે. (જુઓ ૨૭૫—૪, ૪ અ)

(૩) અકર્મક ક્રિયા ના કર્તૃવાચ્ય ના માવે પ્રયોગ માં કર્તા હમેશ સવિભક્તિક કર્તા કારક માં હોય છે. (જુઓ ૨૭૫—૨)

(૪) સકર્મક ક્રિયા ના કર્તૃવાચ્ય ના માવે પ્રયોગ માં કર્તા હમેશ સવિભક્તિક કર્તા અને કર્મ કારક માં હોય છે. (જુઓ ૨૭૫—૬)

(૫) સકર્મક ક્રિયા ના કર્તૃવાચ્ય ના કર્મણિ પ્રયોગ માં કર્તા સવિભક્તિક કર્તા કારક માં અને પ્રધાન કર્મ અવિભક્તિક કર્મ કારક માં હોય છે. (જુઓ ૨૭૫-૫, ૫ અ)

(૬) સકર્મક ક્રિયા ના કર્મવાચ્ય ના કર્મણિ પ્રયોગ માં ક્રિયાનો કર્તા કરણ કારક માં અને મૂળ ક્રિયાનું કર્મ અવિભક્તિક કર્તાકારક માં હોય છે. (જુઓ ૨૭૫-૭)

(૭) સકર્મક ક્રિયા ના કર્મવાચ્ય ના માવે પ્રયોગ માં કર્તા કરણકારક માં અને કર્મ સવિભક્તિક કર્મ કારક માં હોય છે. (જુઓ ૨૭૫-૮)

(૮) અકર્મક ક્રિયા ના માવવાચ્ય ના માવે પ્રયોગ માં કર્તાના કરણ કારક માં હોય છે. (જુઓ ૨૭૫-૩)

૨૭૭—ધાતુ અકર્મક અથવા સકર્મક હોવાથી દરેક ક્રિયાનો કર્તારિ, કર્મણિ અથવા માવે પ્રયોગ અવશ્યમેવ થઈ શકે એવું નથી. પ્રયોગો કયા કયા કાળમાં પ્રયુક્ત થઈ શકે એ ક્રિયાની રૂપાવલીમાં સવિસ્તર વ્યત્યુ છે.

પ્રકરણ ૨૭મું

ક્રિયાનું રૂપાંતર

અર્થ

૨૭૮—ક્રિયાના રૂપથી બોલનારના મનનો ભાવ વ્યક્ત થાય છે. સંદેહ, સંભવ, આજ્ઞા, પ્રાર્થના, ઉપદેશ, નિશ્ચય વગેરે ભાવ ક્રિયાનાં ભુદાં ભુદાં રૂપોથી વ્યક્ત થાય છે. એટલે કેટલાંક કાર્યો નિશ્ચિત રૂપમાં કહેવામાં આવે છે, કેટલાંકમાં સંદેહ અથવા સંભવનો બોધ થાય છે અને કેટલાંકમાં આજ્ઞા, પ્રાર્થના, ઉપદેશ વગેરેનો અર્થ નીકળે છે. ક્રિયાના જે રૂપથી વિધાન કરવાની એ રીતિ વ્યક્ત થાય છે તેને અર્થ અથવા પ્રકાર કહે છે.

૨૭૯—હિંદીમાં અર્થ ના પાંચ પ્રકાર છે—(૧) નિશ્ચયાર્થ (સ્વાર્થ), (૨) સંભાવનાર્થ, (૩) સંદેહાર્થ, (૪) આજ્ઞાર્થ અને (૫) સંકેતાર્થ.

૨૮૦—નિશ્ચયાર્થ (સ્વાર્થ)—ક્રિયાના જે રૂપથી કોઈ કાર્ય નિશ્ચિત રીતે સૂચિત થાય છે તેને નિશ્ચયાર્થ અથવા સાધારણ પ્રકાર કહે છે. જેમ કે, (૧) લડકા જાતા હૈ । (૨) વહ બંબઈ ગયા હૈ । (૩) વહ આજ નહીં આયા । (૪) વહ ચલતા થા । (૫) उसने रोटी खाई थी । (६) मैं बंबई जाऊँगा ।

૨૮૧—સંભાવનાર્થ—સંભાવનાર્થ ક્રિયા થી અનુમાન, આશીર્વાદ, ઈચ્છા, કર્તવ્ય વગેરેનો બોધ થાય છે. જેમ કે—

- (૧) વહ લડકા દસ વરસ કા હો । (અનુમાન)
- (૨) इस समय तक उसने काम पूरा किया हो । (અનુમાન)
- (૩) बहुत करके वह मेरे यहाँ आज आए । (અનુમાન)
- (૪) भगवान् तुझे सुखी रखें । (આશીર્વાદ, ઈચ્છા)
- (૫) राम का यश बढ़े । (ઈચ્છા)
- (६) धनिकों को उचित है कि गरीबों की मदद करें । (કર્તવ્ય)

દીપ—ગુજરાતીમાં ઈચ્છા, કર્તવ્ય અને આશીર્વાદ આજ્ઞાર્થ અથવા વિધ્યર્થથી વ્યક્ત થાય છે. જેમકે, ‘ પ્રભુ તમને દીર્ઘ આયુષ્ય અપે’ અને

સુખી રાખે,' એ વાક્ય આજ્ઞાત્માં છે. 'વિદ્યાર્થીએ વહેલાં ઉઠવું' એ વિધ્યત્ છે. 'ઉઠવું' એનું હિંદીમાં 'ઉઠના चाहिए' એવું આવશ્યકતા બોધક સંયુક્ત ક્રિયા નું રૂપ થાય છે.

૨૮૨—સંદેહાર્થ—સંદેહાર્થ ક્રિયા થી સંદેહનો બોધ થાય છે. જેમકે—

(૧) वह इस समय आता होगा ।

(૨) उसने हमारी बात सुनी होगी ।

ટીપ—સંદેહાર્થ ને મરાઠીમાં સંશયાર્થ કહે છે. સંદેહાર્થ માં વર્તમાન અને ભૂતકાલ નું સંદિગ્ધ રૂપ આવે છે. સંભાવનાર્થ માં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ નું સંભાવ્ય રૂપ આવે છે. તેના ખુલાસો આગળ કરવામાં આવશે. ગુજરાતીમાં સંભાવનાર્થ અને સંદેહાર્થ નો સમાવેશ સંકેતાર્થમાં થાય છે. સંશયાર્થ એ સંકેતાર્થનોજ એક ભેદ છે. હિંદીના સંકેતાર્થ ને ગુજરાતીમાં ક્રિયાતિપત્યર્થ કહે છે.

૨૮૩—આજ્ઞાર્થ—આજ્ઞાર્થ ક્રિયા થી આજ્ઞા, પ્રવર્તના પ્રાર્થના, ઉપદેશ, નિષેધ અનુમતિ વગેરેનો બોધ થાય છે. જેમકે—

(૧) तुम यह पुस्तक पढ़ो । (આજ્ઞા, પ્રવર્તના)

(૨) आप यह पुस्तक पढ़िये । (પ્રાર્થના)

(૩) आप आराम कीजियेगा । (આદર સૂચક પ્રાર્થના)

(૪) तू यह पुस्तक पढ़ना । (પ્રવર્તના)

(૫) गुणियों का आदर करो । (ઉપદેશ)

(૬) वहाँ मत जाना । (નિષેધ)

(૭) हाँ, जाओ । (અનુમતિ)

૨૮૪—આજ્ઞાર્થ માં જે વિધિનો બોધ થાય છે તેના બે ભેદ છે. (૧) સામાન્ય અથવા પ્રત્યક્ષવિધિ અને (૨) પરોક્ષવિધિ.

૨૮૫—પ્રત્યક્ષવિધિ—જે ક્રિયાથી આજ્ઞા, પ્રાર્થના વગેરેનો સામાન્ય સ્વરૂપમાં બોધ થાય છે તેને સામાન્યવિધિ અથવા પ્રત્યક્ષવિધિ કહે છે. જેમકે—

પુસ્તક પઢો, આદર કરો, ક્ષમા કીજિયે ।

૨૮૬—પરોક્ષવિધિ—જે ક્રિયાથી આજ્ઞા, ઉપદેશ, પ્રાર્થના વગેરેનું પાલન ભવિષ્યકાળમાં થવાનું હોય એવો બોધ થાય છે તેને પરોક્ષવિધિ કહે છે. જેમકે—

વહાં મત જાના । સુશી સે રહના । ઘર પહુંચકર સ્વત લિસતે રહિણગા ।

૨૮૭—સંકેતાર્થ—સંકેતાર્થ ક્રિયા થી બે કાર્યોની અસિદ્ધિ અથવા નિષ્ફળતાનો અર્થ સૂચિત થાય છે. અને તે કાર્યોમાં એક બીજા સાથે કાર્ય—કારણ સંબંધ રહેલો હોય છે. ગુજરાતીમાં એને ક્રિયાતિપત્યથ^૯ કહે છે.

- (૧) તૂ જો અસલી ક્ષત્રિય હોતા તો રણક્ષેત્ર સે ન ભાગતા ।
- (૨) વહ મેરે યહાં આતા તો મૈં ઉસકે સાથ જાતા ।
- (૩) અગર વહ દવા પીતા હોતા તો આજ સ્થેલતા હોતા ।
- (૪) ઉસને મુસકો કહા હોતા તો મૈંને ઉસકી મદદ કી હોતી ।

ટીપ—સંકેતાર્થ માં ક્રિયાના કાળનાં રૂપપ્રમાણે સામાન્ય, અપૂર્ણ અને પૂર્ણ એવા ત્રણ ભેદ થાય છે. ઉપલા દાખલામાંથી પહેલા બેમાં સામાન્ય સંકેતાર્થ છે, ત્રીજામાં અપૂર્ણ સંકેતાર્થ અને ચોથામાં પૂર્ણ સંકેતાર્થ છે.

પ્રકરણ ૨૮મું

ક્રિયાનું રૂપાંતર

કાલ-રચના

૨૮૮—ક્રિયાના જે રૂપથી ક્રિયાના સમયનો અથવા તેની પૂર્ણ અથવા અપૂર્ણ અવસ્થાનો બોધ થાય છે તેને કાલ કહે છે.

૨૮૯—કાલ ત્રણ મુખ્ય ભેદ છે. (૧) ભૂત, (૨) વર્તમાન અને (૩) ભવિષ્યત્.

૨૯૦—ક્રિયાના રૂપમાં પુરુષ, લિંગ, વચન અને વાચ્ય સિવાય અર્થ અને કાળને લીધે પણ ફેરફાર થાય છે. હિંદી વૈયાકરણો અર્થ અને કાળને વિચાર સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે સાથેજ કરે છે. સંભાવનાર્થ અને સંદેહાર્થ ને લીધે ક્રિયાના રૂપમાં જે ફેરફાર થાય છે તેને હિંદી વ્યાકરણમાં સંભાવ્ય વર્તમાન, સંદિગ્ધ વર્તમાન વગેરે કાળવાચક સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

૨૯૧—કાળ અને અર્થનાં રૂપ બનાવવા માટે ધણી વખત મુખ્ય ક્રિયા સાથે હોના ક્રિયાનાં રૂપ સહાયક ક્રિયા તરીકે વાપરવાં પડે છે.

૨૯૨—ગુજરાતી અને મરાઠી વ્યાકરણમાં વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યત્ કાળની શુદ્ધ, અપૂર્ણ, નિયમિત (રીતિવાચક), પૂર્ણ અને ઇચ્છાવાચક (ઉદ્દિષ્ટાર્થ વાચક) એવી પાંચ અવસ્થાનાં રૂપો આપવામાં આવે છે. તે નીચે મુજબ છે—

વર્તમાનકાળ	ક્રિયા	હિન્દી
(૧) શુદ્ધ વર્તમાન	—તું આવે—	તૂ આતા હૈ ।
(૨) અપૂર્ણ ,,	—તું આવે છે—	તૂ આતા હૈ (આરહા હૈ)
(૩) નિયમિત ,,	—તું આવે છે—	તૂ આતા હૈ ।
(૪) પૂર્ણ ,,	—તું આવ્યો છે—	તૂ આયા હૈ ।
(૫) ઇચ્છાવાચક ,,	—તું આવનાર છે—	તૂ આનેવાલા હૈ ।

ભૂતકાળ

(૧) શુદ્ધ ભૂતકાળ	—તું આવ્યો—	તૂ આયા ।
(૨) અપૂર્ણ ,,	—તું આવતો હતો—	તૂ આતા થા (આરહા થા)
(૩) નિયમિત ,,	—તું આવતો—	તૂ આતા (થા)
(૪) પૂર્ણ ,,	—તું આવ્યો હતો—	તૂ આયા થા ।
(૫) ઇચ્છાવાચક ,,	—તું આવનાર હતો—	તૂ આનેવાલા થા ।

ભવિષ્યકાળ

(૧) શુદ્ધ ભવિષ્યકાળ	—તું આવીશ-આવશે—	તૂ આયગા ।
(૨) અપૂર્ણ ,,	—તું આવતો હશે—	તૂ આતા હોગા (આરહા હોગા)

- (૩) નિયમિત ,, —તું આવતો હશે— તૂ આતા હોગા ।
 (૪) પૂર્ણ ,, —તું આવ્યો હશે— તૂ આયા હોગા ।
 (૫) ઇચ્છાવાચક ,, —તું આવનાર હશે—તૂ આનેવાલ હોગા ।

ઉપલા દાખલામાં શુદ્ધ વર્તમાન સિવાય બીજા વર્તમાનકાળનાં રૂપમાં ‘છ’ ધાતુના વર્તમાનકાળનું ‘છે’ એ રૂપ સહાયક ક્રિયાતરીકે આવ્યું છે. તેમજ ભૂતકાળમાં ‘હતો’ અને ભવિષ્ય કાળમાં ‘હશે’ એવાં સહાયક રૂપ આવ્યાં છે. હિંદી વાક્યોમાં, વર્તમાન કાળમાં ‘હો’ ધાતુના ‘હૈ,’— ભૂતકાળમાં ‘થા’ અને ભવિષ્યકાળમાં ‘હોગા’ એવાં રૂપો સહાયક ક્રિયા તરીકે આવ્યાં છે.

ટીપ—ગુજરાતીમાં ઉપર આપેલા મિશ્રકાળ સિવાય બીજા મિશ્રકાળ પણ હોય છે.

૨૯૩—હિંદી વૈયાકરણો વર્તમાન અને ભૂતકાલ ની સામાન્ય, પૂર્ણ અને અપૂર્ણ એવી ત્રણ અવસ્થા અને ભવિષ્યત્ કાલ ની કેવળ સામાન્ય અવસ્થા જ માને છે. જેમકે—

- (૧) સામાન્ય વર્તમાન—લડકા જાતા હૈ ।— છોકરો જાય છે.
 (૨) અપૂર્ણ ,, —લડકા જાતા હૈ ।— ,,
 ,, —(લડકા જારહા હૈ)— ,,
 (૩) પૂર્ણ ,, —લડકા ગયા હૈ ।— છોકરો ગયો છે.
 (૪) સામાન્ય ભૂત —લડકા ગયા ।— છોકરો ગયો.
 (૫) અપૂર્ણ ,, —લડકા જાતા થા ।— છોકરો જતો હતો.
 (લડકા જારહા થા)— ,, ,,
 (૬) પૂર્ણ ,, —લડકા ગયા થા ।— છોકરો ગયો હતો.
 (૭) સામાન્ય ભવિષ્યત્—લડકા જાણગા ।— છોકરો જશે.

ટીપ—પૂર્ણવર્તમાન ને હિંદીમાં આસન્નભૂત પણ કહે છે.

૨૯૪—હિંદીમાં કાળ અને અર્થ મળીને ક્રિયાના એકંદર ૧૭ પ્રકારનાં રૂપ થાય છે. તે નીચે મુજબ છે.—

વર્તમાન કાલ (૧) સામાન્ય વર્તમાન (૨) અપૂર્ણ વર્તમાન (૩) પૂર્ણ વર્તમાન (૪) સંભાવ્ય વર્તમાન અને (૫) સંદિગ્ધ વર્તમાન.

ભૂતકાલ—(૧) સામાન્ય ભૂત (૨) અપૂર્ણ ભૂત (૩) પૂર્ણ ભૂત (૪) સંભાવ્ય ભૂત અને (૫) સંદિગ્ધ ભૂત.

ભવિષ્યત્ કાલ—(૧) સામાન્ય ભવિષ્યત્ અને (૨) સંભાવ્ય ભવિષ્યત્.

આજ્ઞાર્થ અથવા વિધિકાલ—(૧) પ્રત્યક્ષ વિધિ અને (૨) પરોક્ષ વિધિ.

સંકેતાર્થ—(૧) સામાન્ય સંકેતાર્થ (૨) અપૂર્ણ સંકેતાર્થ અને (૩) પૂર્ણ સંકેતાર્થ.

૨૯૫—હિંદીમાં ક્રિયાના કાળનાં ૩૫ મુખ્યતઃ ત્રણ રીતે બને છે.—

(૧) ધાતુને પ્રત્યય લગાડવાથી, (૨) મુખ્ય ક્રિયાના વર્તમાન કાલિક કૃદંત સાથે ‘હો’ સહાયક ધાતુનાં ૩૫ લગાડવાથી અને (૩) મુખ્ય ક્રિયાના ભૂતકાલિક કૃદંત સાથે ‘હો’ નાં ૩૫૦ લગાડવાથી. અપૂર્ણ વર્તમાન કાલ ના ૩૫માં ‘રહ’ ધાતુનાં ૩૫૦નો ઉપયોગ થાય છે. તેથી તેની ગણના સંયુક્ત ક્રિયા માં કરવામાં આવી છે.

૨૯૬—હિંદી કાળોની ગુજરાતી સંજ્ઞાઓ—

કાલ

હિંદી

ગુજરાતી

દાખલા

(૧) સામાન્ય ભૂત-પ્રથમ ભૂત

મैं गया-हुं गया.

(૨) અપૂર્ણ ભૂત-અપૂર્ણ ,,

मैं जाता था, जा रहा था-हुं जातो હતો.

(૩) પૂર્ણ ભૂત-પ્રથમ પૂર્ણ ,,

मैं गया था-हुं गया હતો.

(૪) સંભાવ્ય ભૂત-સંકેતાર્થ પ્રથમ

मैं गया होऊँ-हुं गया होऊँ, होऊँ.

પૂર્ણ ભૂત

(૫) સંદિગ્ધ ભૂત-

मैं गया हूँगा-हुं गया होऊँ.

ટીપ—સંભાવ્ય ભૂત માં સંકેતાર્થ દ્વિતીય પૂર્ણ વર્તમાનનો પણ અર્થ નીકળે છે.

(૬) સામાન્ય વર્તમાન-શુદ્ધ વર્તમાન

મैं जाता हूँ-हुं गऊँ.

(૭) અપૂર્ણ વર્તમાન-અપૂર્ણ ,,

मैं जाता हूँ, जा रहा हूँ-हुं गऊँ छुं.

(૮) પૂર્ણ વર્તમાન-પ્રથમ પૂર્ણ ,,

मैं गया हूँ-हुं गयो छुं.

(૯) સંભાવ્ય વર્તમાન-સંકેતાર્થ

અપૂર્ણ વર્તમાન

मैं जाता होऊँ-हुं गतो होऊँ.

(૧૦) સંદિગ્ધ વર્તમાન- ,,

मैं जाता हूँगा-हुं गतो होईश.

(૧૧) સામાન્ય ભવિષ્યત્-ભવિષ્ય

मैं जाऊँगा-हुं गईश.

(૧૨) સંભાવ્ય ભવિષ્યત્-સંકેતાર્થ

વર્તમાન

मैं जाऊँ-हुं गऊँ.

(૧૩) સામાન્ય સંકેતાર્થ-ક્રિયાતિપ-

રયથ નિયમિત ભૂત

मैं जाता-हुं गत.

(૧૪) અપૂર્ણ સંકેતાર્થ-ક્રિયાતિપરયથ

અપૂર્ણ ભૂત

मैं जाता होता-हुं गतो होता.

(૧૫) પૂર્ણ સંકેતાર્થ-ક્રિયાતિપરયથ

પૂર્ણ ભૂત

मैं गया होता-हुं गयो होता.

(૧૬) પ્રત્યક્ષ વિધિ-આરાધ્ય

मैं जाऊँ-हुं गऊँ.

(૧૭) પરોક્ષ વિધિ- ,,

तू जाना-हुं गये, तुं गनी.

૨૮૭—ક્રિયાના યથાસંભવ સર્વ કાળનાં, સર્વ અર્થનાં અને સર્વ પ્રયોગનાં રૂપો આપવાથી તેની સંપૂર્ણ કાલ રચના સ્પષ્ટ થાય છે. (જુઓ અનુવાક ૩૧૩) હિંદીની કાલ રચના નીચે પ્રમાણે છે:—

(૨) અકર્મક ધાતુ

(૩) કર્તૃવાચ્ય—કર્તરિપ્રયોગ—નિશ્ચયાર્થ

- (૧) સામાન્ય વર્તમાન (૨) પૂર્ણવર્તમાન (૩) સામાન્યભૂત (૪) અપૂર્ણભૂત
(૫) પૂર્ણભૂત (૬) સામાન્ય ભવિષ્યત્.

કર્તૃવાચ્ય—કર્તરિપ્રયોગ—સંભાવનાર્થ

- (૧) સંભાવ્ય વર્તમાન (૨) સંભાવ્ય ભૂત (૩) સંભાવ્ય ભવિષ્યત્.

कर्तृवाच्य—कर्तरिप्रयोग—संदेहार्थ

(१) संदिग्ध वर्तमान (२) संदिग्ध भूत.

कर्तृवाच्य—कर्तरिप्रयोग—आज्ञार्थ—

(१) प्रत्यक्षविधि (२) परोक्षविधि.

कर्तृवाच्य—कर्तरिप्रयोग—संकेतार्थ—

(१) सामान्य (२) अपूर्ण (३) पूर्ण.

(५) कर्तृवाच्य—भावेप्रयोग—निश्चयार्थ—

(१) पूर्ण वर्तमान (२) सामान्य भूत (३) पूर्णभूत.

कर्तृवाच्य—भावे प्रयोग—संभावनार्थ

(१) संभाव्य भूत.

कर्तृवाच्य—भावेप्रयोग—संदेहार्थ

(१) संदिग्ध भूत.

कर्तृवाच्य—भावेप्रयोग—आज्ञार्थ—हेतो नथी.**कर्तृवाच्य—भावेप्रयोग—संकेतार्थ—**

(१) पूर्ण संकेतार्थ

(७) भाववाच्य—भावेप्रयोग—निश्चयार्थ

(१) सामान्य वर्तमान (२) पूर्णवर्तमान (३) सामान्य भूत (४) अपूर्ण भूत (५) पूर्ण भूत (६) सामान्य भविष्यत्.

भाववाच्य—भावेप्रयोग—संभावनार्थ

(१) संभाव्य वर्तमान (२) संभाव्य भूत (३) संभाव्य भविष्यत्.

भाववाच्य—भावेप्रयोग—संदेहार्थ

(१) संदिग्ध वर्तमान (२) संदिग्ध भूत.

भाववाच्य—भावेप्रयोग—आज्ञार्थ

(१) प्रत्यक्ष विधि.

भाववाच्य—भावेप्रयोग—संकेतार्थ

(१) सामान्य (२) अपूर्ण (३) पूर्ण.

(८) सकर्मक धातु**(९) कर्तृवाच्य—कर्तरिप्रयोग—निश्चयार्थ**

(१) सामान्यवर्तमान (२) अपूर्ण भूत (३) सामान्य भविष्यत्.

कर्तृवाच्य—कर्तरिप्रयोग—संभावनार्थ

(१) संभाव्य वर्तमान (२) संभाव्य भविष्यत्.

कर्तृवाच्य—कर्तरिप्रयोग—संदेहार्थ

(१) संदिग्ध वर्तमान.

कर्तृवाच्य—कर्तरिप्रयोग—आज्ञार्थ

(१) प्रत्यक्षविधि (२) परोक्षविधि.

कर्तृवाच्य—कर्तरिप्रयोग—संकेतार्थ

(१) सामान्य (२) अपूर्ण.

(५) **कर्तृवाच्य—कर्मणिप्रयोग—निश्चयार्थ**

(१) सामान्य भूत (२) पूर्णभूत (३) पूर्णवर्तमान.

कर्तृवाच्य—कर्मणिप्रयोग—संभावनार्थ

(१) संभाव्यभूत.

कर्तृवाच्य—कर्मणिप्रयोग—संदेहार्थ

(१) संदिग्ध भूत.

कर्तृवाच्य—कर्मणिप्रयोग—आज्ञार्थ—हेतोः नथी.

कर्तृवाच्य—कर्मणिप्रयोग—संकेतार्थ

(१) पूर्ण.

(५) **कर्तृवाच्य—भावे प्रयोग—निश्चयार्थ**

(१) पूर्णवर्तमान (२) सामान्य भूत (३) पूर्णभूत.

कर्तृवाच्य—भावेप्रयोग—संभावनार्थ

(१) संभाव्य भूत.

कर्तृवाच्य—भावेप्रयोग—संदेहार्थ

(१) संदिग्ध भूत.

कर्तृवाच्य—भावेप्रयोग—आज्ञार्थ—हेतोः नथी.

कर्तृवाच्य—भावेप्रयोग—संकेतार्थ

(१) पूर्ण संकेतार्थ

(ધ) કર્મવાચ્ય—કર્મણિપ્રયોગ—નિશ્ચયાર્થ

- (૧) સામાન્ય વર્તમાન (૨) પૂર્ણવર્તમાન (૩) સામાન્યભૂત (૪) અપૂર્ણભૂત (૫) પૂર્ણભૂત (૬) સામાન્ય ભવિષ્યત્.

કર્મવાચ્ય—કર્મણિપ્રયોગ—સંભાવનાર્થ

- (૧) સંભાવ્ય વર્તમાન (૨) સંભાવ્યભૂત (૩) સંભાવ્ય ભવિષ્યત્.

કર્મવાચ્ય—કર્મણિપ્રયોગ—સંદેહાર્થ

- (૧) સંદિગ્ધ વર્તમાન (૨) સંદિગ્ધ ભૂત.

કર્મવાચ્ય—કર્મણિપ્રયોગ—આજ્ઞાર્થ

- (૧) પ્રત્યક્ષવિધિ (૨) પરોક્ષવિધિ.

કર્મવાચ્ય—કર્મણિપ્રયોગ—સંકેતાર્થ

- (૧) સામાન્ય (૨) અપૂર્ણ (૩) પૂર્ણ.

(ઙ) કર્મવાચ્ય—ભાવેપ્રયોગ—નિશ્ચયાર્થ

- (૧) સામાન્ય વર્તમાન (૨) પૂર્ણવર્તમાન (૩) સામાન્યભૂત (૪) અપૂર્ણભૂત (૫) પૂર્ણભૂત (૬) સામાન્ય ભવિષ્યત્.

કર્મવાચ્ય—ભાવેપ્રયોગ—સંભાવનાર્થ

- (૧) સંભાવ્ય વર્તમાન (૨) સંભાવ્યભૂત (૩) સંભાવ્યભવિષ્યત્.

કર્મવાચ્ય—ભાવેપ્રયોગ—સંદેહાર્થ

- (૧) સંદિગ્ધવર્તમાન (૨) સંદિગ્ધભૂત.

કર્મવાચ્ય—ભાવેપ્રયોગ—આજ્ઞાર્થ

- (૧) પ્રત્યક્ષવિધિ.

કર્મવાચ્ય—ભાવેપ્રયોગ—સંકેતાર્થ

- (૧) સામાન્ય (૨) અપૂર્ણ (૩) પૂર્ણ.

૨૯૮—અકર્મક ક્રિયાનો કર્તરિ પ્રયોગ અધા ૧૬ કાળોમાં થઈ શકે છે. પરંતુ નહાના, છીંકના વગેરે કેટલીક ક્રિયા અહુધા ભૂતકાલિક ક્રૂદંત થી અનેકા એટલે, પૂર્ણવર્તમાન, સામાન્યભૂત, પૂર્ણભૂત, સંભાવ્યભૂત, સંદિગ્ધભૂત અને પૂર્ણ સંકેતાર્થ એ કાળોમાં ભાવેપ્રયોગ માં આવે છે. જેમકે—

રામ ને નહાયા હૈ, લડકે ને છીંકા વગેરે.

૨૯૯—લાના, બોલના, મૂલના, એ સકર્મક ક્રિયાઓ ભૂતકાલિક

કુદંત થી અનેલા કાળોમાં અકર્મક ધાતુના કર્તૃવાચ્ય કર્તાસ્પ્રિયોગ પ્રમાણે પ્રયુક્ત થાય છે. જેમકે—

મેં કિતાબ લાયા, વહ શૂઠ બોલા, વહ અપના દુઃખ મૂલા.

અહીં રામ ને કિતાબ લાઈ, ઉસને શૂઠ બોલા, ઉસને અપના દુઃખ મૂલા એવો પ્રયોગ થતો નથી.

પ્રકરણ ૨૯મું

કાલ-રચના

‘હો’ ધાતુ

૩૦૦—‘હોના’ ક્રિયાના બે અર્થ છે (૧) સ્થિતિ દર્શક અથવા વિચ-
માનતા બોધક—ગુજરાતી ‘હવું’ આ અર્થમાં. એનો મૂળ સંસ્કૃત ધાતુ
‘અસ્’ છે. (૨) વિકાર દર્શક અથવા ઉત્પત્તિ-બોધક—ગુજરાતી ‘હોવું’
આ અર્થમાં. એનો મૂળ સંસ્કૃત ધાતુ ‘મૂ’ છે. સ્થિતિદર્શક ‘હો’ ધાતુનાં
૩૫ બીજી ક્રિયાઓની કાળરચનામાં સહાયકક્રિયા તરીકે વપરાય છે.
પણ તેનાં પોતાનાં અધાજ કાળનાં ૩૫ હોતા નથી. જ્યારે વિકારદર્શક
‘હોના’ ક્રિયાનાં સર્વકાળનાં ૩૫ હોય છે. તેના ફેટલાક કાળનાં ૩૫ સ્થિતિ
દર્શક ‘હોના’ નાં ૩૫ જેવાં જ હોય છે. અને ફેટલાક સ્થિતિદર્શક ‘હોના’
ની સહાયતાથી બને છે. સહાયક ૩૫૦ વિકાર દર્શક ‘હો’ ધાતુનાં છે, એ
મત અમને પ્રમાણભૂત લાગતું નથી.

અકર્મક ‘હો’ ધાતુ (હોના = હવું)

સામાન્ય વર્તમાન (હું છું)

કર્તા—પુંલિંગ, સ્ત્રીલિંગ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
ઉત્તમ	મેં હૂં	હમ હૈં
મધ્યમ	તૂ હૈ	તુમ હો
અન્ય	વહ હૈ	વે હૈ

સામાન્ય ભૂત (હું હતો, હતી)

પુલિંગ

સ્ત્રીલિંગ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
ઉત્તમ	મैं था	हम थे	मैं थी	हम थीं
મધ્યમ	तू था	तुम थे	तू थी	तुम थीं
અન્ય	वह था	वे थे	वह थी	वे थीं

સામાન્ય ભવિષ્યત્ કાલ (હું હોઈશ)

પુલિંગ

સ્ત્રીલિંગ

उ.	मैं हूँगा	हम होंगे	मैं हूँगी	हम होंगी
મ.	तू होगा	तुम होंगे	तू होगी	तुम होंगी
अ.	वह होगा	वे होंगे	वह होगी	वे होंगी

ટીપ—‘હૂંગા’ અને ‘હૂંગી’ ને સ્થાને ‘હોऊंगा’ અને ‘હોऊंगी’ એવાં ૩૫ પાછાં થાય છે.

સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ (હું હોઉં)

	એકવચન	બહુવચન
उ.	मैं होऊँ	हम हों
મ.	तू हो	तुम होओ
अ.	वह हो	वे हों

ટીપ—પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગનાં ૩૫ સરખાંજ છે.

સામાન્ય સંકેતાર્થ (હું હોત)

उ.	मैं होता	हम होते	मैं होती	हम होतीं
મ.	तू होता	तुम होते	तू होती	तुम होतीं
अ.	वह होता	वे होते	वह होती	वे होतीं

ટીપ—સ્થિતિદર્શક ‘હો’ ધાતુના ઉપર આપેલા કાળનાં ૩૫ ધતર ક્રિયાસાથે સહાયક ક્રિયા તરીકે આવે છે. સામાન્ય સંકેતાર્થ ને હેતુહેતુમદ્ભૂત પાછાં કહે છે.

અકર્મક ‘હો’ ધાતુ—(હોના=હોવું)

वर्तमान काल

सामान्य वर्तमान (६ था ७ धुं)

उ. मैं होता हूँ	हम होते हैं	मैं होती हूँ	हम होती हैं
म. तू होता है	तुम होते हो	तू होती है	तुम होती हो
अ. वह होता है	वे होते हैं	वह होती है	वे होती हैं

अपूर्ण वर्तमान (६ था ७ धुं)

उ. मैं हो रहा हूँ	हम हो रहे हैं	मैं हो रही हूँ	हम हो रही हैं
म. तू हो रहा है	तुम हो रहे हो	तू हो रही है	तुम हो रही हो
अ. वह हो रहा है	वे हो रहे हैं	वह हो रही है	वे हो रही हैं

पूर्ण वर्तमान-आसन्नभूत (६ थये धुं)

उ. मैं हुआ हूँ	हम हुए हैं	मैं हुई हूँ	हम हुई हैं
म. तू हुआ है	तुम हुए हो	तू हुई है	तुम हुई हो
अ. वह हुआ है	वे हुए हैं	वह हुई है	वे हुई हैं

संभाव्य वर्तमान (६ थतो ७ ७)

उ. मैं होता होऊँ	हम होते हों	मैं होती होऊँ	हम होती हों
म. तू होता हो	तुम होते होओ	तू होती हो	तुम होती होओ
अ. वह होता हो	वे होते हों	वह होती हो	वे होती हों

संदिग्ध वर्तमान (६ थतो ७ ७ शि)

उ. मैं होता हूँगा	हम होते होंगे	मैं होती हूँगी	हम होती होंगी
म. तू होता होगा	तुम होते होंगे	तू होती होगी	तुम होती होगी
अ. वह होता होगा	वे होते होंगे	वह होती होगी	वे होती होंगी

भूतकाल

सामान्य भूत (६ थये)

उ. मैं हुआ	हम हुए	मैं हुई	हम हुई
म. तू हुआ	तुम हुए	तू हुई	तुम हुई
अ. वह हुआ	वे हुए	वह हुई	वे हुई

અપૂર્ણ ભૂત (હું થતો હતો)

૩. મੈં હોતા થા	હમ હોતે થે	મੈં હોતી થી	હમ હોતી થી
મ. તૂ હોતા થા	તુમ હોતે થે	તૂ હોતી થી	તુમ હોતી થી
અ. વહ હોતા થા	વે હોતે થે	વહ હોતી થી	વે હોતી થી

પૂર્ણ ભૂત (હું થયો હતો)

૩. મੈં હુઆ થા	હમ હુએ થે	મੈં હુઈ થી	હમ હુઈ થી
મ. તૂ હુઆ થા	તુમ હુએ થે	તૂ હુઈ થી	તુમ હુઈ થી
અ. વહ હુઆ થા	વે હુએ થે	વહ હુઈ થી	વે હુઈ થી

સંભાવ્ય ભૂત (હું થયો હોઉં, હોઈશિ)

૩. મੈં હુઆ હોઁ	હમ હુએ હોં	મੈં હુઈ હોઁ	હમ હુઈ હોં
મ. તૂ હુઆ હો	તુમ હુએ હોઓ	તૂ હુઈ હો	તુમ હુઈ હોઓ
અ. વહ હુઆ હો	વે હુએ હોં	વહ હુઈ હો	વે હુઈ હોં

સંદિગ્ધ ભૂત (હું થયો હોઈશિ)

૩. મੈં હુઆ હૂંગા	હમ હુએ હોંગે	મੈં હુઈ હૂંગી	હમ હુઈ હોંગી
મ. તૂ હુઆ હોગા	તુમ હુએ હોગે	તૂ હુઈ હોગી	તુમ હુઈ હોગી
અ. વહ હુઆ હોગા	વે હુએ હોંગે	વહ હુઈ હોગી	વે હુઈ હોંગી

ભવિષ્યત્ કાલ

સામાન્ય ભવિષ્યત્ (હું થઈશિ)

૩. મੈં હૂંગા	હમ હોંગે	મੈં હૂંગી	હમ હોંગી
મ. તૂ હોગા	તુમ હોગે	તૂ હોગી	તુમ હોગી
અ. વહ હોગા	વે હોંગે	વહ હોગી	વે હોંગી

ટીપ—અને જાતના ‘હો’ ધાતુના સામાન્ય ભવિષ્યત્ અને સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ નાં ૩૫ સરખાંજ હોય છે. હોઁંગા, હોઁંગી એવાં ૩૫ પણ મળે છે.

સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ (હું હોઉં)

૩. મੈં હોઁ	હમ હોં
મ. તૂ હો	તુમ હોઓ
અ. વહ હો	વે હોં

ટીપ—પુલિસંગ અને ઋલિંગનાં ૩૫ સરખાંજ છે.

આજ્ઞાર્થ

પ્રત્યક્ષ વિધિ (હું થાઉં)

૩. મੈં હોજું	હમ હોં, હોવેં
મ. તૂ હો	તુમ હોં, હોઓ
અ. વહ હો	વે હોં, હોવેં

ટીપ—માનાથે ‘ આપ ’ સાથે ‘ હૂજિય’ અથવા ‘ હૂજિયગા ’ એવાં ૩૫ થાય છે.

પરોક્ષ વિધિ (તને)

મ. તૂ હોના, હૂજિયો	તુમ હોના, હૂજિયો
	આપ હૂજિયગા

ટીપ—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વિધિનાં ૩૫ સરખાંજ હોય છે. પરોક્ષ વિધિનો કેવળ મધ્યમ પુરુષ માંજ પ્રયોગ થાય છે.

સંકેતાર્થ

સામાન્ય સંકેતાર્થ (હેતુહેતુમદ્ભૂત) હું હોત.

૩. મેં હોતા	હમ હોતે	મેં હોતી	હમ હોતીં
મ. તૂ હોતા	તુમ હોતે	તૂ હોતી	તુમ હોતીં
અ. વહ હોતા	વે હોતે	વહ હોતી	વે હોતીં

અપૂર્ણ સંકેતાર્થ (હું થતો હોત)

૩. મેં હોતા હોતા	હમ હોતે હોતે	મેં હોતી હોતી	હમ હોતી હોતીં
મ. તૂ હોતા હોતા	તુમ હોતે હોતે	તૂ હોતી હોતી	તુમ હોતી હોતીં
અ. વહ હોતા હોતા	વે હોતે હોતે	વહ હોતી હોતી	વે હોતી હોતીં

ટીપ—‘ હોતા હોતા ’ ‘ હોતે હોતે ’ વગેરે દ્વિરૂપ રૂપોને લીધે કેટલાક વૈયાકરણો ‘ હો ’ ધાતુના અપૂર્ણ સંકેતાર્થ નાં ૩૫ સ્વીકારતા નથી.

પૂર્ણ સંકેતાર્થ (હું થતો હોત)

૩. મેં હુઆ હોતા	હમ હુણ હોતે	મેં હુઈ હોતી	હમ હુઈ હોતીં
મ. તૂ હુઆ હોતા	તુમ હુણ હોતે	તૂ હુઈ હોતી	તુમ હુઈ હોતીં
અ. વહ હુઆ હોતા	વે હુણ હોતે	વહ હુઈ હોતી	વે હુઈ હોતીં

૩૦૧—ઉપર વિકાર દર્શક ‘ હો ’ ધાતુના ૧૬ પ્રકારની કાલ રચના આપી છે. તેમાં સામાન્ય ભૂત, સામાન્ય ભવિષ્યત્, સંભાવ્ય ભવિષ્યત્, પ્રત્યક્ષ વિધિ, પરોક્ષવિધિ અને સામાન્ય સંકેતાર્થ એ છ કાળમાં સહાયક રૂપો લગાડવામાં આવ્યાં નથી.

૩૦૨—અનુવાક (૨૬૫) માં લખ્યાપ્રમાણે હિંદીમાં ક્રિયાના કાળનાં ૩૫ (૧) ધાતુને પ્રત્યય લગાડવાથી (૨) ક્રિયાના વર્તમાનકાલિક કૃદંત થી અને (૩) ક્રિયાના ભૂતકાલિક કૃદંત થી અને છે. ‘ હો ’ ધાતુનાં ઉપર આપેલાં ૩૫થી એ ૨૫૪ થશે. ક્રિયાના ૩૫ની સિદ્ધિતું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—

(અ) ધાતુને પ્રત્યય લગાડવાથી—(૧) સામાન્ય ભવિષ્યત્ (૨) સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ (૩) પ્રત્યક્ષ વિધિ (૪) પરોક્ષ વિધિ.

(આ) વર્તમાનકાલિક કૃદંત થી—(૧) સામાન્ય વર્તમાન (૨) સંભાવ્ય વર્તમાન (૩) સંદિગ્ધ વર્તમાન (૪) અપૂર્ણભૂત (૫) સામાન્ય સંકેતાર્થ (૬) અપૂર્ણ સંકેતાર્થ.

(ઇ) ભૂતકાલિક કૃદંત થી—(૧) પૂર્ણ વર્તમાન (આસન્નભૂત), (૨) સામાન્ય ભૂત (૩) પૂર્ણ ભૂત (૪) સંભાવ્ય ભૂત (૫) સંદિગ્ધ ભૂત (૬) પૂર્ણ સંકેતાર્થ.

પ્રકરણ ૩૦મું

કાલ-રચના

વર્તમાન કાલ

૩૦૩—વર્તમાન કાલ ના પાંચ ભેદ છે. (૧) સામાન્ય (૨) અપૂર્ણ (૩) પૂર્ણ (૪) સંભાવ્ય (૫) સંદિગ્ધ.

(૧) સામાન્ય વર્તમાન—સામાન્ય વર્તમાન થી ક્રિયાનો આરંભ બોલતી વખતે થયો છે એવો બોધ થાય છે. જેમકે—

રામ આતા હૈ । મૈ પઢતા હૂં ।

ક્રિયાના વર્તમાનકાલિક કૃદન્ત સાથે ‘હો’ ધાતુના સામાન્ય વર્તમાન નાં સહાયક ૩૫ જોડવાથી સામાન્ય વર્તમાન નાં ૩૫ બને છે.

(૨) અપૂર્ણ વર્તમાન—અપૂર્ણ વર્તમાન થી વર્તમાનકાલ માં કાય’ ચાલુ છે એવો બોધ થાય છે. જેમકે—

વિમાન ઉડ રહા હૈ । તૂ કહાં જા રહા હૈ ।

હમ જા રહે હૈ । લડકી પઢ રહી હૈ ।

મૂળ ધાતુમાં ‘રહ’ ધાતુના ભૂતકાલિક કૃદન્ત (રહા) સાથે ઉપર પ્રમાણે ‘હો’ ના સામાન્ય વર્તમાન નાં ૩૫ જોડવાથી અપૂર્ણ વર્તમાન નાં ૩૫ બને છે.

(૩) પૂર્ણ વર્તમાન—પૂર્ણ વર્તમાન થી ક્રિયા વર્તમાનકાલ માં પૂર્ણ થઈ છે એવો બોધ થાય છે. નિકટવર્તી કાળમાં ક્રિયાની સમાપ્તિ થઈ છે એ સૂચિત થવાથી પૂર્ણવર્તમાન ને આસન્નભૂત પણ કહે છે. જેમકે—

રામ આયા હૈ । મૈને ચિઠ્ઠી લિખી હૈ ।

ધાતુના ભૂતકાલિક કૃદન્ત સાથે ‘હો’ ધાતુના સામાન્ય વર્તમાન નાં ૩૫ જોડવાથી પૂર્ણ વર્તમાન નાં ૩૫ બને છે.

(૪) સંભાવ્ય વર્તમાન—સંભાવ્ય વર્તમાન થી ક્રિયાના વર્તમાનકાલ માં અનુમાન, ધૃત્તિ, કર્તવ્ય વગેરેનો બોધ થાય છે. જેમકે—

વહ ચલતા હો । શાયદ હસ સમય પાની બરસતા હો ।

ધાતુના વર્તમાનકાલિક કૃદન્ત સાથે ‘હો’ ધાતુનાં સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ નાં ૩૫ જોડવાથી સંભાવ્ય વર્તમાન નાં ૩૫ બને છે.

(૫) સંદિગ્ધ વર્તમાન—સંદિગ્ધ વર્તમાન થી ચાલુ ક્રિયાની ઘટનામાં સંદેહ સૂચિત થાય છે. જેમકે—વહ મુસે યાદ કરતા હોગા । લડકી સોતી હોગી ।

ધાતુના વર્તમાનકાલિક કૃદન્ત સાથે ‘હો’ ધાતુનાં સામાન્ય ભવિષ્યત્ નાં ૩૫ જોડવાથી સંદિગ્ધ વર્તમાન નાં ૩૫ બને છે.

वर्तमानकाल की रूपावली

अकर्मक 'उठ' धातु

सामान्य वर्तमान (उं उँ उँ)

पुँल्लिंग

स्त्रीलिंग

पुरुष एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
उ. मैं उठता हूँ	हम उठते हैं	मैं उठती हूँ	हम उठती हैं
म. तू उठता है	तुम उठते हो	तू उठती है	तुम उठती हो
अ. वह उठता है	वे उठते हैं	वह उठती है	वे उठती हैं

अपूर्ण वर्तमान (उं उँ उँ)

उ. मैं उठ रहा हूँ	हम उठ रहे हैं	मैं उठ रही हूँ	हम उठ रही हैं
म. तू उठ रहा है	तुम उठ रहे हो	तू उठ रही है	तुम उठ रही हो
अ. वह उठ रहा है	वे उठ रहे हैं	वह उठ रही है	वे उठ रही हैं

पूर्ण वर्तमान-आसन्न भूत (उं उँ उँ)

उ. मैं उठा हूँ	हम उठे हैं	मैं उठी हूँ	हम उठी हैं
म. तू उठा है	तुम उठे हो	तू उठी है	तुम उठी हो
अ. वह उठा है	वे उठे हैं	वह उठी है	वे उठी हैं

संभाव्य वर्तमान (उं उँ उँ)

उ. मैं उठता होऊँ	हम उठते हों	मैं उठती होऊँ	हम उठती हों
म. तू उठता हो	तुम उठते होओ	तू उठती हो	तुम उठती होओ
अ. वह उठता हो	वे उठते हों	वह उठती हो	वे उठती हों

संदिग्ध वर्तमान (उं उँ उँ)

उ. मैं उठता हूँगा	हम उठते होंगे	मैं उठती हूँगी	हम उठती होंगी
म. तू उठता होगा	तुम उठते होगे	तू उठती होगी	तुम उठती होगी
अ. वह उठता होगा	वे उठते होंगे	वह उठती होगी	वे उठती होंगी

टीप—पूर्ण वर्तमान नां ३५ भां भूतकालिक कृदंत नो उपयोग यतो होवाथी
 उटलाउ धातुओनुं भूतकालिक कृदंत ३५ ध्यानभां राअवा जेवुं छे,

જેમકે—આના-આયા, જીના-જિયા, જાના-ગયા, ચૂના-ચુઆ, હોના-હુઆ, મરના-મરા, મુઆ, (અક્રમક), છૂના-છુઆ, કરના-કિયા, દેના-દિયા, લેના-લિયા, પીના-પિયા, સીના-સિયા (સક્રમક).

સક્રમક 'લિખ' ધાતુ

સામાન્ય વર્તમાન (હું લખું)

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
ઉ.	મैं લિखता हूँ	हम लिखते हैं	मैं लिखती हूँ	हम लिखती हैं
મ.	तू लिखता है	तुम लिखते हो	तू लिखती है	तुम लिखती हो
અ.	वह लिखता है	वे लिखते हैं	वह लिखती है	वे लिखती हैं

અપૂર્ણ વર્તમાન (હું લખું છું)

ઉ.	मैं लिख रहा हूँ	हम लिख रहे हैं	मैं लिख रही हूँ	हम लिख रही हैं
મ.	तू लिख रहा है	तुम लिख रहे हो	तू लिख रही है	तुम लिख रही हो
અ.	वह लिख रहा है	वे लिख रहे हैं	वह लिख रही है	वे लिख रही हैं

પૂર્ણ વર્તમાન (મેં લખ્યું છે)

કર્મ-પુલિંગ (ગ્રંથ)

कर्ता

कर्म

એકવચન—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—ग्रन्थ—लिखा है
 बहुवचन—,, ,, ,, ,, ,, ,, —दो ग्रन्थ लिखे हैं

કર્મ-સ્ત્રીલિંગ (કવિતા)

कर्ता

कर्म

એકવચન—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—(कविता) लिखी है
 बहुवचन—,, ,, ,, ,, ,, ,, —(कविताएँ) लिखी हैं

ટીપ—(૧) ઉપર આપેલાં ૩૫ કર્તૃવાચ્ય કર્મણિ પ્રયોગ નાં છે. કર્મણિ પ્રયોગ હોવાથી ક્રિયાનું ૩૫ કર્મ ના લિંગ, વચન પ્રમાણે બદલાયું છે.

(૨) લાના, બોલના, મૂલના એ સક્રમક ક્રિયાઓ પૂર્ણ વર્તમાન માં અક્રમક ક્રિયા ના કર્તૃવાચ્ય કર્તરિ પ્રયોગ પ્રમાણે પ્રયુક્ત થાય છે. જેમકે, મੈં ગ્રંથ લાયા હૂં । મੈં કિતાબ લાયા હૂં । સીતા કિતાબ લાઈ હૈ । લડકી બોલી હૈ । રામ અપની કિતાબ મૂલા હૈ । બુઓ અનુવાક (૨૯૯).

(૩) જાના, ચુકના, વગેરે ક્રિયાના સંયોગથી બનેલી સંયુક્ત ક્રિયા ભૂતકાલિક કૃદન્ત થી બનેલા કાળોમાં અકર્મક ક્રિયા પ્રમાણે ચાલે છે. જેમકે—વહ સબ આમ खा गया है । मैं खत लिख चुका हूँ । वे अच्छी किताबें पढ़ चुके हैं ।

સંભાવ્ય વર્તમાન (હું લખતો હોઈશિ-હોઈ)

उ. मैं लिखता हूँ हम लिखते हैं मैं लिखती हूँ हम लिखती हैं
म. तू लिखता हो तुम लिखते होओ तू लिखती हो तुम लिखती होओ
अ. वह लिखता हो वे लिखते हों वह लिखती हो वे लिखती हों

સંદિગ્ધ વર્તમાન (હું લખતો હોઈશિ-હોઈ)

उ. मैं लिखता हूँगा हम लिखते होंगे मैं लिखती हूँगी हम लिखती होंगी
म. तू लिखता होगा तुम लिखते होगे तू लिखती होगी तुम लिखती होगी
अ. वह लिखता होगा वे लिखते होंगे वह लिखती होगी वे लिखती होंगी

પ્રકરણ ૩૧મું

કાલ-રચના

ભૂત કાલ

૩૦૪—ભૂત કાલ ના પાંચ ભેદ છે. (૧) સામાન્ય ભૂત (૨) અપૂર્ણ ભૂત (૩) પૂર્ણ ભૂત (૪) સંભાવ્ય ભૂત (૫) સંદિગ્ધ ભૂત.

(૧) સામાન્ય ભૂત—સામાન્ય ભૂતકાલ, ક્રિયાની સમાપ્તિ દર્શાવે છે. પરંતુ તે સમાપ્તિનો નિશ્ચિત કાળ તેનાથી સ્પષ્ટ થતો નથી. જેમકે, લખા ગયા । वह बंबई से आया ।

ધાતુના ભૂતકાલિક કૃદન્ત માં કર્તાના પુરુષ, લિંગ, વચન પ્રમાણે રૂપાંતર કરવાથી સામાન્ય ભૂત કાલ નાં રૂપ બને છે. સામાન્ય ભૂત કાલ માં સહાયક ક્રિયાની જરૂર હોતી નથી.

(૨) અપૂર્ણ ભૂત-અપૂર્ણ ભૂત થી ક્રિયા ગતકાળમાં સમાપ્ત થઈ ન હતી પરંતુ તેનું કાર્ય જારી હતું એવો બોધ થાય છે. જેમકે, મੈં પઢ રહા થા અથવા મੈં પઢતા થા । જવ મੈં વહૈં પહુંચા તવ વહ રહા થા-ચાતા થા ।

ધાતુના વર્તમાનકાલિક કૃદંત સાથે ‘ હો ’ ધાતુનાં સામાન્ય ભૂત કાલ નાં ૩૫ જોડવાથી અપૂર્ણ ભૂત કાલ નાં ૩૫ બને છે.

(૩) પૂર્ણ ભૂત-પૂર્ણ ભૂત થી ક્રિયાની સમાપ્તિ થયા ને ધણો વખત વીત્યો છે એવો બોધ થાય છે. જેમકે—મૈંને ઁનકો પત્ર લિખા થા । વહ કલ પૌંચ બજે આયા થા ।

ધાતુનાં ભૂત કાલિક કૃદંત સાથે ‘ હો ’ ધાતુનાં સામાન્ય ભૂતકાલ નાં ૩૫ જોડવાથી પૂર્ણ ભૂત નાં ૩૫ બને છે.

(૪) સંભાવ્ય ભૂત-સંભાવ્ય ભૂત થી ક્રિયાના ગત કાળમાં થયેલી અમુક એક ઘટનાનો સંભવ અથવા અનુમાન સૂચિત થાય છે. જેમકે, ઁસ સમય તક શાયદ ઁસને કામ પૂરા ક્રિયા હો ।

ધાતુનાં ભૂતકાલિક કૃદંત સાથે ‘ હો ’ ધાતુનાં સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ નાં ૩૫ જોડવાથી સંભાવ્ય ભૂતકાલ નાં ૩૫ બને છે.

(૫) સંદિગ્ધ ભૂત—સંદિગ્ધ ભૂત થી ગતકાળમાં થયેલી ક્રિયાની ઘટનામાં સંદેહ સૂચિત થાય છે. જેમકે—

ઁસને હમારી બાત સુની હોગી । વહ પૂના ગયા હોગા ।

ધાતુના ભૂતકાલિક કૃદંત સાથે ‘ હો ’ ધાતુનાં સામાન્ય ભવિષ્યત્ નાં ૩૫ જોડવાથી સંદિગ્ધ ભૂત નાં ૩૫ બને છે.

ભૂતકાલ ની રૂપાવલી

અકર્મક ‘ ઁઠ ’ ધાતુ

સામાન્ય ભૂત (હું ઁઠ્યો)

પૂંલિંગ

છીલિંગ

પુરુષ	અકર્મક	કર્મક	અકર્મક	કર્મક
ુ	ુકવચન	બહુવચન	ુકવચન	બહુવચન
ઁ.	મૈં ઁઠા	હમ ઁઠે	મૈં ઁઠી	હમ ઁઠીં
મ.	તૂ ઁઠા	તુમ ઁઠે	તૂ ઁઠી	તુમ ઁઠીં
અ.	વહ ઁઠા	વે ઁઠે	વહ ઁઠી	વહ ઁઠીં

अपूर्ण भूत (हुं उठते। उठते।)

- उ. मैं उठता था हम उठते थे मैं उठती थी हम उठती थीं
 म. तू उठता था तुम उठते थे तू उठती थी तुम उठती थीं
 अ. वह उठता था वे उठते थे वह उठती थी वे उठती थीं
 (मैं उठ रहा था, हम उठ रहे थे वगैरे ३५ पृष्ठ थाय छे.)

पूर्ण भूत (हुं उठ्ये। उठ्ये।)

- उ. मैं उठा था हम उठे थे मैं उठी थी हम उठी थीं
 म. तू उठा था तुम उठे थे तू उठी थी तुम उठी थीं
 अ. वह उठा था वे उठे थे वह उठी थी वे उठी थीं

संभाव्य भूत (हुं उठ्ये। होउं)

- उ. मैं उठा होऊँ हम उठे हों मैं उठी होऊँ हम उठी हों
 म. तू उठा हो तुम उठे होओ तू उठी हो तू उठी होओ
 अ. वह उठा हो वे उठे हों वह उठी हो वे उठी हों

संदिग्ध भूत (हुं उठ्ये। होउं—होई)

- उ. मैं उठा हूँगा हम उठे होंगे मैं उठी हूँगी हम उठी हूँगी
 म. तू उठा होगा तुम उठे होगे तू उठी होगी तुम उठी होगी
 अ. वह उठा होगा वे उठे होंगे वह उठी होगी वे उठी होंगी

सकर्मक ' लिख ' धातु

सामान्य भूत (भें लिख्युं)

कर्म-पुल्लिंग (ग्रंथ)

कर्ता

कर्म

- एकवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—ग्रंथ—लिखा
 बहुवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—दो ग्रंथ—लिखे

कर्म-स्त्रीलिंग (कविता)

कर्ता

कर्म

- एकवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—कविता—लिखी
 बहुवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—कविताएँ—लिखीं

अपूर्ण भूत (हुं लभ्यते हते)

उ. मैं लिखता था हम लिखते थे मैं लिखती थी हम लिखती थीं
म. तू लिखता था तुम लिखते थे तू लिखती थी तुम लिखती थीं
अ. वह लिखता था वे लिखते थे वह लिखती थी वे लिखती थीं

पूर्ण भूत (मे' लभ्यु हतुं)

कर्म—पुँल्लिंग (ग्रंथ)

कर्ता

कर्म

एकवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—ग्रंथ—लिखा था
बहुवचन— ,, ,, ,, ,, ,, ,, -दो ग्रंथ-लिखे थे

कर्म—स्त्रीलिंग (कविता)

एकवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—कविता—लिखी थी
बहुवचन— ,, ,, ,, ,, ,, ,, -कविताएँ-लिखी थीं

संभाव्य भूत (मे' लभ्युं हशे-होय)

कर्म—पुँल्लिंग (ग्रंथ)

एकवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—ग्रंथ—लिखा हो
बहुवचन— ,, ,, ,, ,, ,, ,, -दो ग्रंथ-लिखे हों

कर्म—स्त्रीलिंग (कविता)

एकवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—कविता—लिखी हो
बहुवचन— ,, ,, ,, ,, ,, ,, -कविताएँ-लिखी हों

संदिग्ध भूत (मे' लभ्युं हशे-होय)

कर्म—पुँल्लिंग (ग्रंथ)

एकवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—ग्रंथ—लिखा होगा
बहुवचन— ,, ,, ,, ,, ,, ,, -दो ग्रंथ-लिखे होंगे

कर्म—स्त्रीलिंग (कविता)

एकवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—कविता—लिखी होगी
बहुवचन— ,, ,, ,, ,, ,, ,, -कविताएँ-लिखी होंगी

પ્રકરણ ૩૨મું

કાલ-રચના

ભવિષ્યત્ કાલ

૩૦૫—ભવિષ્યત્ કાલ ના બે ભેદ છે. (૧) સામાન્ય અને (૨) સંભાવ્ય.

(૧) સામાન્ય ભવિષ્યત્—સામાન્ય ભવિષ્યત્ થી કિયાની શરૂઆત થવાની છે એવો ભોધ થાય છે. જેમકે, સંબેરા હોગા । રામ યહ કામ કરેગા ।

(૨) ધાતુને નીચેના પ્રત્યય લગાડવાથી સામાન્ય ભવિષ્યત્ નાં રૂપ બને છે:—

	પુલ્લિંગ		સ્ત્રીલિંગ	
પુરુષ	एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
उत्तम	ऊँगा	एँगे	ऊँगी	एँगी
मध्यम	एगा	ओगे	एगी	ओगी
अन्य	एगा	एँगे	एगी	एँगी

(૩૦૬) જે ધાતુના અંતમાં આ, ઈ, ઊ અને ઓ હોય તેને ઉપરના પ્રત્યયોમાંના ए અને एँ ને સ્થાને લે અથવા લે વિકલ્પથી લગાડવામાં આવે છે. જેમકે,

पाएगा-पावेगा, खाएगी-खावेगी, सोएँगे-सोवेंगी.

(૩૦૭) આકારાંત ધાતુને ए અને एँ ને બદલે य અને यँ પણ લગાડવામાં આવે છે. જેમકે,

ल-लएगा-लयगा, लवेगा; लएँगे-लयेंगे-लवेंगे.

(૩૦૮) ईकारान्त ધાતુને લે અથવા લે સિવાય બીજા પ્રત્યય લગાડતી વખતે અંત્ય ई હ્રસ્વ થઈ જાય છે. જેમકે—पी-पिऊँगा, पिएँगे, पीवेंगे.

(૩૦૯) ईकारान्त ધાતુને ए અને एँ ને બદલે ये અને यँ એવા પ્રત્યયો પણ લાગે છે. જેમકે, पी-पिएगा-पियेगा, पिएँगे, पियेंगे, पीवेंगे.

(ઊ) ઝકારાંત ધાતુનો અંત્ય ઝ, વે અને વેં સિવાય બીજા પ્રત્યય સાથે હ્રસ્વ થઈ જાય છે. જેમકે,

છૂ-છુણા-છુણે-છૂવે, છૂઝે.

(એ) ઇકારાંત ધાતુમાં ઇ, ઈ ને સ્થાને વે, વેં આવે છે. જેમકે, સેવે, સેવે.

(ઐ) ‘દે’ અને ‘લે’ ધાતુના અંત્ય ‘ઈ’ નો લોપ થઈ જાય છે. જેમકે, દૂં-દૂં, લૂં-લૂં, દો, લો.

(૨) સંભાવ્ય ભવિષ્યત્—સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ થી ભવિષ્યની ક્રિયાના સંભવનો ખોધ થાય છે. જેમકે,

રામ કા યશ્ન વેદે । શાયદ આજ મેહ વરસે ।

સામાન્ય ભવિષ્યત્ ના પ્રત્યયોમાંથી ગા, ગે, ગી કાઢી નાખવાથી સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ ના પ્રત્યયો બની જાય છે.

ભવિષ્યત્ કાલ ની રૂપાવલી

ભવિષ્યત્ કાલ

અકર્મક ‘ઉઠ’ ધાતુ

સામાન્ય ભવિષ્યત્ (હું ઉઠીશ)

પુલ્લિંગ

સ્ત્રીલિંગ

પુરુષ એકવચન

બહુવચન

બહુવચન

૩. મૈં ઉઠૂં

હમ ઉઠેંગે

મૈં ઉઠૂં

હમ ઉઠેંગી

મ. તૂ ઉઠેંગા

તુમ ઉઠેંગે

તૂ ઉઠેંગી

તુમ ઉઠેંગી

અ. વહ ઉઠેંગા

વે ઉઠેંગે

વહ ઉઠેંગી

વે ઉઠેંગી

સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ (હું ઉઠું)

૩. મૈં ઉઠૂં

હમ ઉઠે

મૈં ઉઠૂં

હમ ઉઠે

મ. તૂ ઉઠે

તુમ ઉઠે

તૂ ઉઠે

તુમ ઉઠે

અ. વહ ઉઠે

વે ઉઠે

વહ ઉઠે

વે ઉઠે

सकर्मक 'लिख' धातु

सामान्य भविष्यत् (हुं लप्पीश)

उ. मैं लिखूंगा	हम लिखेंगे	मैं लिखूंगी	हम लिखेंगी
म. तू लिखेगा	तुम लिखोगे	तू लिखेगी	तुम लिखोगी
अ. वह लिखेगा	वे लिखेंगे	वह लिखेगी	वे लिखेंगी

संभाव्य भविष्यत् (हुं लप्पुं)

उ. मैं लिखूँ	हम लिखें	मैं लिखूँ	हम लिखें
म. तू लिखे	तुम लिखो	तू लिखे	तुम लिखो
अ. वह लिखे	वे लिखें	वह लिखे	वे लिखें

स्त्रा—हम खाएँगे—	खायँगे	— खावेंगे	} सामान्य भविष्यत्
तू खाएगी—	खायगी	— खावेगी	
” —हम खाएँ—	खायँ	— खावें	} सामान्य भविष्यत्
तू खाए—	खाय	— खावें	
पि—हम पिएँगी—	पियेंगी	— पीवेंगी	} सामान्य भविष्यत्
तू पिएगी—	पियेंगी	— पीवेगी	
” —हम पिएँ—	हम पियें—	पीवें—	सामान्य भविष्यत्
छू—मैं छुऊँगा—	हम छुएँगे—	हम छूवेंगे—	सामान्य भवि.
मैं छुऊँ—	हम छुएँ—	हम छूवें—	संभाव्य ”
तू छुए—	तू छूवे—	— —	” ”

सामान्य भविष्यत्

दे—मैं दूँगा	हम देंगे	मैं दूँगी	हम देंगी
तू देगा	तुम दोगे	तू देगी	तुम दोगी
वह देगा	वे देंगे	वह देगी	वे देंगी

(आ प्रभाषेण 'ले' धातुनां ३५ सभञ्जनां)

संभाव्य भविष्यत्

मैं दूँ, हम दें, तू दे, तुम दो, वह दे, वे दें, (पुँल्लिङ्ग-स्त्री०)

પ્રકરણ ૩૩મું

કાલ-રચના

સંકેતાર્થ

૩૦૬—સંકેતાર્થ ના ત્રણ ભેદ છે. (૧) સામાન્ય (૨) અપૂર્ણ (૩) પૂર્ણ.

(૧) સામાન્ય સંકેતાર્થ—સામાન્ય સંકેતાર્થ થી અમુક એક કાર્ય ગતકાળમાં થવાનો સંભવ હોવા છતાં બીજા કોઈ કાર્યને લીધે તે સિદ્ધ ન થયું એવો બોધ થાય છે. જેમકે—

વહ મેરે યહાં આતા તો મૈં ઉસકે યહાં જાતા ।

તૂ જો અસલી ક્ષત્રિય હોતા તો રણક્ષેત્ર સે ન ભાગતા ।

૩૦૭—સામાન્ય સંકેતાર્થ ને હેતુહેતુમદ્ભૂત કાલ પણ કહે છે. યુજરાતીના ભૂતકાળનો ક્રિયાતિપત્યથં હિંદીના સામાન્ય સંકેતાર્થ નો સમાનાર્થક છે.

ધાતુના વર્તમાનકાલિક કૃદંત માં કર્તાના પુરુષ, લિંગ, વચનપ્રમાણે રૂપાંતર કરવાથી સામાન્યસંકેતાર્થ નાં રૂપ બને છે.

૩૦૮—(૨) અપૂર્ણ સંકેતાર્થ—અપૂર્ણ સંકેતાર્થ થી અપૂર્ણભૂતકાલિક ક્રિયાની અસિદ્ધિ સૂચિત થાય છે. જેમકે—

અગર વહ દવા પીતા હોતા તો આજ વહ સ્વેલતા ।

૩૦૯—પૂર્ણ સંકેતાર્થ—પૂર્ણ સંકેતાર્થ થી ભૂતકાલિક ક્રિયાની અસિદ્ધિ સૂચિત થાય છે. જેમકે—

ઉસને મુશ્કો કહા હોતા તો મૈંને ઉસકી મદદ કી હોતી ।

ધાતુના ભૂતકાલિક કૃદંત ના રૂપ સાથે ‘હો’ ધાતુના સામાન્ય સંકેતાર્થ નાં રૂપ જોડવાથી પૂર્ણ સંકેતાર્થ નાં રૂપ બને છે.

સંકેતાર્થ ની રૂપાવલી

અકર્મક ‘ઉઠ’ ધાતુ

સંકેતાર્થ—હેતુહેતુમદ્ભૂત—(હું ઉઠત)

પુલ્લિંગ

સ્ત્રીલિંગ

પુરુષ એકવચન

બહુવચન

એકવચન

બહુવચન

હું. મૈં ઉઠતા

હમ ઉઠતે

મૈં ઉઠતી

હમ ઉઠતી

म. तू उठता	तुम उठते	तू उठती	तुम उठतीं
अ. वह उठता	वे उठते	वह उठती	वे उठतीं

अपूर्ण संकेतार्थ—(हुं उठने। होता)

उ. मैं उठता होता	हम उठते होते	मैं उठती होती	हम उठतीं होतीं
म. तू उठता होता	तुम उठते होते	तू उठती होती	तुम उठती होतीं
अ. वह उठता होता	वे उठते होते	वह उठती होती	वे उठती होतीं

पूर्ण संकेतार्थ (हुं उठ्या। होता)

उ. मैं उठा होता	हम उठे होते	मैं उठी होती	हम उठी होतीं
म. तू उठा होता	तुम उठे होते	तू उठी होती	तुम उठी होतीं
अ. वह उठा होता	वे उठे होते	वह उठी होती	वे उठी होतीं

सकर्मक 'लिख' धातु

सामान्य संकेतार्थ (हुं लिखत)

उ. मैं लिखता	हम लिखते	मैं लिखती	हम लिखतीं
म. तू लिखता	तुम लिखते	तू लिखती	तुम लिखतीं
अ. वह लिखता	वे लिखते	वह लिखती	वे लिखतीं

अपूर्ण संकेतार्थ (हुं लिखते। होता)

उ. मैं लिखता होता	हम लिखते होते	मैं लिखती होती	हम लिखती होतीं
म. तू लिखता होता	तुम लिखते होते	तू लिखती होती	तुम लिखती होतीं
अ. वह लिखता होता	वे लिखते होते	वह लिखती होती	वे लिखती होतीं

पूर्ण संकेतार्थ (मैं लिख्युं होता)

कर्म-पुंल्लिंग (ग्रंथ)

एकवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—ग्रंथ—लिखा होता

बहुवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—दो ग्रंथ—लिखे होते

कर्म-स्त्रीलिंग (कविता)

एकवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—कविता—लिखी होती

बहुवचन—मैंने, हमने, तूने, तुमने, उसने, उन्होंने—कविताएँ—लिखी होतीं

પ્રકરણ ૩૪મું

કાલ-રચના

આજ્ઞાર્થ અથવા વિધિ કાલ

૩૧૦—આજ્ઞાર્થ ના બે ભેદ છે. (૧) પ્રત્યક્ષ વિધિ અને (૨) પરોક્ષ વિધિ.

(૧) પ્રત્યક્ષ વિધિ—પ્રત્યક્ષ વિધિ થી આજ્ઞા, પ્રવર્તના વગેરેનું પાલન, બોલનાર સમક્ષ થશે એવો બોધ થાય છે. જેમકે—

મોહન પુસ્તક પઢ । તૂ મેરે સાથ ચલ ।

૩૧૧—પ્રત્યક્ષ વિધિ નાં ૩૫ નીચે પ્રમાણે બને છે—

(અ) પ્રત્યક્ષ વિધિ નાં ૩૫ સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ નાં ૩૫ જેવાં હોય છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ વિધિ નું મધ્યમ પુરુષ એક વચન નું ૩૫ સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ ના મધ્યમ પુરુષ એક વચન નાં ૩૫થી થોડું ભિન્ન હોય છે. જેમકે—

તૂ ચલ—પ્રત્યક્ષ વિધિ (તું ચાલ)

તૂ ચલે—સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ (તું ચાલે)

એટલે, પ્રત્યક્ષ વિધિ નું મધ્યમ પુરુષ એકવચન નું ૩૫ ધાતુના મૂળ ૩૫ જેવું જ હોય છે.

(આ) માનાર્થે ‘ આપ ’ સાથે મધ્યમ પુરુષ માં ધાતુસાથે ‘ રૂયે ’ બોડવામાં આવે છે. જેમકે—

આ—આરૂયે, આરૂય, લિખ—લિખિય, લિખિયે.

સુન—સુનિયે, જા—જારૂયે.

(ઇ) કરના, દેના, પીના, લેના એને હોના એ ક્રિયાઓનું માનાર્થે મધ્યમ પુરુષ નું ૩૫ નીચે પ્રમાણે થાય છે—

કરના—કીજિય, દેના—દીજિય, પીના—પીજિય, લેના—લીજિય, હોના—હૂજિય.

(ઈ) ‘ चाहिए ’ વાસ્તવમાં ‘ चाह ’ ધાતુનું માનાર્થે મધ્યમ પુરુષ નું ૩૫ છે. પણ એનાથી તાત્કાલિક આવશ્યકતાનો બોધ થાય છે. જેમકે—

મુझे पानी चाहिए । आपको क्या चाहिए ।

(૬) વિશેષ આદર બતાવવા માટે ‘ આપ ’ ની સાથે ધાતુને ‘ હયેગા ’ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. જેમકે—

આ-આહયેગા, સુન-સુનિયેગા, કર-કરિયેગા,

જા-જાહયેગા, જા-જાહયેગા.

ટીપ—આહયેગા, સુનિયેગા વગેરે રૂપો સામાન્ય ભવિષ્યત્ ના અર્થમાં પણ આવે છે. જેમકે, આપ ફિર કબ આહયેગા ? આપ શામકો પાંચ બજે મિલિયેગા ।

(૨) પરોક્ષ વિધિ—પરોક્ષ વિધિ થી આજ્ઞા, પ્રવર્તના વગેરેનું પાલન બોલનારની ગેરહાજરીમાં (પરોક્ષમાં) થોડા વખત પછી થવાનું છે એવો બોધ થાય છે. જેમકે, તૂ કલ આના (તું કાલે આવજે), પત્ર લિખના— (કાગળ લખજે).

પરોક્ષ વિધિ ક્રૂપા મધ્યમ પુરુષ માંજ હોય છે. અતે બંને વચનોમાં તેનું રૂપ એકજ રહે છે. જેમકે, તૂ ચલના, તૂ ચલિયો, તુમ ચલના, તુમ ચલિયો ।

૩૧૨—પરોક્ષવિધિ નાં રૂપ નીચેપ્રમાણે બને છે:—

(અ) ક્રિયાના સાધારણ રૂપ નોજ પરોક્ષ વિધિ માં પ્રયોગ થાય છે. જેમકે

ચલ-ચલના-તૂ ચલના, તુમ ચલના,

જા-જાના-તૂ જાના, તુમ-જાના,

રહ-રહના-તૂ રહના, તુમ રહના-જાતે રહના

(આ) વહાલ અથવા વાતસલ્યના ભાવમાં ધાતુને ‘ હયો ’ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. જેમકે,

કર-કરિયો—‘ કરિયો ના બેકદરી ’

જા-જાહયો, પઢ-પઢિયો, જા-જાહયો.

લિખ-લિખિયો—જત લિખતે રહિયો ।

વિધિકાલ ની રૂપાવલી

અકર્મક ‘ ઉઠ ’ ધાતુ

પ્રત્યક્ષ વિધિ (હું ઉઠું)

પરોક્ષ વિધિ (તું ઉઠજે)

હ. મૈં ઉઠૂં

હમ ઉઠે

—

—

મ. તૂ ઉઠ

તુમ ઉઠો

તૂ ઉઠના, ઉઠિયો

તુમ ઉઠના, ઉઠિયો

અ. વહ ઉઠે

વે ઉઠે

—

—

(માનાથે) આપ ઉઠિયે, ઉઠિયેગા

(માનાથે) આપ ઉઠિયેગા

સકર્મક 'લિખ' ધાતુ

પ્રત્યક્ષ વિધિ (હું લખું) પરોક્ષ વિધિ (તું લખજે)

૩. મૈં લિખ્	હમ લિખે	—	—
મ. તૂ લિખ	તુમ લિખો	તૂ લિખના, લિખિયો	તુમ લિખના, લિખિયો
અ. વહ લિખે	વે લિખે	—	—
(માનાર્થે)	આપ લિખિયેગા	(માનાર્થે)	આપ લિખિયેગા

પ્રકરણ ૩૫મું

કાલ-રચના

ક્રિયાનાં રૂપાખ્યાન

૩૧૩—પ્રત્યેક ધાતુ દરેક કાલ, પ્રયોગ અથવા અર્થ માં પ્રયુક્ત થતો નથી. પોતાના વિશિષ્ટ અર્થ (આશય) ને લીધે, અમુક કાલ, પ્રયોગ અને અર્થ માંજ તે પ્રયુક્ત થાય છે. અકર્મક અને સકર્મક ધાતુનાં રૂપ કયા કયા કાળ, પ્રયોગ અને અર્થમાં સંભવિત છે તે નીચે બતાવ્યું છે:—

(૨૫) અકર્મક ધાતુ

(૬) કર્તૃવાચ્ય-કર્તરિ પ્રયોગ-નિશ્ચયાર્થ

- (૧) સામાન્ય વર્તમાન — તૂ ચલતા હૈ ।
- (૨) પૂર્ણ વર્તમાન — તૂ ચલા હૈ ।
- (૩) સામાન્ય ભૂત — તૂ ચલા ।
- (૪) અપૂર્ણ ભૂત — તૂ ચલતા થા
- (૫) પૂર્ણ ભૂત — તૂ ચલા થા
- (૬) સામાન્ય ભવિષ્યત્ — તૂ ચલેગા

કર્તૃવાચ્ય-કર્તરિપ્રયોગ-સંભાવનાર્થ

- (૧) સંભાવ્ય વર્તમાન — તૂ ચલતા હો
- (૨) સંભાવ્ય ભૂત — તૂ ચલા હો
- (૩) સંભાવ્ય ભવિષ્યત્ — તૂ ચલે

कर्तृवाच्य-कर्तरिप्रयोग-संदेहार्थ

- (१) संदिग्ध वर्तमान — तू चलता होगा
 (२) संदिग्ध भूत — तू चला होगा

कर्तृवाच्य-कर्तरिप्रयोग-आज्ञार्थ

- (१) प्रत्यक्ष विधि — तू चल
 (२) परोक्ष विधि — तू चलना

कर्तृवाच्य-कर्तरिप्रयोग-संकेतार्थ

- (१) सामान्य संकेतार्थ — तू चलना
 (२) अपूर्ण संकेतार्थ — तू चलता होता
 (३) पूर्ण संकेतार्थ — तू चला होता

(५) कर्तृवाच्य-भावे प्रयोग-निश्चयार्थ

(' चल ' धातुने कर्तृवाच्य भावे प्रयोग होता नथी.)

- (१) पूर्ण वर्तमान — तूने नहाया है ।
 (२) सामान्य भूत — तूने नहाया ।
 (३) पूर्ण भूत — तूने नहाया था ।

कर्तृवाच्य-भावे प्रयोग-संभावनार्थ

- (१) संभाव्य भूत — तूने नहाया हो ।

कर्तृवाच्य-भावे प्रयोग-संदेहार्थ

- (१) संदिग्ध भूत — तूने नहाया होगा ।

कर्तृवाच्य-भावे प्रयोग-आज्ञार्थ

— (होता नथी.)

कर्तृवाच्य-भावे प्रयोग-संकेतार्थ

- (१) पूर्ण संकेतार्थ — तूने नहाया होता ।

(५) भाववाच्य-भावे प्रयोग-निश्चयार्थ

- (१) सामान्य वर्तमान — तुझसे चला जाता है ।
 (२) पूर्ण वर्तमान — तुझसे चला गया है ।

- (३) सामान्य भूत — तुझसे चला गया ।
 (४) अपूर्ण भूत — तुझसे चला जाता था ।
 (५) पूर्ण भूत — तुझसे चला गया था ।
 (६) सामान्य भविष्यत् — तुझसे चला जाएगा ।

भाववाच्य-भावे प्रयोग-संभावनार्थ

- (१) संभाव्य वर्तमान — तुझसे चला जाता हो ।
 (२) संभाव्य भूत — तुझसे चला गया हो ।
 (३) संभाव्य भविष्यत् — तुझसे चला जाए ।

भाववाच्य-भावे प्रयोग-संदेहार्थ

- (१) संदिग्ध वर्तमान — तुझसे चला जाता होगा ।
 (२) संदिग्ध भूत — तुझसे चला गया होगा ।

भाववाच्य भावे प्रयोग-आज्ञार्थ

- (१) प्रत्यक्ष विधि — तुझसे चला जाए ।

भाववाच्य भावे प्रयोग संकेतार्थ

- (१) सामान्य संकेतार्थ — तुझसे चला जाता ।
 (२) अपूर्ण संकेतार्थ — तुझसे चला जाता होता ।
 (३) पूर्ण संकेतार्थ — तुझसे चला गया होता ।

(२५५) सकर्मक धातु

(५) कर्तृवाच्य-कर्तरि प्रयोग-निश्चयार्थ

- (१) सामान्य वर्तमान — तू लिखता है ।
 (२) अपूर्ण भूत — तू लिखता था ।
 (३) सामान्य भविष्यत् — तू लिखेगा ।

कर्तृवाच्य-कर्तरि प्रयोग-संभावनार्थ

- (१) संभाव्य वर्तमान — तू लिखता हो ।
 (२) संभाव्य भविष्यत् — तू लिखे ।

कर्तृवाच्य-कर्तरि प्रयोग-संदेहार्थ

- (१) संदिग्ध वर्तमान — तू लिखता होगा ।

कर्तृवाच्य-कर्तरि प्रयोग-आज्ञार्थ

- (१) प्रत्यक्ष विधि — तू लिख ।
 (२) परोक्ष विधि — तू लिखना ।

कर्तृवाच्य-कर्तरि प्रयोग-संकेतार्थ

- (१) सामान्य — तू लिखता ।
 (२) अपूर्ण — तू लिखता होता ।

(५) कर्तृवाच्य—कर्मणि प्रयोग—निश्चयार्थ

- (१) सामान्य भूत — तूने (ग्रंथ) लिखा ।
 (२) पूर्ण भूत — तूने लिखा था ।
 (३) पूर्ण वर्तमान — तूने लिखा है ।

कर्तृवाच्य-कर्मणि प्रयोग-संभावनार्थ

- (१) संभाव्य भूत — तूने लिखा हो ।

कर्तृवाच्य—कर्मणि प्रयोग—संदेहार्थ

- (१) संदिग्ध भूत — तूने लिखा होगा ।

कर्तृवाच्य—कर्मणि प्रयोग—आज्ञार्थ

(छोटे नथी.)

कर्तृवाच्य—कर्मणि प्रयोग—संकेतार्थ

- (१) पूर्ण संकेतार्थ — तूने लिखा होता ।

(३) कर्तृवाच्य—भावे प्रयोग—निश्चयार्थ

- (१) पूर्ण वर्तमान — तूने (रामको) बुलाया है ।
 (२) सामान्य भूत — तूने बुलाया ।
 (३) पूर्ण भूत — तूने बुलाया था ।

कर्तृवाच्य—भावे प्रयोग—संभावनार्थ

- (१) संभाव्य भूत — तूने बुलाया हो ।

कर्तृवाच्य—भावे प्रयोग—संदेहार्थ

- (१) संदिग्ध भूत — तूने बुलाया होगा ।

कर्तृवाच्य—भावे प्रयोग—आज्ञार्थ
(होता नथी.)

कर्तृवाच्य—भावे प्रयोग—संकेतार्थ

(१) पूर्ण संकेतार्थ — तूने बुलाया होता ।

(ध) कर्मवाच्य—कर्मणि प्रयोग—निश्चयार्थ

(१) सामान्य वर्तमान— तुझसे (ग्रंथ) लिखा जाता है ।

(२) पूर्ण वर्तमान — तुझसे लिखा गया है ।

(३) सामान्य भूत — तुझसे लिखा गया ।

(४) अपूर्ण भूत — तुझसे लिखा जाता था ।

(५) पूर्ण भूत — तुझसे लिखा गया था ।

(६) सामान्य भविष्यत्— तुझसे लिखा जाएगा ।

कर्मवाच्य—कर्मणि प्रयोग—संभावनार्थ

(१) संभाव्य वर्तमान — तुझसे लिखा जाता हो ।

(२) संभाव्य भूत — तुझसे लिखा गया हो ।

(३) संभाव्य भविष्यत्— तुझसे लिखा जाए ।

कर्मवाच्य—कर्मणि प्रयोग—संदेहार्थ

(१) संदिग्ध वर्तमान — तुझसे लिखा जाता होगा ।

(२) संदिग्ध भूत — तुझसे लिखा गया होगा ।

कर्मवाच्य—कर्मणि प्रयोग—आज्ञार्थ

(१) प्रत्यक्ष विधि — तुझसे लिखा जाय ।

(२) परोक्ष विधि — होता नथी.

टी५—‘ देखा जा ’ उध्याना परोक्ष विधिनुं ३५—तू देखा जाना ।

कर्मवाच्य—कर्मणि प्रयोग—संकेतार्थ

(१) सामान्य संकेतार्थ— तुझसे लिखा जाता ।

(२) अपूर्ण संकेतार्थ — तुझसे लिखा जाता होता ।

(३) पूर्ण संकेतार्थ — तुझसे लिखा गया होता ।

(૬) કર્મવાચ્ય—ભાવે પ્રયોગ—નિશ્ચયાર્થ

- (૧) સામાન્ય વર્તમાન — તુझसे (નૌકર કો) મેજા જાતા હૈ ।
 (૨) પૂર્ણ વર્તમાન — તુझसे મેજા ગયા હૈ ।
 (૩) સામાન્ય ભૂત — તુझसे મેજા ગયા ।
 (૪) અપૂર્ણ ભૂત — તુझसे મેજા જાતા થા ।
 (૫) પૂર્ણ ભૂત — તુझसे મેજા ગયા થા ।
 (૬) સામાન્ય ભવિષ્યત્— તુझसे મેજા જાएगा ।

કર્મવાચ્ય—ભાવે પ્રયોગ—સંભાવનાર્થ

- (૧) સંભાવ્ય વર્તમાન — તુझसे મેજા જાતા હો ।
 (૨) સંભાવ્ય ભૂત — તુझसे મેજા ગયા હો ।
 (૩) સંભાવ્ય ભવિષ્યત્— તુझसे મેજા જાए ।

કર્મવાચ્ય—ભાવે પ્રયોગ—સંદેહાર્થ

- (૧) સંદિગ્ધ વર્તમાન — તુझसे મેજા જાતા હોગા ।
 (૨) સંદિગ્ધ ભૂત — તુझसे મેજા ગયા હોગા ।

કર્મવાચ્ય—ભાવે પ્રયોગ—આજ્ઞાર્થ

- (૧) પ્રત્યક્ષવિધિ — તુझसे મેજા જાય ।
 (૨) પરોક્ષવિધિ — હોતો નથી.

કર્મવાચ્ય—ભાવે પ્રયોગ—સંકેતાર્થ

- (૧) સામાન્ય સંકેતાર્થ— તુझसे મેજા જાતા ।
 (૨) અપૂર્ણ સંકેતાર્થ — તુझसे મેજા જાતા હોતા ।
 (૩) પૂર્ણ સંકેતાર્થ — તુझसे મેજા ગયા હોતા ।

પ્રકરણ ૩૬ મું

ક્રિયા-વિચાર

સંયુક્ત ક્રિયા

૩૧૪—કોઈ વિશેષ અર્થમાં બે કે બેથી વધારે ક્રિયા બેગી થઈ એક ક્રિયા બની ગય છે તે સંયુક્ત ક્રિયા કહેવાય છે. જેમકે,

વહ મુઝે કહાની સુનાને લગા । उसने तलवार फेंक दी । એમાં સુનના અને લગના તેમજ ફેંકના અને દેના આ બધાં ક્રિયા વિશિષ્ટ અર્થમાં ભેગી (સંયુક્ત) થઈ છે.

૩૧૫—સંયુક્ત ક્રિયા માં મુખ્ય અર્થવાળી ક્રિયા પોતાના કૃદંત ના રૂપ માં રહે છે અને સહાયક ક્રિયા પુરુષ, લિંગ, વચન, વાચ્ય, કાળ અને અર્થ પ્રમાણે બદલાય છે. જેમકે. ‘વહ મુઝે કહાની સુનાને લગા ।’ અહીં સુનાને એ ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા અથવા સામાન્ય કૃદંત છે અને લગના એ ક્રિયા સામાન્ય ભૂતકાલ માં છે.

૩૧૬—સહાયક ક્રિયા અકર્મક અથવા સકર્મક હોય તેો સંયુક્ત ક્રિયા પણ સહાયક ક્રિયાપ્રમાણે અકર્મક કે સકર્મક થાય છે. જેમકે.

પઢના—उसने किताब पढ़ी—वह किताब पढ़ चुका ।

ખાના—मैंने रोटी खाई— मैं रोटी खा सका ।

લેના— उसने रुपये लिये— उसने रुपये ले लिये ।

કરના—उसने काम किया— उसने काम कर लिया ।

૩૧૭—૩૫ પ્રમાણે સંયુક્ત ક્રિયા આઠ પ્રકારની હોય છે—

(૧) ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા (સામાન્ય કૃદંત ના યોગથી)—	બુએ	અનુવાક ૨૪૧
(૨) વર્તમાનકાલિક કૃદંત ના યોગથી—	,,	,, ૨૪૩
(૩) ભૂતકાલિક કૃદંત ના યોગથી—	,,	,, ૨૪૪
(૪) પૂર્વકાલિક કૃદંત ના યોગથી—	,,	,, ૨૪૯
(૫) અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદંત ના યોગથી—	,,	,, ૨૫૨
(૬) પૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદંત ના યોગથી—	,,	,, ૨૫૪
(૭) સંજ્ઞા (નામ) અથવા વિદોષણ ના યોગથી—		
(૮) પુનરુક્ત સંયુક્ત ક્રિયા.		

૩૧૮—આના, ઉઠના, કરના, ચાહના, ચુકના, જાના, દેના, ઢાલના, પઢના, પાના, બનના, રહના, લગના, લેના, સકના, હોના એ ક્રિયાઓ સંયુક્ત ક્રિયા માં સહાયક ક્રિયા તરીકે આવે છે.

૧૫—સકના અને ચુકના સિવાયની બીજી બધી ક્રિયા સ્વતંત્ર રીતે પણ વપરાય છે અને અર્થપ્રમાણે બીજી સહાયક ક્રિયાઓ સાથે મળીને સંયુક્ત ક્રિયા પણ બની શકે છે. જેમકે—

વહ મેરી પુસ્તક લેતા હૈ । મૈને મકાન દેખ લિયા ।

વહ યહાં રહતા હૈ । વહ કિતાબ પઢ રહા હૈ ।

(૨૫) ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા ના યોગથી બનેલી સંયુક્ત ક્રિયા—

૩૧૯—ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા, સહાયક ક્રિયા સાથે બે રૂપમાં આવે છે. (૧) સાધારણ રૂપ (૨) વિકૃત રૂપ.

(૧) ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા ના સાધારણ રૂપ સાથે પડના, હોના અથવા ટાળના ક્રિયા બેઝવાથી આવશ્યકતાબોધક સંયુક્ત ક્રિયા બને છે. જેમકે, उसे જાના પડા । પાँच बजे मुझे आना होता है । अब पढ़ना चाहिए ।

સંયુક્ત ક્રિયા માં બ્યારે ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા નો પ્રયોગ વિશેષણ જેવો હોય છે ત્યારે વિશેષ્યનાં લિંગ, વચન પ્રમાણે બહુધા તે બદલાય છે. જેમકે. पत्र लिखना चाहिए । किताब पढ़नी चाहिए । कपड़े सिलाने होंगे-पढ़ेंगे-चाहिएँ ।

(૨) ક્રિયાર્થક સંજ્ઞા ના વિકૃત રૂપ થી ત્રણ પ્રકારની સંયુક્ત ક્રિયા બને છે.

(૩) પ્રારંભ નો બોધ કરાવવા માટે ‘લગના’ ક્રિયા લગાડીને. જેમકે, वह पढ़ने लगा । मैं दौड़ने लगा ।

(૪) અનુમતિ નો બોધ કરાવવા માટે ‘દેના’ બોડીને. જેમકે—
मैंने चिड़ियों को कमरे में आने दिया । हमको वहाँ जाने दो ।

(૫) અવકાશ નો બોધ કરાવવા ‘પાના’ બોડીને. જેમકે,
उसको तुम देखने न पाओगे ।

૧૫—‘પાના’ કોઈ કોઈ વખત પૂર્વકાલિક કૃદંત સાથે અકર્મક ક્રિયાપ્રમાણે આવે છે. જેમકે—

मैं किताब अच्छी तरह पढ़ न पाया ।

(૨૬) વર્તમાનકાલિક કૃદંત ના યોગથી બનેલી સંયુક્ત-ક્રિયા—

૩૨૦—નિત્યતાનો બોધ કરાવવા માટે ‘આના’, ‘જાના’, ‘રહના’ ક્રિયા જોડવાથી. જેમકે—

હમ લોગ यह बात कब से सुनते आते हैं । वह गाता ही गया ।
लड़की एक घंटे तक किताब पढ़ती रही ।

ટીપ—(૧) આ ક્રિયામાં કૃદંતનાં લિંગ, વચન વિશેષ્ય પ્રમાણે અદલાય છે.

(૨) ‘જાતા રહના’ નો અર્થ ધણી વખતે ‘મરી જવું’ ‘નષ્ટ થવું’ અથવા ‘ચાલી જવું’ એવો થાય છે. જેમકે—

बीमारी में वह जाता रहा । बाज़ी हाथ से जाती रही ।

(૪) ભૂતકાલિક કૃદંત ના યોગથી બનેલી સંયુક્તક્રિયા—

૩૨૧—અકર્મક ક્રિયાના ભૂતકાલિક કૃદંત સાથે ‘જાના’ ક્રિયા આવ-વાથી તત્પરતા નો બોધ થાય છે. આ ક્રિયા ફક્ત વર્તમાનકાલિક કૃદંત થી બનેલા કાળોમાંજ વપરાય છે. જેમકે—

क्यों इतना बोले जाते हो ?

ટીપ—‘જાના’ ક્રિયાની સાથે ‘જાના’ સહાયક ક્રિયા તરીકે આવતી નથી. ‘ચલના’ ની સાથે ‘જાના’ લગાડવાથી ચાલી જવાની ક્રિયા ટેકથી કહી જાય છે. જેમકે—

थोड़ी देर बैठकर वे चले गये ।

૩૨૨—ભૂતકાલિક કૃદંત પછી ‘કરના’ ક્રિયા આવવાથી નિયમિતતા નો બોધ થાય છે જેમકે—

तो क्या तुम इतने दिन खटिया तोड़ा किए ?

हमको चाहिए कि हम स्वदेशी चीजें खरीदा करें ।

ટીપ—કાઈ કાઈ વખત ત્રણ ક્રિયાઓના યોગથી રીતિ નો બોધ કરાવનાર સંયુક્તક્રિયા બને છે. એમાં પહેલી ક્રિયા પૂર્વકાલિક કૃદંત અને બીજી ભૂતકાલિક કૃદંત માં હોય છે. જેમકે—

नारदजी हरेक बात साफ़ साफ़ कह दिया करते थे ।

वह रोज़ का हिसाब रोज़ लिख लिया करता था ।

૩૨૩—મૂતકાલિક કૃદંત સાથે **ચાહના** ક્રિયા જોડવાથી **ઇચ્છા** અથવા નિકટવર્તી ક્રિયાનો બોધ થાય છે. જેમકે—

વહ આયા **ચાહતા** હૈ । વિમાન **ઉડા** **ચાહતા** હૈ ।

(ઈ) પૂર્વકાલિક કૃદન્ત ના યોગથી બનેલી સંયુક્તક્રિયા—

૩૨૪—વધારે નિશ્ચય બતાવવા માટે ઉઠના, બેઠના, આના, જાના, લેના, દેના, પઢના, રહના એ ક્રિયાઓ પૂર્વકાલિક કૃદંત સાથે આવે છે. જેમકે—

ઉઠના—આ સહાયક ક્રિયાથી કોઈ કાર્ય એકાધિગત થયું એનો બોધ થાય છે, જેમકે—

પક્ષી **બોલ** **ઉઠે** । **ચિઢિયાँ** **ચહચહા** **ઊઠીં** । **बच्चा** **रो** **उठा** ।

हृदय **काँप** **उठा** ।

બેઠના—ધૃષ્ટતાના અર્થમાં. જેમકે—

गुस्से में वह कुछ का कुछ कह **बैठा** ।

આના—નદી કિનારો તક **ચઢ** **आई** હૈ । વહ મૌત કે મુંહમેં સે **वच** **आया** ।

જાના—આ ક્રિયા કર્મવાચ્ય અને માવવાચ્ય બનાવવામાં પ્રયુક્ત થાય છે. તેથીજ એના યોગથી કેટલીક સકર્મક ક્રિયા અકર્મક થઈ જાય છે. જેમકે—

उसने मुझको **छुआ** । (सङ०) इतना धन होते हुए भी उसको **अभिमान** **छू** **न** **गया** **गया** था ।

લેના—**खाना** **खा** **लिया** । **किताब** **पढ़** **ली** ।

ટીપ—લેના અને દેના પોતાની સાથે પોતાનીજ સહાયક ક્રિયા સાથે પણ આવે છે. જેમકે—

उसने बदला **ले** **लिया** । मैंने **किताबें** **ले** **लीं** ।

દેના—उन्होंने यह खबर **उनको** **सुना** **दी** । खबर **सुन** **कर** **वे** **चल** **दिए** । राम ने मेरी **किताब** **वापस** **दे** **दी** ।

પઢના—वह बीच में ही **बोल** **पड़ा** । **बिल्ली** **चौंक** **पड़ी** ।

उसने **किताब** **फाड़** **डाली** । उसने वह काम **कर** **डाला** । आग ने **मकान** **जला** **डाला** ।

રહના—આ ક્રિયા ધણે ભાગે મૂતકાલિક કૃદંત થી બનેલા કાળોમાં આવે છે. એના આસન્નમૂત અને પૂર્ણ મૂત કાળોથી અનુક્રમે અપૂર્ણ વર્તમાન અને પૂર્ણ વર્તમાન નો બોધ થાય છે. જેમકે—

વહ કિતાબ પઢ રહી છે । વે નદી મેં તૈર રહે થે ।

૩૨૫—પૂર્વકાલિક કૃદંત સાથે સકના ક્રિયા આવવાથી શક્તિ બોધક સંયુક્ત ક્રિયા બને છે. જેમકે—

મેં દોડ સકતા હૂં । વહ પઢ સકતા છે । વહ खेल न सका ।

૩૨૬—ચુકના ક્રિયા પૂર્વ કાલિક કૃદંત સાથે આવવાથી પૂર્ણતા નો બોધ થાય છે. જેમકે—

વહ કિતાબ પઢ ચુકા છે । बादल वरस चुके हैं । सूरज छिप चुका था । मैं खा चुका हूँ ।

(૭) અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદંત ના યોગથી બનેલી સંયુક્ત ક્રિયા—

૩૨૭—અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદંત સાથે વનના સદાયક ક્રિયા લગાડવાથી યોગ્યતા નો બોધ થાય છે. જેમકે—

न हैंसते वनता है न रोते वनता है ।

(૮) પૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદંત ના યોગથી બનેલી સંયુક્તક્રિયા—

૩૨૮—પૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદંત સાથે જાના આવવાથી નિરંતરતા અથવા સાતત્ય નો બોધ થાય છે. જેમકે—

‘ पिये जा, पिये जा । ’ इसे अपने साथ क्यों नहीं लिए जाते ?

૩૨૯—પૂર્ણ ક્રિયાવાચક કૃદંત સાથે લેના, દેના, ડાલના અને બેઠના આવવાથી નિશ્ચય નો બોધ થાય છે. જેમકે—

यह बात मैं उन्हें कहे देता हूँ ।

(૯) સંજ્ઞા અથવા વિશેષણ ના યોગથી બનેલી સંયુક્તક્રિયા—

330—नाम अथवा विशेषण साथे करना, देना, होना ज्ञेयाधी
नामबोधक संयुक्तक्रिया अने छे. जेभडे—

खर्च—उसने सब रुपये खर्च किए—कर दिए। उसने सब रुपये
खर्च दिए। उसके सब रुपये खर्च हुए—हो गये।

दुःष्यन्त को शकुन्तला का स्मरण हुआ। उसने गीता कंठ की।
बादलों में बिजली कैसी सुन्दर दिखाई देती है।

(२) पुनरुक्त संयुक्त क्रिया—

331—पुनरुक्त संयुक्तक्रिया जे समान अर्थवाणी अथवा समान
ध्वनिवाणी क्रियाओंना योग्यी अने छे. जेभडे—

लेना—देना, करना—धरना, समझना—बूझना, पूछना—ताछना, बोलना—
चालना, देखना—भालना, होना—हवाना, सोचना—विचारना, रोना—पीटना,
खाना—पीना, हिलना—डुलना, खेलना—कूदना.

सब बेहोश पड़े थे, कोई हिलता—डुलता न था। खेलते—कूदते हुए
गोप—बालक घर पहुँचे। हमेशा सोच विचार कर काम करो।

332—कौन-कौन व अत सहायक क्रियांना कृदंत साथे भीज सहायक क्रिया
आवे छे, जेथी त्रलु त्तर शब्दोनी संयुक्त क्रिया अनी गय छे. जेभडे—
मुझे इस वक्त ज़रूरी काम से बाहर जाना पड़ रहा है। वे आया करें तो उन्हें
आने दिया करो। इसका तुम्हें इन्तज़ाम कर लेना चाहिए।

333—क्रियांना पद-परिचय—

क्रियांना पद-परिचयमां क्रियांना भेद (सकर्मक अथवा अकर्मक),
वाच्य, प्रयोग, शब्द, अर्थ, लिंग, वचन, पुरुष अने वाक्यमांनो तेनो
संबंधी शब्द आपनो पडे छे. जेभडे—

(१) मैं कल आऊँगा।

आऊँगा—क्रिया, अकर्मक, कर्तृवाच्य, कर्तरिप्रयोग, सामान्य भविष्यत्
काल, निश्चयार्थ, पुल्लिङ्ग, एकवचन, उत्तमपुरुष, इसका कर्ता ' मैं ' है।

(२) मुझसे चुप नहीं रहा जाता।

चुप नहीं रहा जाता—चुप रह जाना संयुक्त क्रिया, अकर्मक, भाववाच्य

(ભાવે પ્રયોગ), સામાન્ય વર્તમાન કાલ, નિશ્ચયાર્થ, પુલ્લિંગ એકવચન, અન્ય પુરુષ, इसका कर्ता ' चुप रह जाना ' क्रिया का भाव है ।

(૩) લેટે હુણ ઉસને પુસ્તક પઢી ।

પઢી—ક્રિયા, સકર્મક, કર્તૃવાચ્ય, કર્મણિપ્રયોગ, સામાન્ય ભૂતકાલ, નિશ્ચયાર્થ, સ્ત્રીલિંગ, એકવચન, અન્યપુરુષ, इसका कर्म ' पुस्तक ' है ।

(૪) અગર વહ યહ દશ્ય દેઘતી તો કાંપ ઉઠતી ।

દેઘતી—ક્રિયા, સકર્મક, કર્તૃવાચ્ય (કર્તરિપ્રયોગ), સામાન્ય સંકેતાર્થ, સ્ત્રીલિંગ, એકવચન, અન્યપુરુષ, इसका कर्ता ' वह ' और कर्म ' दृश्य ' है ।

કાંપ ઉઠતી—ક્રિયા, સંયુક્ત, અકર્મક, કર્તૃવાચ્ય, સામાન્ય સંકેતાર્થ, સ્ત્રીલિંગ, એકવચન, અન્યપુરુષ, इसका कर्ता ' वह ' है ।

પ્રકરણ ૩૭મું

અવિકારી શબ્દ—૧

ક્રિયાવિશેષણ

૩૩૪—નામ, સર્વનામ, વિશેષણ અને ક્રિયા આ ચાર પ્રકારના શબ્દોનું ૩૫ વાક્યોમાં લિંગ, વચન, પુરુષ, કાલ વગેરે કારણોને લીધે બદલાતું હતું. તેથી તે શબ્દો વિકારી શબ્દ તરીકે ગણવામાં આવ્યા હતા. જે શબ્દોમાં ઉપયુક્ત કારણોને લીધે ફેરફાર થાતો નથી અને જે વાક્યરચનામાં હમેશા પોતાના મૂળ રૂપમાંજ વપરાય છે તેમને અવિકારી શબ્દ અથવા અવ્યય કહે છે. અર્ધાં લિંગોમાં, અર્ધાં વચનોમાં અને અર્ધી વિલક્ષિતઓમાં જેનો વ્યય થતો નથી તેને સંસ્કૃત વૈયાકરણો અવ્યય કહે છે.

૩૩૫—અવ્યયો ચાર પ્રકારનાં છે. (૧) ક્રિયાવિશેષણ (૨) સમ્બન્ધ બોધક (૩) સમુદ્ધય બોધક અને (૪) વિસ્મયાદિ બોધક.

૩૩૬—જે પ્રમાણે નામનાં વિશેષણોથી નામના ગુણધર્મો વ્યક્ત થાય છે અથવા તેની વ્યક્તિ મર્યાદિત થાય છે તે પ્રમાણે ક્રિયાનાં વિશેષણોથી પણ ક્રિયાના ગુણધર્મો અથવા તેની રીત વ્યક્ત થાય છે. જે અવ્યયો ક્રિયાની વિશેષતા બતાવે છે તેમને ક્રિયાવિશેષણ કહેવામાં આવે છે. જેમકે—

ઘોડા તેજ દૌડતા હૈ । તૂ કહાँ जाता है । वह आगे आगे दौड़ता है ।
આ વાક્યોમાં તેજ, કહાँ, આગે આગે આ શબ્દો પોતપોતાની ક્રિયાની વિશેષતા બતાવે છે.

૩૩૭—જે શબ્દો ક્રિયાવિશેષણોની પણ વિશેષતા બતાવે છે તે પણ આજ દૃષ્ટિથી ક્રિયાવિશેષણો સમજવા. જેમકે—

वह बहुत थोड़ा खाता है । लड़की कैसा अच्छा लिखती है । ज़रा जल्दी चलो ।

૩૩૮—શબ્દના અર્થ પ્રમાણે ક્રિયાવિશેષણોના ચાર ભેદ થાય છે.
(૧) સ્થાનવાચક (૨) કાલવાચક (૩) પરિમાણવાચક (૪) રીતિવાચક.

(૧) સ્થાનવાચક

૩૩૯—જે ક્રિયાવિશેષણ ક્રિયાનું સ્થાન, દિશા વગેરેનો બોધ કરાવે છે તેને સ્થાનવાચક ક્રિયાવિશેષણ કહે છે. જેમકે—

(અ) સ્થિતિવાચક—યહાँ, વહાँ, કહાँ, જહાँ, તહાँ, આગે, પીછે, ઊપર, નીચે, બાહર, મીતર, સામને, સાથ, પાસ, દૂર, સર્વત્ર.

(આ) દિશાવાચક—इधर, उधर, किधर, जिधर, दूर, परे, अलग, दाहिने, बाएँ, चारों ओर, आर पार, इस तरफ, उस जगह.

(૨) કાલવાચક

૩૪૦—જે ક્રિયાવિશેષણથી ક્રિયાનો સમય, અવધિ અથવા કોઈ ક્રિયાનાં વારંવાર થવાનો બોધ થાય છે, તેને કાલવાચક ક્રિયાવિશેષણ કહે છે. જેમકે—

(અ) સમયવાચક—आज, कल, परसों, तरसों, अब, जब, कब, तब, अभी, कभी, जभी, फिर, तुरंत, सबेरे, पहले, पीछे.

(આ) અવધિવાચક—આજકલ, નિત્ય, સદા, સર્વદા, સતત, નિરંતર, અવ તક, કभी કभी, અવ भी, लगातार, दिन भर, कब का.

(ધ) પૌનઃપુન્યવાચક—बारबार, बहुधा, प्रति दिन, घड़ी घड़ी, कई बार, पहले, फिर, एक-दूसरे, तीसरे.

(૩) પરિમાણવાચક

૩૪૧—જે ક્રિયાવિશેષણથી ક્રિયાના પરિમાણનો ભોધ થાય છે તેને પરિમાણવાચક ક્રિયાવિશેષણ કહે છે. જેમકે—

(અ) આધિક્યબોધક—बहुत, अति, बड़ा, भारी, बहुतायत से, बिलकुल, सर्वथा, निरा, खूब, निपट, अत्यन्त.

(આ) ન્યૂનતાબોધક—कुछ, लगभग, ज़रा, थोड़ा, दुक, किंचित्, प्रायः.

(ધ) પર્યાપ્તિવાચક—बस, काफी, बराबर, ठीक, केवल, चाहे, अस्तु.

(ધ) તુલનાવાચક—अधिक, कम, इतना, उतना, जितना, कितना, बँदकर, और.

(ઉ) શ્રેણીવાચક—थोड़ा-थोड़ा, क्रम-क्रमसे, बारी-बारीसे, तिल-तिल, एक-एक करके.

(૪) રીતિવાચક

૩૪૨—જે ક્રિયાવિશેષણથી ક્રિયાની રીતિનો ભોધ થાય છે તેને રીતિવાચક ક્રિયાવિશેષણ કહે છે. હિંદીમાં રીતિવાચક ક્રિયાવિશેષણોની સંખ્યા ધણી મોટી છે. જે ક્રિયાવિશેષણોનો સમાવેશ ઉપરના વર્ગોમાં થતો નથી તે બધાં રીતિવાચક વર્ગમાં આવી જાય છે. જેમકે—

(અ) પ્રકાર—ऐसे, वैसे, कैसे, जैसे, तैसे, मानों, यथा, तथा, अथ, धीरे, अचानक, सहसा, वृथा, सहज, योंही, स्वयं, परस्पर, आप ही आप, एकसाथ, एकाएक, मनसे.

(આ) નિશ્ચય—अवश्य, सही, सचमुच, बेशक, जरूर, अलबत्ता, यथार्थ में, वस्तुतः.

- (४) अनिश्चय—कदाचित्, शायद, बहुत करके.
 (४) स्वीकार—हाँ, जी, ठीक, सच.
 (६) हेतु—इस लिए, अत एव, क्यों, किस लिए, काहे को.
 (६) निषेध—न, नहीं, मत.
 (४) अवधारणा—तो, ही, मात्र, भर, तक.

क्रियाविशेषणानी रचना

३४३—व्युत्पत्ति अथवा शब्दनां ३५प्रमाणे क्रियाविशेषणना मूल,
 यौगिक अने स्थानीय अथवा त्रलु भेद करवाभां आवे छे. जेभडे—

- (अ) मूल—ठीक, दूर, अचानक, फिर, नहीं.
 (आ) यौगिक—शब्द साथे शब्द अथवा प्रत्यय जोडीने अनावेला.
 (१) नामथी—मनसे, सबेरे, रातको, क्रमशः, दिनभर, राततक.
 (२) विशेषणथी—धीरे, सहजमें, चुपके, पहले, दूसरे, भूलेसे, बहुधा.
 (३) सर्वनामथी—यहाँ, वहाँ, इधर, उधर, जिधर, तिधर, अब, कब, जब, इतना, उतना, जितना, अभी, तभी, ज्यों, त्यों.
 (४) धातुथी—आते, करते, देखते हुए, बैठे हुए, लिए, चाहे, भूख के मोरे.
 (५) अव्ययथी—यहाँ तक, कब का, ऊपर को, झट से, योंही.
 (६) नामोनी द्विरुक्तिथी—दिनदिन, हाथोंहाथ, पुर्जेपुर्जे, घड़ीघड़ी, बीचोंबीच.
 (७) विशेषणनी द्विरुक्तिथी—एकाएक, ठीक ठीक, साफ साफ.
 (८) क्रियाविशेषणनी द्विरुक्तिथी—धीरे धीरे, बैठे बैठे, कब कब, कहाँ कहाँ, जहाँ जहाँ.
 (९) अलिप्त नामोथी—रात दिन, सांझ सबेरे, देश विदेश, घर बाहर.
 (१०) लिप्त लिप्त क्रियाविशेषणथी—जब कभी, जहाँ तहाँ, कल परसों, तले ऊपर, कहीं न कहीं, जब न तब.
 (११) नाम अने विशेषणथी—एकसाथ, हरदम, दो बार, हरदम, ज़बर्दस्ती, लगातार.

(૧૨) અવ્યય અને બીજા શબ્દથી—યથાશક્તિ, અનજાને, પ્રતિદિન, બેફાયદા.

(૧૩) સ્વાનુકારી—અનુકરણ શબ્દો—સરાસર, ધઢાધઢ, કઢાકઢ, તઢાતઢ, ગટગટ.

(૪) સ્થાનીય—જે શબ્દો રૂપાંતર થયા વિના વાક્યમાં ક્રિયાવિશેષણની જેમ વપરાય છે, તેમને સ્થાનીય ક્રિયાવિશેષણ કહે છે. આવા શબ્દો કોઈ વિશિષ્ટ અર્થને લીધેજ ક્રિયાવિશેષણ થઈ શકે છે. જેમકે:—

નામ—તુમ મેરી મદદ પથ્થર કરોગે । वह अपना सिर पड़ेगा । वह खाक मदद करेगा ।

સર્વનામ—લીજિએ મહારાજ, मैं यह चला । वे आते हैं पंडितजी । यह तो आप मुझे लज्जित करते हैं । क्या अच्छी बात है ?

વિશેષણ—બોઢા કૈસા દૌઢા । लड़का अच्छा लिखता है । वह उदास बैठा है ।

ધાતુસાધિત (કૃદંત)—વહ ટાકર દૌઢા । वे देखकर हँसे ।

પ્રયોગાનુસાર ક્રિયાવિશેષણના ત્રણ ભેદ થાય છે. (૧) સાધારણ, (૨) સંયોજક અને (૩) અનુબદ્ધ.

(અ) સાધારણ—વાક્યમાં સાધારણ ક્રિયાવિશેષણ સ્વતંત્ર રીતે આવે છે. જેમકે:—લઢકા કહાँ गया ? तुम जल्दी आओ । अब वह क्या करे ? આ વાક્યોમાં ‘કહાँ,’ ‘જલ્દી,’ ‘અબ’ આ ક્રિયાવિશેષણો વાક્યમાં કોઈ શબ્દ સાથે જોડેલાં (સંબંધ) નથી.

(આ) સંયોજક—સંયોજક ક્રિયાવિશેષણો વાક્યના કોઈ ભાગ સાથે સંબંધ હોય છે. જેમકે:—जहाँ पहले नदी का प्रवाह था वहाँ आज मरुस्थल है ।

૩૪૪—(ઇ) અનુબદ્ધ—અનુબદ્ધ ક્રિયાવિશેષણો વાક્યમાં અવધારણને માટે—ભાર ખતાવવા—કોઈ શબ્દ સાથે આવે છે. જેમકે:—आपका दर्शन मात्र हमको पवित्र करेगा । तूने अभी खाया तक नहीं ? यह तो किसीने पोखा ही दिया है ।

હિંદીમાં સંસ્કૃત અને ફારસી અરબીપરથી કેટલાંક ક્રિયાવિશેષણો આવ્યા છે. તે નીચે મુજબ છે:-

(૧) સંસ્કૃત ક્રિયાવિશેષણ

તત્સમ—અતઃ, અસ્તુ, અકસ્માત્, પુનઃ, પશ્ચાત્, પ્રાયઃ, बहुधा, वृथा, वस्तुतः.

તદ્ભવ—आज (અજ), कल (કલ્ય), आगे (અગ્રે)

(૨) ફારસી અરબી ક્રિયાવિશેષણ

તત્સમ—अकसर, जरूर, बिलकुल, बाला-बाला (ઉપરાઉપરી) फौरन (તરત) शायद, खैर, बावजूद (આટલું હોવા છતાં)

તદ્ભવ—खूब, जल्दी, नगीच (નજીક), सही, हमेशा.

૩૪૫—મત, ન, અને નહીં ના પ્રયોગ—

(૧) મત ક્રિયાવિશેષણનો પ્રયોગ બહુધા વિધિ એટલે આજ્ઞા, પ્રાર્થના અનુમતિ વગેરે સૂચિત કરવા માટે થાય છે. જેમકે:-

ऐसा मत बोलो । ऐसा मत करो । वहाँ मत जाओ ।

(૨) ન નો પ્રયોગ નિષેધ, વિધિ વગેરે બતાવવા માટે થાય છે. જેમકે:-

मैं वहाँ न जाऊँगा ।--निषेध.

ऐसा फिर कभी न करना ।--विधि.

तुम वहाँ आओगे न ?--प्रश्नार्थक-नકકરી કરવા માટે.

(૩) નહીં—નિષેધ અથવા નિશ્ચય પ્રકટ કરવા માટે અથવા કોઈ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે ‘નહીં’ નો પ્રયોગ થાય છે. ‘નહીં’ યુજનાતીના ‘નથી’ (સંસ્કૃત-नास्ति) નું સમાનાર્થક છે.

मैं नहीं पढ़ता । वह खाना नहीं खाता । मैंने भोजन नहीं

किया । तुमने अखबार पढ़ा ?--नहीं ।

ટીપ—‘ નહીં ’ નો પ્રયોગ સામાન્ય વર્તમાન, પૂર્ણ વર્તમાન અને અપૂર્ણ વર્તમાન માં થાય છે.

૩૪૬—કેટલાંક ક્રિયાવિશેષણના પ્રયોગોનાં ઉદાહરણો—

કબકા—(ક્યારનો) તુમ્હોર સાથ આનેકો મેં કબકા તૈયાર બૈઠા હૂં । હે પ્રભુ, હમ આપકો કબકે પુકાર રહે હૈં । મૌં કબકી રાહ દેખ રહી હૈ ।

કહીં—(અનિશ્ચિત સ્થાન, અધિક અને કદાચના અર્થમાં)
 બચ્ચા કહીં ચલા ગયા । વહ ઉસસે કહીં સુખી હૈ ।
 વિદૂષક કહીં यह बात रानी से न कह दे ।

કયોં કર—(કેવી રીતે)
 यह काम क्यों कर बिगड़ा ?

જ્યોં કા ત્યોં—(જોવા નો તેવો)
 आज भी तاج महल ज्यों का त्यों खड़ा है ।
 दास कबीरा ऐसी पहनी, ज्यों की त्यों रख दीनी, चदरिया ।

જ્યોં ત્યોં કરકે—(યેનકેન પ્રકારેણ)
 ज्यों त्यों करके इतने दिन बिता दो ।

તક—(અધિકતા, સુદ્ધાંતા અર્થમાં)
 शाकुन्तल का अनुवाद देशी भाषाओं में क्या यूरोपीय भाषाओं तक में हो गया है ।

તો—(તો-ભાર મૂકીને કહેવા માટે)
 किताब तुम्हींने तो ली थी ।

પરે—(તિરસ્કારમાં)
 परे हो । परे हट ।

મર—(અધુન અથવા કેવળના અર્થમાં)
 दिन भर में दो पैसे मिले । मेरे पास रुपया भर बाकी है ।

યોંહી—(અકારણ-અમસ્તુંજ)
 उसने मुझे योंही बुलाया था ।

હી—(નિશ્ચય અથવા ભાર બતાવનાર ‘જ’ ના અર્થમાં)
 अकेला राम ही धनुष तोड़ सका । उनसे ही पूछ लो ।

૩૪૭—આકારાન્ત વિશેષણો વિશેષ્યનિમ્ન હોય છે, એટલે કે તેનાં લિંગ અને વચન, વિશેષ્ય નાં લિંગ વચન પ્રમાણે બદલાય છે. આવાં અનેક

આકારાંત વિશેષણો ક્રિયાવિશેષણો તરીકે વપરાય છે, ત્યારે તેમનાં રૂપોમાં પણ એવોજ ફેરફાર ધણીવાર થાય છે. જેમકે—

જિતના-ઉતના—વહ જિતના બોલા, उसकी हँसी भी उतनी ही हुई ।

આ વાક્યમાં ઉતના આ ક્રિયાવિશેષણનું ૩૫ હંસી આ સ્ત્રીલિંગ નામ પ્રમાણે બદલાયું છે.

૩૪૮—અકર્મક ક્રિયા ના કર્તરિ પ્રયોગ માં આકારાન્ત ક્રિયાવિશેષણ, કર્તા નાં લિંગ, વચન પ્રમાણે બદલાય છે. જેમકે—

कबका-माँ कबकी पुकार रही है । पिता कबके पुकार रहे हैं ।

खड़ा-लड़का खड़ा हुआ । गाड़ी खड़ी हुई । लोग खड़े हुए ।

कैसा-विमान कैसा उड़ा ? चिड़ियाँ कैसी उड़ीं ?

ઉપરનાં વાક્યોમાં ‘ હો ’ અને ‘ ઉડ ’ આ બે અકર્મક ધાતુઓનો કર્તરિ પ્રયોગ છે.

૩૪૯—સકર્મક ધાતુના કર્તરિ અને કર્મણિ પ્રયોગ માં આકારાંત ક્રિયા-વિશેષણ, કર્મ નાં લિંગ, વચન પ્રમાણે બદલાય છે. જેમકે—

लड़की कपड़ा अच्छा सीती है । लड़की कपड़े अच्छे सीती है ।

(કર્તરિ પ્રયોગ).

उसने खत अच्छा लिखा । उसने किताब अच्छी पढ़ी ।

(કર્મણિ પ્રયોગ).

૩૫૦—જ્યારે સકર્મક ક્રિયા માં કર્મની જરૂર હોતી નથી અને તેનો પ્રયોગ અકર્મક ક્રિયા જેવો થાય છે ત્યારે આકારાન્ત ક્રિયાવિશેષણ કર્તા પ્રમાણે બદલાતું નથી. જેમકે—

उसने अच्छा पढ़ा । सीता ने अच्छा लिखा ।

लड़की इतना खाती है ।

૩૫૧—અકર્મક માવેપ્રયોગ માં આકારાન્ત ક્રિયાવિશેષણ અવિકૃત રૂપ માંજ રહે છે. જેમકે—

बुढ़ापे के कारण उनसे सीधा बैठा नहीं जाता ।

૩૫૨—સકર્મક માવેપ્રયોગ માં આકારાન્ત ક્રિયાવિશેષણ વિકલ્પે વિકૃત અથવા અવિકૃત ૩૫માં આવે છે. જેમકે—

उसने किताब को अच्छा पाया ।

અથવા उसने किताब को अच्छी पाया ।

૩૫૩—ક્રિયાવિશેષણને ૫૬-પરિચય—

ક્રિયાવિશેષણના ૫૬-પરિચયમાં ક્રિયાવિશેષણ, તેનો ભેદ અને જે ક્રિયા અથવા અન્ય ક્રિયાવિશેષણની તે વિશેષતા પ્રકટ કરે છે તે બતાવવાનું હોય છે. જેમકે—

इतने में बिजली की तरह दोनों हाथों से उलट्टी बन्दूक को उठा कर लहनासिंह ने साहब की कुहनी पर तान कर दे मारा ।

इतने में—ક્રિયાવિશેષણ, કાલવાચક, ‘દે મારા’ ક્રિયા કા વિશેષણ ।

बिजली की तरह—વાક્યાંશ, ક્રિયાવિશેષણ, રીતિવાચક, ‘ઉઠા કર’ ક્રિયાવિશેષણ કા વિશેષણ ।

उठा कर—ક્રિયાવિશેષણ, રીતિવાચક, ‘દે મારા’ ક્રિયા કા વિશેષણ ।

तान कर—ક્રિયાવિશેષણ, રીતિવાચક, ‘દે મારા’ ક્રિયા કા વિશેષણ ।

પ્રકરણ ૩૮મું

અવિકારી શબ્દ—૨

સંબન્ધબોધક (નામયોગી)

૩૫૪—જે અવ્યય નામ અથવા સર્વનામની સાથે સ્વતંત્ર શબ્દ તરીકે આવીને વાક્યના બીજા શબ્દો સાથે તે નામ અથવા સર્વનામનો સંબંધ સૂચિત કરે છે તેને સંબન્ધબોધક અવ્યય કહે છે.

૩૫૫—સંબન્ધબોધક અવ્યય ને ગુજરાતીમાં ‘નામયોગી’ કહે છે. સંબન્ધ-બોધક અવ્યયો કેટલીક વખત નામ અને સર્વનામની આગળ અને કેટલીક વખત પાછળ આવે છે. જેમકે—

साहस के बिना श्री नहीं मिलती । बिना कारण वह मुझे सताता है ।

૩૫૬—કેટલાંક સમ્બન્ધબોધક અવ્યયો ક્રિયાવિશેષણો પણ હોય છે. ન્યારે તેઓ સ્વતંત્ર રીતે ક્રિયાની વિશેષતા બતાવે છે અથવા ક્રિયા સાથે તેમનો સંબંધ આવે છે ત્યારે તેઓ ક્રિયાવિશેષણો ગણાય છે, અને ન્યારે તેમનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ નામ અથવા સર્વનામ સાથે હોય છે ત્યારે તેમને સંબંધબોધક કહે છે. જેમકે—

દિન भर में दो पैसे मिले । (ક્રિયાવિશેષણ)
 दिन भर भटकना अच्छा नहीं । (સંબંધ બોધક)
 बाहर उजाला हो गया है । (ક્રિયાવિશેષણ)
 मैं घर के बाहर दो घंटे खड़ा रहा । (સંબંધ બોધક)
 उसने लड़के को घर से बाहर निकाल दिया । (ક્રિયાવિશેષણ)
 मैं यहाँ रहता हूँ । (ક્રિયાવિશેષણ)
 भेरे यहाँ आज मेहमान आए थे । (સંબંધ બોધક)

૬૫—ધણે ભાગે આવાં અવ્યયો કાલવાચક અને સ્થાનવાચક હોય છે.

૩૫૭—કેટલાંક સમ્બન્ધ બોધક અવ્યયો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે:—

કાલવાચક—અનંતર, આગે, ઉપરાન્ત, પહેલે, પીછે, પૂર્વ, પશ્ચાત્, બાદ, લગભગ.

સ્થલવાચક—આગે, (પછી) અન્દર, ઊપર, તલે, દૂર, નજીક, (નગીચ), નીચે, નિકટ, પેરે, પાસ, પીછે, બર, બીચ, બાહર, મીતર, યહાં, સમીપ, આરપાર, આસપાસ, ઓર, તરફ, તઈ, પાર, પ્રતિ.

કરણવાચક—જરિય, (વતી) જબાની, કરકે, દ્વારા, મારફત, હાથ, બલ કરકે, સહારે.

હેતુવાચક—लिए, निमित्त, वास्ते, हेतु, खातिर, कारण, सबब, मारे, अर्थ.

વિષયવાચક—विषय, बाबत, निस्वत, नाम, लेखे, भरोसे.

વ્યતિરેકવાચક—अतिरिक्त, अलावा, बिना, वगैर, रहित, सिवा (सिवाय).

વિનિમયવાચક—एवज, जगह, पलटे, बदले, संती.

અનુરોધ-યોગ્યતા-સામ્યવાચક—અનુસાર, અનુરૂપ, અનુકૂલ, બમૂ-જિબ, (મુજબ—મુજબ), લાયક, યોગ્ય, તુલ્ય, બરાબર, સમ, સમાન, તરહ, માંતિ, સદશ, દેખા-દેખી, સરીખા, સા, એસા, જૈસા, મુતાબિક (પ્રમાણે), નાઈ (જેમ).

વિરોધવાચક—ઝલટા, ચિલાફ, વિપરીત, વિરુદ્ધ.

સાહચર્યવાચક—અધીન, સ્વાધીન, વશ, સંગ, સાથ, સહિત, સમેત.

સંગ્રહવાચક—તક, લૈં, ભર, માત્ર, મુદ્દાં, પર્યન્ત.

તુલનાવાચક—અપેક્ષા, આગે, બનિસ્વત (કરતાં), સામને.

૩૫૮—પ્રયોગપ્રમાણે સમ્બન્ધબોધક અવ્યયોના ત્રણ ભેદ થાય છે. (અ) જેમનો પ્રયોગ હમેશા વિભક્તિઓ સાથેજ હોય છે; (આ) જેમનો પ્રયોગ વિભક્તિરહિત નામ સાથે થાય છે, અને (ઇ) જેમના પ્રયોગમાં નામ વિકલ્પથી વિભક્તિસહિત અથવા વિભક્તિરહિત આવે છે.

૩૫૯—(અ) ૧—જે સંબંધબોધક અવ્યયો નામની વિભક્તિઓ સાથેજ આવે છે તેમને **સમ્બદ્ધ સંબંધબોધક** અવ્યય કહે છે. આવાં અવ્યયોની પૂર્વે ધણે ભાગે ‘કે’ વિભક્તિ આવે છે. જેમકે—

ઘર કે મીતર, ઘર કે પાસ-સમીપ-સામને-નજીવીક-નીચે-પહલે ।

ધન કે લિપ-વાસ્તે, મૂલ્ય કે મોરે, નિયમ કે વિરુદ્ધ.

(૨) કેટલાંક સંબદ્ધ સંબંધબોધક અવ્યયોની પૂર્વે ‘કી’ વિભક્તિ આવે છે. જેમકે:—

રામ કી અપેક્ષા—(રામ કરતાં).

રામ કી બનિસ્વત—(રામ કરતાં).

ઘર કી ઓર, ડસકી જગહ (તેની જગ્યાએ), પંડિત કી નાઈ (પંડિતની જેમ), ધર્મ કી ક્ષાતિર, જાનવર કી તરહ, પટવારી કી મારફત, રાજા કી બદૌલત (રાજાની કૃપાથી), નુકસાન કી સન્તી (નુકસાનના બદલામાં)

ટીપ—‘ ઓર ’ ની પૂર્વે સંખ્યાવાચક વિશેષણ આવે ત્યારે ‘કી’ ને બદલે ‘કે’ નો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે:—

ડીવાર કે ડોનોં તરફ ।

(३) डेटलांक अव्ययो पूर्वे अपादानकारक नी 'से' विलङ्गित आवे छे
अने डेटलांक अव्ययोनी पूर्वे विकल्पथी 'से' अथवा 'के' आवे छे.
जेभङ्गे—

घर से परे (धरती दूर), दोष से रहित ।

समय से (के) पहले, घर से (के) पीछे. आ प्रमाणेन आगे अने
बाहर नो प्रयोग समजवे.

३६०—(आ) जे संबन्ध बोधक अव्ययो विलङ्गितरहित नाम साथे
आवे छे तेभने अनुबद्ध सम्बन्धबोधक अव्यय कहे छे. आ अव्ययो
नामनां विकृत रूपो साथेन आवे छे. जेभङ्गे—

मीलों तक, किनारे तक, वर्षों पर्यन्त, चार महीने पर्यन्त,
सखियों सहित, कटोरे भर, मित्रों समेत, भरत सरीखा, लड़के
सरीखा वगेरे.

३६१—(छ) डेटलांक सम्बन्धबोधक अव्ययो विकल्पथी विलङ्गितसहित
अथवा विलङ्गितरहित नाम साथे आवे छे. आगे, पीछे, तले, बिना, द्वारा,
योग्य, अनुसार वगेरे अव्ययो आ प्रकारमां छे. जेभङ्गे—

कृष्ण द्वारा-कृष्ण के द्वारा, मित्र बिना-मित्र के बिना, पेड़ तले-पेड़
के तले, वगेरे.

३६२—बिना, बाद, मारे, सिवा वगेरे अव्ययो डेटलीक वञ्चित नामनी
पूर्वे पण्य आवे छे—

बिना रुपये के-रुपये बिना, बाद मुद्दत के-मुद्दत के बाद, मारे भूख
के-भूख के मारे, सिवा पानी के-पानी के सिवा वगेरे.

३६३—डेटलांक सम्बन्धबोधक अव्ययना प्रयोगानां उदाहरण—

अपेक्षा, बनिस्वत-चीते की अपेक्षा सिंह बलवान् होता है ।

अरब की बनिस्वत ईरान ज्यादा उपजाऊ है ।

ऐसा, जैसा, सा-(सरभो, जेवे) आप ऐसे लोगों को यह उचित नहीं ।

रामानुजन् जैसे गणितज्ञ बहुत कम होते हैं। इस साल जैसी बाढ़ कभी देखने में न आई थी। आकाश में अंधेरा सा छा गया। बल में भीम सा और दान में कर्ण सा।

करके—(उरीने)—दुःष्यन्त करके एक महाप्रतापी राजा हो गया है।

बमूजिब—(मुज्ज्ज, प्रभाषे) कहे बमूजिब मैंने काम किया। कहने मुजब वह पूना गया।

यहाँ—उनके यहाँ आज मैं दावत में जानेवाला हूँ।

भर, तक, मात्र—वह दिन भर पड़ता है। घोड़ा दस मील तक दौड़ा। क्षण मात्र मैंने उसे देखा।

योग्य, लायक—मरहूम अब्दुल करीम खाँ का संगीत सुनने लायक था। ताजमहल देखने योग्य है।

भाँति—(जेम) महाकुमार ने भिक्षु की भाँति उसका सिर स्पर्श करके कहा “ कल्याण ”।

अतिरिक्त—(सिवाय) बुढ़िया के अतिरिक्त उस घर में और कोई नहीं था। संगीत के अतिरिक्त वे चित्रकला में भी निपुण थे। अर्द्धी अतिरिक्त नो अर्थ ‘ सिवाय-पणु ’ अवे। छे.

अलावा—दंगे के वक्त पुलिस के अलावा फौज भी बुलाई गई थी।

३६४—जे आकारांत विशेषणो नो प्रयोग सम्बन्धबोधक अव्यय जेवे। थाय छे तेनुं ३५ विशेष्यनां त्रिंग, पयन प्रभाषे पदलाय छे. जेभडे, सर सैयद अहमद सरीखे विद्याप्रेमी। नैपोलियन जैसा सेनापति। सीता सी सती।

३६५—सम्बन्धबोधक अव्यय नो ५६-परिचय—

सम्बन्धबोधक अव्यय ना पदपरिचय भां मात्र अव्यय लप्पीने तेनो जे शब्द साथे संबंध होय, ते अताववे। जेभडे,

शक्ति से परे वह काम करता है।

परे—सम्बन्धबोधक अव्यय, ‘ शक्ति ’ सम्बन्धी पद।

પ્રકરણ ૩૯મું

અવિકારી શબ્દ-૩

સમુચ્ચયબોધક (ઉભયાન્વયી)

૩૬૬—જે અવ્યય બે શબ્દો, વાક્યાંશો અથવા વાક્યોને જોડે છે તે સમુચ્ચયબોધક અવ્યય (ઉભયાન્વયી) કહેવાય છે. જેમકે—

ન્યાય और व्याकरण । खाना पीना और मौज उड़ाना यही उनके जीवन का क्रम था ।

प्राण जाय पर वचन न जाई ।

ટીપ—સમુચ્ચયબોધક ને કેટલાક યોજક પણ કહે છે. સમુચ્ચયબોધક અવ્યયો શબ્દો અથવા વાક્યો જોડવાનું કાર્ય કરે છે. ક્રિયાનો પ્રકાર વગેરે બતાવવાનું તેઓ કરતાં નથી. તેથી જો, સો, જહાં, વહાં, વગેરે સમ્બન્ધવાચક સર્વનામો, વિશેષણો અને ક્રિયાવિશેષણો સમુચ્ચયબોધક ની વ્યાખ્યામાં આવતાં નથી.

૩૬૭—જે સમુચ્ચયબોધક અવ્યય બે પ્રધાન વાક્યોને જોડે છે તેને સમાનાધિકરણ સમુચ્ચયબોધક કહે છે. જે સમુચ્ચયબોધક પ્રધાન વાક્ય સાથે એક અથવા અનેક ગૌણ અથવા આશ્રિત વાક્યોને જોડે છે તે વ્યધિકરણ સમુચ્ચયબોધક કહેવાય છે.

સમાનાધિકરણ સમુચ્ચયબોધક ના ચાર પ્રકાર છે. (૧) સંયોજક, (૨) વિભાજક, (૩) ફલદર્શક અને (૪) વિરોધદર્શક.

૩૬૮—સંયોજક—આ બે કે બેથી વધારે શબ્દો વાક્યોનો અન્વય કરે છે. और, तथा, एवं, व અને भी આ સંયોજક અવ્યયો છે. જેમકે—

और—हिन्दुस्तान और चीन एशिया के दो महान् देश हैं ।

तथा—रघुवंश तथा शाकुन्तल कालिदास की उत्तम कृतियाँ हैं ।

एवं—कपिल एवं कणाद भारत के महान् दार्शनिक थे ।

भी—अब भी मेरी आँखोंके आगे वह दृश्य आ जाता है ।

हृदय में क्रुद्ध होता तो भी हँस हँस कर बातें करता ।

व—(અને) સુહરાબ વ રુસ્તમ, નામ વ નિશાન ।

ટીપ—વ આ ઉર્દૂ અવ્યય છે. એનો પ્રયોગ હિંદી કરતાં પણ મરાઠીમાં વધારે છે. ઉચ્ચારણની સહેલાઈ માટે ઘણી વખતે પૂર્વ શબ્દ સાથે એની સંધિ થઈ જાય છે. જેમકે—

નામો નિશાન, આબો હવા, જાનો માલ ।

૩૬૯—**વિભાજક અથવા વિકલ્પબોધક**—આ બે અથવા અધિક શબ્દો અથવા વાક્યો પૈકી કોઈ પણ એક ગ્રાહ્ય છે એવો અર્થ સૂચિત કરે છે.

યા, વા, અથવા, કિંવા, કિ, યા-યા, ચાહે-ચાહ, ક્યા-ક્યા, ન-ન, નકિ, નહીં તો વગેરે વિકલ્પબોધક અવ્યયો છે. જેમકે—

યા-મैं या तू ।

વા, અથવા, કિંવા-राम वा रहीम ।

ટીપ—અથ વા, કિં વા, પરં તુ આ શબ્દો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા લખવા જોઈએ.

કિ-आप आएँ कि न आएँ मैं तो जाऊँगा ही ।

યા-या-“ या तख्त या ताबूत । ”

ચાહે-चाहे-चाहे अमृत हो चाहे विष हो ।

ક્યા-क्या-क्या छोटे क्या बड़े सब काँप गए ।

ન-न—न मुझे राज्यकी कामना है न स्वर्गकी ।

ન કિ—मैं बुतशिकन हूँ न कि बुतपरस्त ।

નહીં તો—वह मेरे यहां आगया नहीं तो मुझे ही वहाँ जाना पड़ता ।

૩૭૦—**ફલદર્શક**—પ્રથમ વાક્યમાં કારણ જણાવીને પછીના વાક્યમાં કારણનું કાર્ય બતાવ્યું હોય એવાં બે વાક્યોનો સંબંધ ફલદર્શક સમુચ્ચય-બોધક અવ્યયથી વ્યક્ત થાય છે.

અતઃ, અત एव, इसलिए, सो, लिहाजा વગેરે ફલદર્શક અવ્યયો છે.

અતઃ, અતएव—આ સંસ્કૃત શબ્દો હિંદી ‘इस लिए’ શબ્દના અર્થમાંજ આવે છે.

इसलिए—शाम हुई इसलिए पक्षी अपने घोंसलों की ओर लौटने लगे ।

ટીપ—‘इस लिए’ આ શબ્દ યહ અને લેના ના યોગથી બનેલો છે. ‘इस लिए’ ને બદલે ઘણી વખત इस वास्ते, इस कारण, इससे, આવા

પ્રયોગો પણ થાય છે. વધારે ભાર મુકવા માટે ‘હસી લિખ’ વપરાય છે. જેમકે, વહ બુરી સંગતિ મેં પઢા હસી લિખ (હસીસે) ઉસકા સર્વ નાશ હુઆ ।

સો—‘ સો ’ પણ હસ લિખ ના અર્થમાં આવે છે. જેમકે,

વર્ષા પડને લગી સો મુઝે છત્રી સ્કોલની પઢી ।

લિહાજા—કાનૂની ભાષામાં લિહાજા શબ્દ ‘ હસ લિખ ’ ના અર્થમાં આવે છે. જેમકે, “ માલૂમ હુઆ હૈ કિ તુમ રૂ-પોશ હોકર તામીલ સમન્સ નહીં હોને દેતે । લિહાજા તુમકો હુકમ દિયા જાતા હૈ કિ... ।

૩૭૧—વિરોધદર્શક—આ અવ્યય એ વાક્યોમાંથી પહેલાનો નિષેધ અથવા ન્યૂનતા અતાવે છે. પર, પરન્તુ, કિન્તુ, લેકિન, મગર, વરન્, બલ્કિ વગેરે વિરોધદર્શક સમુચ્ચય બોધક અવ્યયો છે.

પર, પરન્તુ, લેકિન અને મગર બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે, તેમનો અર્થ પરંતુ (પણ) એવો થાય છે.

પર—પ્રાણ જાઈ પર વચન ન જાઈ ।

મગર—સંકટ મેં માતા પુત્ર કો છોડ સકતી હૈ મગર મીઘ્મદેવ કૌરવોં કો ન છોડેંગે ।

લેકિન—મૈને ઉસકો બહુત સમજાયા લેકિન ઉસને મેરા કહના ન માના ।

કિન્તુ, વરન્, અન્યથા, પ્રત્યુત અને બલ્કિ આ પર્યાયવાચક શબ્દો છે. એમનો પ્રયોગ ઘણે ભાગે નિષેધાર્થક વાક્યો પડી થાય છે. જેમકે,

સ્વં પ્રેમચંદજી હિન્દી કે કેવલ કહાની લેલક હી નહીં થે વરન્ હિંદી કે સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપન્યાસલેલક મી થે ।

કિન્તુ—“ હૈં માંગતે હમ નહીં પ્રમુ ! સૌખ્ય લેશ,

હો પ્રાપ્ત આત્મબલ કિન્તુ હમેં વિશેષ । ”

બલ્કિ—દીમક કા ઘર હૈંટોં, લકઢિયોં ઓર પત્થરોંકા બના હુઆ નહીં હોતા બલ્કિ મિટ્ટી કા બના હોતા હૈ ।

૩૭૨—વ્યધિકરણ સમુચ્ચયબોધક અવ્યય ના ત્રણ બેદ છે.

(૧) કારણવાચક, (૨) સંકેતવાચક અને (૩) સ્વરૂપવાચક.

૩૭૩—કારણવાચક—પૂર્વવાક્યમાં પરિણામ અથવા ફળ અતાવીને

पछीना वाक्यमां तेनुं कारण्णु अताव्हुं होय अेवां अे वाक्यो कारणवाचक समुच्चयबोधक अव्यय थी अेजाय छे.

अ्योंकि, जोकि, इसलिए-कि, चूंकि वगेरे कारणवाचक समुच्चयबोधक अव्ययो छे.

अ्योंकि—उसने भोजन नहीं किया **अ्योंकि** वह बीमार था ।

जोकि—जोकि अखबारों में खबरें उड़ी हैं कि शहरमें कौमी दंगा होगा इस लिए चेताया जाता है कि.....।

इस लिए-कि—मैंने तुमको इसलिए रोका कि आगे जाने में खतरा था ।

चूंकि—गानेवाले तंबाकू नहीं पीते **चूंकि** उससे उनकी आवाज खराब हो जाती है ।

टीप—कारणवाचक ने। उद्देशवाचक आ अेक उपभेद छे.

उद्देशवाचक—उद्देशवाचक अव्ययथी प्रथम वाक्यमांनो कार्यनो उद्देश अथवा हेतु पाछणना वाक्यमां सुचित थाय छे. **कि, जो, ताकि,** वगेरे उद्देशवाचक समुच्चयबोधक अव्ययो छे. **अेभके**—

कि—(३) अकबर चाहता था कि चौद सुलताना का राज उसके कब्जे में आ जाय ।

जो—(४) कागज़ वक्त पर लिखते रहो **जो** (जिससे) हमें चिन्ता न करनी पड़े ।

ताकि—उसने अपना कम्बल ओढ़ लिया **ताकि** ठंड न लगे । लिफाफे पर अपना पता ठीक लिखो **ताकि** माल भेजने में देर न हो ।

३७४—**संकेतवाचक**—यदि-तो, जो-तो, यद्यपि-तथापि (तो भी) वगेरे संकेतवाचक अव्ययो छे. आ अव्ययो सम्बन्धवाचक सर्वनामो प्रमाणे अेक अीज् साथे आवे छे. अेमांनुं पहेलुं अव्यय गौणवाक्यमां अने अीज्नुं प्रधान वाक्यमां आवे छे. आ अव्ययोथी शरत, संकेत अथवा अपेक्षा व्यक्त थाय छे.

यदि-तो-यदि हमारी बात मंजूर हो तो हमारे साथ चलो ।

जो-तो-जो अधर्म के पथ पर चलना पड़े तो ऐसे स्नेह का परित्याग कर ।

“ मज़ा होता जो होता मैं परिन्दा । ” जो मेरी मददकी ज़रूरत पड़े तो मुझे बुलाना ।

यद्यपि-तथापि (तो भी)—“यद्यपि आत्महत्या करना पाप है तो भी मैं उस पाप को करूँगा।”

चाहे-पर (परन्तु) चाहे वह कितनी ही कसम खाय पर मैं उसका एतबार नहीं करूँगा।

अगर-आ ઉદ્દ શબ્દ ‘यदि’ નો પર્યાયવાચી છે.

अगर डाकिया न हो तो हमको क्या मुश्किल पड़े ?

‘मजा होता अगर होता मैं राजा।’

३७५—स्वरूपवाचक—आ अव्यયથી પૂર્વકથિત વાતનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ થાય છે. અર્થાત્, કિ, જો, યાને, માનો, યહાં તક કિ વગેરે સ્વરૂપવાચક સમુચ્ચયબોધક અવ્યયો છે.

अर्थात्-भवभूति ने आन्वीक्षिकी अर्थात् न्यायशास्त्र पढ़ा था।

યાને-આ ઉદ્દ શબ્દ ‘अर्थात्’ નો પર્યાયવાચી છે.

हिन्दुस्तानी आमफहम याने जन साधारण के समझने योग्य ज़बान है।

कि-(३) એનાથી આરંભ અથવા પ્રસ્તાવના સૂચિત થાય છે. કબીર કહેતે હૈં કિ યહ દુનિયા કાગજ કી પુઢિયા હૈં।

ऐसा हुआ कि मैं उस दिन देर से पहुँचा।

जो-कि નો સમાનાર્થક છે. બ્રિટેન ને યહ અચ્છા નહીં કિયા જો હિટલર કો જૅકોસ્લેવાકિયા મૈં ઘુસને દિયા।

मानों-(संस्कृत मन्ये नो पर्यायवाची) चन्द्रकला आकाश में धीरेधीरे सरक रही थी **मानों** स्वर्गंगा की कोई नौका हो।

उनकी वाणी में **मानों** साक्षात् सरस्वती नाच रही थी।

यहा तक कि- ट्रॉટ્સ્કી की बहुत ही बुरी हालत हो गई **यहाँ तक कि** उन्हें यूरोप के सब देशों से निर्वासित होना पड़ा।

३७६—समुच्चयबोधक अव्यय નો ૫૬-૫રિચય—સમુચ્ચય બોધક અવ્યય ના પદ-પરિચય માં તે અવ્યય લખીને તેનો પ્રકાર અને તે જે શબ્દ, વાક્ય અથવા વાક્યાંશને જોડે છે, બતાવવાનું હોય છે. જેમકે, **चाहे वह कितनी ही कसम खाय पर मैं उसका एतबार नहीं करूँगा।**

चाहे-पर—સમુચ્ચયબોધક, સંકેતવાચક, ‘કિતની હી કસમ ખાય’ ઓર ‘એતબાર નહીં કરૂંગા’ કો મિલતે હૈં।

પ્રકરણ ૪૦મું

અવિકારી શબ્દ—૪

વિસ્મયાદિબોધક (કેવળપ્રયોગી)

૩૭૭—બોલનારના મનના વિસ્મય, હર્ષ, શોક, સમાધાન ઇત્યાદિ વિકાર જે અવ્યયથી વ્યક્ત થાય છે તેને વિસ્મયાદિબોધક અવ્યય કહે છે. એ અવ્યયો વાક્યના કાર્ત્ત્વપણુ શબ્દ સાથે અન્વય પામતાં નથી એટલે તેઓ કેવળપ્રયોગી અવ્યય કહેવાય છે.

૩૭૮—લિન્ન લિન્ન લાગણીઓ ખતાવવા માટે લિન્ન લિન્ન વિસ્મયાદિ-બોધક અવ્યયોનો પ્રયોગ થાય છે. જેમકે—

(૧) હર્ષવાચક—અહા ! વાહ વા ! ધન્ય ધન્ય ! શાબાશ !

(૨) દુઃસ્વવાચક—આહા ! આહ ! ઝહ ! હા હા ! બાપ રે ! અરે રે ! દહ્યા રે ! ત્રાહિ ત્રાહિ ! શિવ શિવ ! હાંચ રે !

(૩) આશ્ચર્યવાચક—વાહ ! અહો ! હૈં ! ઈં ! ઓ હો ! વાહ વા ! ક્યા !

(૪) અનુમતિવાચક—ઠીક ! અચ્છા ! શાબાશ ! વાહ ! હાં હાં ! જી હાં ! મલા ! બહુત અચ્છા !

(૫) ધિક્કારવાચક—છિઃ ! હટ ! અરે ! દુર ! ધિક્ ! ચુપ ! ફિરા ! હુશ ! બે ! અબે !

(૬) સંબોધનવાચક—હે ! અરે ! અરી ! રે ! રી ! અજી ! લો ! ઓ ! હો ! ક્યા ! અહો ! ક્યોં !

૩૭૯—સંબોધનવાચક અરે અને રે પુલ્લિંગ નામ માટે વપરાય છે. અરી અને રી સ્ત્રીલિંગ નામ માટે વપરાય છે.

૩૮૦—કેટલાંક નામ, ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણોનો પ્રયોગ વિસ્મયાદિબોધક જેવો થાય છે. જેમકે—

મગવાન્ ! રામ રામ ! અચ્છા ! લો ! હટ ! ચુપ ! ક્યોં ! સૈર ! અસ્તુ !

ટીપ—કેટલાંક લાગણી દર્શાવનાર વાક્ય અથવા વાક્યાંશ વિસ્મયાદિ-બોધક અવ્યય પ્રમાણે પ્રયુક્ત થાય છે. જેમકે—

ક્યા બાત હૈ ! ક્યોં ન હો ! સર્વનાશ હો ગયા ! માશા અહ્લાહ ! ધન્ય મહારાજ ! મગવાન્ ન કરે !

પ્રકરણ ૪૧મું

વાક્ય-રચના

પદક્રમ

૩૮૫—વાક્યમાં આવતા શબ્દો કોઈ ન કોઈ ક્રમથી પ્રયુક્ત થાય છે. તેમનો વાક્યના ખીજા શબ્દો સાથે લિંગ, વચન, પુરુષ, કારક, કાળ વગેરેને લીધે સંબંધ હોય છે. હિંદીમાં વાક્યના શબ્દો પોતપોતાની જગ્યાએ હોય તોજ તે વાક્યના વાસ્તવિક અર્થનો બોધ કરાવે છે. સંસ્કૃતમાં વિકારી શબ્દો નિત્યવ્યયી હોવાથી શબ્દક્રમ સાધારણ રીતે બદલાય તો પણ અર્થવિપર્યાય થતો નથી. વાક્યગત શબ્દોના આ ક્રમને પદક્રમ કહે છે. એના કેટલાક નિયમો નીચે આપ્યા છે.

૩૮૬--(અ) સાધારણ રીતે પ્રથમ કર્તા, પછી કર્મ અને છેવટે ક્રિયા આવે છે. જેમકે. (૧) मैं जाता हूँ । (૨) वह पत्र लिखता है (૩) वह सरदार बना ।

(આ) દ્વિકર્મક ક્રિયામાં પહેલાં ગૌણકર્મ અને પછી પ્રધાનકર્મ આવે છે. જેમકે, गुरु ने शिष्य को व्याकरण पढ़ाया ।

(ઇ) વિશેષણ તથા ખીજાં કારકોની સાથે આવતા શબ્દો, પોતાના સંબંધી શબ્દોની પૂર્વે આવે છે. જેમકે, विशाल समुद्र में एक छोटीसी नौका डोल रही थी । हमारे देश में अनेक भाषाएँ बोली जाती हैं ।

(ઈ) વિધેય વિશેષણ, ઉપાધિ સૂચક વિશેષણ તથા સમાનાધિકરણ શબ્દ વિશેષ્ય પછી આવે છે. પદવી (ખિતાબ) સૂચક શબ્દ વિશેષ્ય પહેલાં આવે છે, જેમકે, यह किताब अच्छी है । (વિધેય વિશેષણ), सर वैकट रामन, एफ. आर. एस. को नोबल-पुरस्कार मिला था । (ઉપાધિ) स्व. ईश्वरचन्द्र विद्यासागर महान् विद्वान् थे । महामहोपाध्याय डा. गंगानाथ झा । गाज़ी कमाल पाशा । गोस्वामी तुलसीदास ।

(ઉ) વિભક્તિસહિત સ્ત્રીલિંગ કર્મકારકનું વિધેય વિશેષણ ધણે ભાગે પુલ્લિંગ માં હોય છે. જેમકે उसने गाड़ीको खड़ा किया । सुनार ने चाँदी को पीट कर चपटा किया ।

(ઊ) એકજ વિશેષણનાં ધણાં વિશેષ્ય હોય તો તે વિશેષણનું લિંગ વચન તેની નજીકના વિશેષ્યપ્રમાણે હોય છે. જેમકે,

बाग में रंग बिरंगे फूल और कलियाँ कितनी सुन्दर दिखाई देती हैं ।

૩૮૭—કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ ધણે ભાગે કર્તા અને કર્મની વચ્ચે આવે છે. એમાં પ્રથમ અધિકરણ પછી અપાદાન, પછી સંપ્રદાન અને છેલ્લે કરણકારક આવે છે. જેમકે—

रामने चाकू से आम काटा । वह पेड़ पर से गिर पड़ा ।

वह वर्षा में घर से बाहर नहीं निकलता ।

૪૧૫—એકથી વધારે અધિકરણ હોય તો કાલવાચક અધિકરણ પ્રથમ મૂકાય છે. જેમકે—

इस साल (में) नदी में बहुत पानी आया ।

૩૮૮—સંબોધન સાધારણ રીતે વાક્યની શરૂઆતમાં આવે છે. જેમકે—
बेटा, अब सो जाओ ।

૩૮૯—જેના સંબંધમાં મુખ્યત્વે પ્રશ્ન પૂછાયો હોય તેની પૂર્વેજ પ્રશ્નવાચક શબ્દ મૂકાય છે. પ્રશ્નવાચક શબ્દની જગ્યા બદલવાથી વાક્યનો અર્થ બદલાઈ જાય છે. જેમકે—

क्या तुम लिख रहे हो ? (शुं तमे लખो छो ?),

तुम क्या लिख रहे हो ? (तमे शुं लખो छो ?)

૩૯૦—મી, હો, મર, તો, તક વગેરે અવ્યય જે શબ્દવિષે નિશ્ચય પ્રકટ કરે છે તેની પાછળ આવે છે. આ અવ્યયોની જગ્યા બદલવાથી પણ અર્થભેદ થઈ જાય છે. જેમકે—

वह भी लिखेगा (ते पणु लખशे) અને वह लिखेगा भी (ते लખशे पणु), वे हमारी ही बात सुनेंगे (तेओ अमारीज वात सांलणशे) અને वे ही हमारी बात सुनेंगे (तेओज अमारी वात सांलणशे). તેમજ वे हमारी बात सुनेंगे ही (तेओ अमारी वात सांलणशेज),

૩૯૧—કેવલ, સિર્ફ વગેરે અવ્યય જે શબ્દનો નિશ્ચય અથવા વિશેષતા પ્રકટ કરે છે તેની પૂર્વે આવે છે. જેમકે—

मैं सिर्फ हिन्दी जानता हूँ । (હું ફક્ત હિંદી જાણું છું)
 અને सिर्फ मैं हिन्दी जानता हूँ । (ફક્ત હું જ હિંદી જાણું છું—
 બીજો કોઈ જાણતો નથી).

૩૯૨—जब, तब, जहाँ, तहाँ वगैरे सम्बन्धवाचक क्रियाविशेषणो बहुधा वाक्यनी शर्यातमां आवे छे. જેમકે—

जब शाम हुई तब परिन्दे अपने घोसलों की ओर लौटने लगे ।

૩૯૩—पूर्वकालिक कृत पोतानां कर्मवगैरे साथे मुख्य क्रियानी पूर्वे आवे छे. જેમકે, वह भोजन करके सो गया ।

૩૯૪—संबन्धवाचक अव्यय जे नाम अथवा सर्वनाम साथे संबन्ध होय छे तेनी पाछण आवे छे. જેમકે, तुम्हारे लिखने के मुताबिक हम माल भेज रहे हैं ।

टीप—मारे, बिना, सिवा वगैरे कटांलक अव्ययो संबन्धी शब्दानी पूर्वे पण्य आवेछे. જેમકે, मारे दुःख के वह छटपटाता रहा । बिना भोजन किए ब्राह्मण न उठेगा । सिवा मंत्री के सभा में कोई न आया ।

૩૯૫—કવિતામાં ધણી વખત શબ્દોનો ક્રમ બદલાઈ જાય છે. જેમકે,
 “ चाहे रहें हम किसी स्थिति में सदैव ।
 सन्मार्ग में दृढ़ रहें हम सर्वदैव ॥ ”

पदान्वय

કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાનો અન્વય—

૩૯૬—(૧) कर्तरि प्रयोगमां क्रियानां लिङ्ग, वयन, पुरुष कर्ताप्रमाणे બદલાય છે.

(૨) कर्मणि प्रयोग मां क्रियानां लिङ्ग, वयन, पुरुष कर्मप्रमाणे બદલાય છે.

(૩) भावे प्रयोग मां क्रिया હમેશ અન્ય પુરુષ, પુલ્લિંગ, એકવચન માં રહે છે.

૩૯૭—વાક્યમાં કર્તા સવિમક્તિક હોય અને કર્મ એકથી વધારે હોય ત્યારે ક્રિયાનું લિંગ વચન છેલ્લા કર્મપ્રમાણે બદલાય છે. જેમકે,

राम ने कोट और टोपी उठाई । उन्होंने लड्डू और जलेबी खाई ।

३८८—द्विकर्मक क्रियानो कर्ता सविभाक्तिक होय तो क्रिया मुख्य कर्मप्रमाणे अद्वयाय छे. જેમકે, राजा ने ब्राह्मण को दान दिया । मैंने उसको एक किताब दी । (अनुश्रुति अनुवाक ४०५.)

३८९—ज्यारे क्रियाना लिनन लिनन कर्ता ऐकवचनान्त, विलङ्कितरहित अने और, तथा वगेरे संबन्धसूचक अव्ययोथी जेजयला होय छे त्यारे क्रिया अहुवचनमां आवे छे. જેમકે:-

घोड़ा और खच्चर लड़ाई में काम आते हैं ।

४००—विलङ्कितरहित ऐकवचनान्त कर्ताज्यो ज्यारे सभाहारथी ऐकज् अर्थ सूचवे छे त्यारे क्रिया ऐकवचनमां आवे छे. જેમકે:-

स्थितप्रज्ञके लिए सुख दुःख समान होता है । चातुर्य और सत्यवादिता संभाषण से ही मालूम पड़ती है ।

४०१—ज्यारे क्रियाना कर्ता ऐकथी वधारे परंतु ऐकवचनान्त, विलङ्कितरहित अने लिननलिंगी होय छे त्यारे ते क्रिया धखे लागे पुंलिङ्ग अहुवचनमां आवे छे. જેમકે, राम, श्याम और सीता हिन्दी पढ़ते हैं । लड़का और लड़की खेल रहे थे ।

४०२—क्रियाना कर्ता ऐकथी वधारे, अहुवचनान्त, विलङ्कितरहित अने लिननलिंगी होय तो क्रियानुं लिङ्गवचन तेनी नञ्जकना कर्ताप्रमाणे अद्वयाय छे. જેમકે, लड़के और लड़कियाँ खेल रही थीं । बिहार के जलजले में सैंकड़ों स्त्रियाँ और पुरुष मर गए । बिहार के जलजले में सैंकड़ों पुरुष और स्त्रियाँ मर गईं ।

४०३—लिनन लिनन लिङ्गना विलङ्कितरहित कर्ता लिनन लिनन वचनोमां होय तो क्रिया अहुवचनमां आवे छे अने तेनुं लिङ्ग छेला कर्ताप्रमाणे होय छे. જેમકે,

जलसे में शहर के सब पुरुष, स्त्रियाँ और बच्चे शामिल हुए थे । तलाशी के वक्त उसकी जेबमें पाँच रुपये एक अठन्नी और दो चवन्नियाँ निकलीं ।

टीप—(१) ज्येवां वाक्यमां अहुधा पुंलिङ्ग अहुवचनान्त कर्ता क्रियानी नञ्जकमां होय छे.

(૨) એવાં વાક્યમાં જ્યારે બધા કર્તાઓ માટે એક સામુદાયિક શબ્દ પણ હોય ત્યારે ક્રિયા પુલ્લિંગ બહુવચનમાંજ આવે છે. જેમકે,
 उसके लड़के, लड़कियाँ, धन, नौकर, चाकर सब जाते रहे ।

(૩) ક્રિયાની નજીકનો કર્તા એકવચનમાં હોય તો ક્રિયા એકવચન અથવા બહુવચન બંનેમાં આવી શકે છે. જેમકે,

खेत में दो मजदूर तीन स्त्रियाँ और एक लड़की काम कर रही थी । (कर रहे थे)

૪૦૪—ક્રિયાના વિભક્તિરહિત અનેક કર્તાઓની વચ્ચે જ્યારે **या કે अथवा** અભ્યય આવે છે ત્યારે ક્રિયાનું લિંગ વચન તેના અંતિમ કર્તાપ્રમાણે બદલાય છે. જેમકે,

मेरी बहिन या भाई आज शाम की गाड़ी से आएगा ।

मेरा भाई अथवा बहिन आज शाम की गाड़ी से आएगी ।

૪૦૫—કર્તૃવાચ્ય કર્મણિ પ્રયોગ માં (કર્તા સવિભક્તિક, અને કર્મ અવિભક્તિક) અને કર્મ **या** અથવા **तथा** થી જોડાયેલાં હોય તો ક્રિયા છેલ્લા કર્મપ્રમાણે બદલાય છે. જેમકે—

राम ने दो दवातें, कुछ कपड़े तथा एक किताब खरीदी ।

૪૦૬—આદર બતાવવા માટે એકવચન કર્તાની સાથે પણ બહુવચનાંત ક્રિયા આવે છે. જેમકે—

पंडितजी आज बंबई आनेवाले हैं ।

૪૦૭—એકજ વાક્યમાં વિભક્તિરહિત કર્તા ઉત્તમ, મધ્યમ અને અન્ય પુરુષ એવા લિન્ન લિન્ન પુરુષમાં હોય તો ક્રિયા ઉત્તમપુરુષમાં આવે છે. કર્તા મધ્યમ અને અન્ય પુરુષમાં હોય તો ક્રિયા ઉત્તમ પુરુષમાં આવે છે. જેમકે—

मैं, तू और वह आज खेलेंगे । हम और तुम आज खेलेंगे ।

वह और तुम आज खेलोगे । मैं और राम आज खेलेंगे ।

૪૦૮—જેની જાતિ વિશે સંદેહ હોય એવા કર્તા અને કર્મની સાથે ક્રિયા પુલ્લિંગમાં આવે છે. જેમકે—

मुझे अंधेरे में कोई दिखाई दिया था ।

आज तुम्हारे यहाँ कौन आनेवाले हैं ?

